

Milan Fogel

PRAVEDNICI BEZ MEDALJE

ANEX:

PRAVEDNICI SA MEDALJOM

POSLE 2010. GODINE

Jevrejska opština Zemun

IMPRESUM

PRAVEDNICI BEZ MEDALJE

Izdavač: Jevrejska opština Zemun, Dubrovačka 21, Zemun

e-mail. jozemun@sbb.rs website: www.joz.rs

Urednik: Nenad Fogel

Autor: Milan Fogel

Gostujući autor: Filip David

Tehnički urednik, naslovna strana: Jugoslav Rakita

Copyright: JOZ i Milan Fogel

Štampa: LaPressing, Lazarevac

Tiraž: 1000

Milan Fogel

**PRAVEDNICI BEZ MEDALJE
I
PRAVEDNICI SA MEDALJOM**

Zemun, 2018.

SADRŽAJ

Uvod	7
PRAVEDNICI BEZ MEDALJE (u zagradama navedeni spaseni Jevreji)	9
Završen je ružan san (Rahela Ferari)	11
Nikad nisam saznao ko nas je spasao (Aleksandar Nećak)	21
Dovedite mi i crnu Ciganku, ali ne i Jevrejku (Marijana i Rihard Eberle)	31
U vajatu, a vajat u Orašcu (Porodica Bohner)	35
Savet spasava život (Zvonimir Hercl)	39
Porodična hronika - kako smo se spasavali (Filip David)	49
Rosenzweigovi u Mandelosu (Josip Rosenzweig)	57
Spas u poslednji čas (Edita Gaon)	61
Otto Komornik u Beogradu (Otto Komornik)	71
Pismo od tate (Helga Ungar)	87
Humana Nemica (Vera i Sidonija Kelemen)	93
Jevrejin pravoslavne vere (Josip Levi)	97
Pakujemo se za Izrael (Dan Rajzinger)	101
Eva i Rade (Eva Nahir Panić)	109
Spas u Kragujevcu (Karolina Štajn)	117
Kako da ih pogledam u oči (Laci Šporer)	123
Sznao sam ko nas je spasao (Isak Tuvi Jusefović)	131
Priča o Editi i Radetu (Edita Boskovic)	135
PRAVEDNICI SA MEDALJOM (u zagradama navedeni Pravednici)	141
Od Kikinde do logora na Sajmištu i nazad (Vojislav Knežević)	143
Velika majka (Desanka Tomić)	147
Jevrejka iz Koprivnice spasena u Beogradu (Mladen Perić)	155
Pokri se Bojana (Predrag, Ljubinka i Ruža Milutinović)	159
Kako Jevreji postaju Srbi (Bogoljub Stevanović i Ljubo Blagojević)	163
Trči Radisave! (Nedeljković Radisav)	169
Spisak Pravednika iz Srbije - Jad Vašem	174
Spisak Pravednika iz Srbije po teritorijalnom principu - JO Zemun	176
Zahvalnost	179

UVOD

Jevrejska opština Zemun je 2018. godine obeležila dvadeset godina od pokretanja izdavačke delatnosti. Za to vreme objavili smo preko 30 različitih naslova. Pored publikacija koje prate naše dvogodišnje aktivnosti (sedam kataloga) i beletristike, posebno mesto zauzimaju knjige i izložbe posvećene istoriji i stradanju naše zajednice od osnivanja 1739. godine pa sve do završetka Drugog svetskog rata.

Izdanje sa kojim se posebno ponosimo je knjiga *Pravednici među narodima – Srbija*. Kao rezultat dvogodišnjih istraživanja i pisanja, 2010. godine objavili smo knjigu Milana Fogela, koju je Grad Beograd proglasio za kapitalno izdanje. Objavlivanje knjige *Pravednici (sa i) bez medalje* predstavlja nastavak njegovog rada posvećenog čuvanju uspomena na hrabre ljude iz Srbije koji su za vreme Drugog svetskog rata spasavali svoje sugrađane Jevreje od sigurne smrti.

Svetski centar za sećanje na Holokaust, Jad Vašem, od 1963. godine dodeljuje medalje Pravednika, kojima se odaje priznanje i zahvalnost spasiocima Jevreja za njihovo humano i nadasve hrabro delo. Tokom rada na prikupljanju podataka za pisanje priča o ljudima koji su dobili priznanje Pravednika, ustanovili smo da postoje brojni slučajevi spasavanja Jevreja koji nisu rezultirali dodelom medalja. Ideja i zadatak koji smo pred sebe postavili, bila je da za te slučajeve prikupimo što više relevantnih dokaza da bi bili priznati za Pravednike, ili bar da ih sačuvamo od zaborava.

Raspadom Jugoslavije devedesetih godina prošlog veka, suočili smo se sa činjenicom da je Jad Vašem dotadašnji spisak Pravednika Jugoslavije podelio po novonastalim državama. Kriterijum po kome je ova podela izvršena bila je za nas u Zemunu neprihvatljiva. Mi smatramo da je jedini mogući pristup, teritorijalni princip, odnosno po mestu prebivališta spasioca i mestu spasavanja (u novonastalim državama), a ne po nacionalnosti, kako su pojedine pravednike naknadno počeli da svrstavaju u nacionalne države. Za nas je neprihvatljivo da se iz spiska građana Srbije izostave Slovenci, Mađari, Slovaci, Albanci, Romi, Nemci, Hrvati..., koji su bili i ostali naši građani. Kao primer premeštanja pravednika sa spiska Srbije, navešćemo slučaj Arslana Reznicića sa Kosova i Metohije, koje je Jad Vašem, po zahtevu porodice, premestio u Pravednike iz Albanije! Drugi slučaj takođe se odnosi na Kosovo i Metohiju, ali se ovde radi o prebacivanju Hrvaticice Ane Jakić u pravednike iz Hrvatske. Treći slučaj je prebacivanje Andreja Tumpeja u Pravednike iz Slovenije. Sa druge strane u Pravednike iz Srbije Jad Vašem prebacuje Srbe koji su spasavanja vršili u Bosni i Hercegovini. Ni takva premeštanja za nas nisu prihvatljiva.

Zbog stalnog premeštanja pojedinih pravednika iz jedne u drugu državu, po

već spomenutom nacionalnom principu, zalažemo se da i Jad Vašem kao najpravedniji princip usvoji „teritorijalni princip“. Dok se to ne desi, naš spisak Pravednika biće unekoliko različit od zvaničnog spiska Jad Vašema. U spisku, koji u ovoj knjizi postavlja Jevrejska opština Zemun, ostaju samo Pravednici koji su spasavali Jevreje na tlu Srbije.

U vreme kada je ova knjiga otišla u štampu, (decembar 2018.) priznao je Jad Vašem iz 51. države 26.973 Pravednika. Koliko su građani Srbije saosećali sa svojim sugrađanima Jevrejima, govori podatak da se Srbija, po broju priznatih Pravednika, nalazi na visokom 14. mestu sa 139 Pravednika. Ovo su zvanični podaci sa sajta Jad Vašema i oni se, kao što smo napomenuli razlikuju od našeg spiska. Po našem, teritorijalnom principu, Srbija ima 138 pravednika.

Rad Komisije Jad Vašema na priznavanju novih Pravednika nastavljen je do današnjih dana. Očekujemo da će naša istraživanja dovesti do novih priznanja.

Predsednik JO Zemun i urednik izdanja
Nenad Fogel

PRAVEDNICI BEZ MEDALJE

ZAVRŠEN JE RUŽAN SAN

Ovo je priča o Raheli Ferari i njenom spasavanju za vreme Holokausta u Drugom svetskom ratu. Da ne bi bilo zabune, da odmah kažemo da je Rahela Ferari umetničko ime istaknute jugoslovenske glumice Bele Rohel Frojnd (ime oca Bela, Rohel, jidiš, Ruža na srpskom jeziku, Rosalie, na nemačkom, koji je u to vreme bio zvaničan jezik u delu austrougarske monarhije). Umetničko ime, Rahela Ferari, Rohel je prihvatila na početku karijere u Novom Sadu, pre nego što je otišla na usavršavanje u budimpeštansko pozorište – što se vidi iz putnog dokumenta sa podacima ispisanim njenom rukom. Pod tim imenom je ostala upamćena na prostorima predratne i posleratne Jugoslavije.

Kada se udala, a pop joj je nadenuo ime Marija, Rohel Frojnd je dobila novo ime. U stvari, da kažemo unapred, Rahela je dobila i novo prezime kada se 1943. venčala sa poznatim predratnim i posle ratnim glumcem Aleksandrom Acom Stojkovićem. Da ne bismo unosili zabunu sa imenima, prema okolnostima imala ih je više, Rohel ćemo tokom cele priče zvati Rahela Ferari.

Bela i Emilija Frojnd, rođena Leiner, početkom Prvog svetskog rata, živeli su u Zemunu. Sa svoje sedmoro dece, Frojndovi su živeli na periferiji grada.

U siromašnoj porodici niko nije ni pomišljao da deci kupuje igračke. No, detinjstvo bez igračaka, nije sprečilo Rahelu da nađe sebi zabavu. Izašla bi na ulicu i pored plotu posmatrala mrave. Za buduću glumicu, kao i za mnoge druge profesije, mašta igra važnu ulogu. Rahela se igrala sa mravima, smišljala priče, zabavljala samu sebe. Kao u nekom malom Diznijevom pozorištu, kako je mnogo kasnije Rahela pričala o svojim doživljajima sa mravima, u svetu mašte, ona je bila svemoćni režiser, koji je uređivao njihov život. Postavljala je mravima prepreke sa vlatima trave, a oni su morali da se snalaze u nepredviđenim situacijama.

*Janika, Bela, Emilija, Emil,
Johana, Rahela, Julija i Etel Frojnd*

Nije prošlo puno vremena, kada su se ispred porodice Frojnd isprečile prepreke, neko drugi je uređivao njihov život, a oni su morali, ne baš kao mravi, da se snalaze u novonastaloj situaciji.

Bela i Emilija rođeni su u Bačkoj Palanci. Bela je bio krojač i za njega nije bilo dovoljno posla u Bačkoj Palanci, pa su se tako preselili u Zemun. Rahela je bila mala da bi shvatila zašto neki nepoznati ljudi objijaju tatinu radnju, prkose mu na ulici i dobacuju nepristojne reči. Razlog nije bio što su Emilija i Bela bili Jevreji, u to vreme antisemitizam nije bio toliko poguban, jer je Car Franja Josif još 1868. priznao Jevrejima pravo na konfesiju, čime su izjednačeni sa drugim građanima Austro-Ugarske monarhije. Kada su na Vidovdan 1914. u Sarajevu ubijeni prestolonaslednik Princ Ferdinand i njegova supruga, napadom na Srbiju počeo je Prvi svetski rat. Zemun je u to vreme bio pogranično mesto Austro – Ugarske monarhije. Počeo je progon prvaka potlačenih naroda, a Bela Frojnd je bio čovek naprednih ideja, socijalista, što je bio dovoljan razlog za neprijatnosti koje je doživio i na kraju proterivanje u mesto rođenja. Kraj Prvog svetskog rata, porodica Frojnd je dočekala u Bačkoj Palanci.

Rahela je od malena volela da peva i igra i tako je već u Bačkoj Palanci počela da nastupa u lokalnom horu. Kada je Rahela stasala za školu, taman je istekao rok od pet godina progonstva, a to više i nije bilo važno, jer se posle rata raspala poražena monarhija i Frojndovi su se preselili u Novi Sad.

Rahela je upisana u Građansku školu i bližila se mala matura, kada su đaci dobili priliku da se opredele za buduće zanimanje. „Učiteljica ili glumica“, izjasnila se Rahela pred celim razredom, što je izazvalo buran smeh među đacima. Međutim, razredna starešina imala je reči utehe za Rahelu. „Biti glumica je lep i uzvišen poziv“.

Naime, sudbina, ako tako može da se nazove nemogućnost roditelja za detovo dalje školovanje, razočaranoj Raheli, koja je želela da uči za učiteljicu, namenila je ulogu, koja će joj, ipak, doneti mnoga zadovoljstva.

Rahela je imala deset godina, kada se bliže upoznala sa Lajošem Leinerom, bratom od tetke. Lajoš je bio rekviziter u Srpskom narodnom pozorištu. Kada je Rahela 1930. počela da statira u Srpskom narodnom pozorištu, već je napamet znala operete i druge komade sa repertoara pozorišta. Odmah je bila zapažena njena glumačka nadarenost i već sledeće godine postala je stalni član pozorišta. Na preporuku jugoslovenske ambasade u Mađarskoj, Rahela 1938. odlazi u Budimpeštu na usavršavanje (pozorište „Nemzeti Sinhaz“, koje je u ono vreme dominiralo evropskom pozorišnom scenom) i posle godinu dana, sa novim iskustvom, vraća se u Novi Sad.

Nije prošlo puno vremena kada je Rahela dobila poziv da se pridruži glumačkom ansamblu Umetničkog pozorišta u Beogradu. Umetničko pozorište bilo je na „Kolarcu“ i Rahela je u njemu igrala od 1939 – 1941. godine. Članovi umetničkog pozorišta, pored Rahele, bili su i Viktor Starčić, Mavid Popović, Milenko Šerban, Mira Stupica, tada Todorović i drugi. Rahela, već glumica sa iskustvom, odigrala

je u Umetničkom pozorištu tri pozorišne predstave sa zapaženim ulogama, a onda je došao 6. april 1941, bombardovanje Beograda. Rat, koji je do pre neku godinu bio daleko, odnosio je nevine žrtve u nezaštićenom gradu.

Početkom Drugog svetskog rata Rahela je bila u Beogradu, a cela njena porodica u Novom Sadu. Kada se njena sestra Julka udala za Srbina Vasu Surdučkog, a to je bilo krajem aprila 1941. godine, nije bilo nikakve mogućnosti da Rahela ode do Novog Sada. Rahela je uspostavljenom novom granicom između Srbije i Mađarske odvojena od porodice u Novom Sadu, koji je raspodelom ratnog plena pripao drugoj državi.

Odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije, u rasparčanoj zemlji, okupatori su sa sobom doneli svoje rasističke zakone, a marionetska vlada u Srbiji pretočila u uredbu, koje su obeležile Jevreje; obaveza obeležavanja žutom trakom na rukavu, zabrane snabdevanja osnovnim životnim namirnicama van određenog vremena (kada već u prodavnicama nije bilo ni hleba, a pijace su bile polu prazne), zabrana korišćenja javnog prevoza i mnoge druge.

Rahela, i pored svih zabrana i naredbi, odbila je da stavi žuto obeležje na rukav. Otada se njen život odvijao u ilegali. Samo njena hrabrost, nemirenje sa situacijom u kojoj se našla, omogućavalo je Raheli da se koliko-toliko kreće po Beogradu. Iako je već osvojila naklonost beogradske publike, za Rahelu je bila završena glumačka karijera. U tesnoj vezi je ostala sa kolegom Aleksandrom Acom Stojkovićem, sa kojim se upoznala u Umetničkom pozorištu, i još nekim glumcima, koji nisu marili za njeno poreklo.

Jednom prilikom, Rahelu je na ulici zatekao policijski čas, koji je važio za sve građane okupiranog Beograda. Bilo je to kod Profesorske kolonije, u blizini ulice u kojoj je Rahela stanovala. Bat čizama nemačke patrolle, koja se iznenada pojavila na uglu ulice, kuda je Rahela namerila, najavio je njen brzi kraj. Prolazila je pored kapije odakle se odjednom čuo energičan polušapat: „Ovamo“. U dvorištu je za stolom sedela porodica. Kada su je pozvali da se pridruži večeri, Rahela nije

Rahela i Aca Stojković 1943.

mogla da se otme utisku da svi u ulici samo čekaju zakasnele prolaznike, da ih spasu nevolja, koje su stizale sa nemačkim patrolama. Rahela se zahvalila, rekla da je već večerala, a njen karakteristični glas skoro je odao njen identitet. „Pa vi ste Rahela Ferari“, rekao je jedan od ukućana. „Slušao sam pozorišni komad na Radio Beogradu“. To je bilo sasvim moguće, jer su pred rat na Radio Beogradu uživo emitovane neke pozorišne predstave, u kojima je učestvovala i Rahela. Međutim, Rahela nije želela da domaćine dovede u opasnost, ukoliko bi se nekim slučajem otkrilo da su pružili utočište jednoj Jevrejki. „Mnogi su mi rekli da moj glas podseća na njen“, rekla je Rahela i, pošto je prošla nemačka patrola, požurila je u svoj stan.

Rahela se više nije osećala sigurno u stanu pored koga su često prolazile nemačke patrole. U to vreme, Crveni krst na Vračaru smatrao se periferijom grada Beograda, ali odakle se relativno brzo stizalo u druge krajeve grada. Rahela je po preporuci prijatelja našla smeštaj kod Magde, nepismene žene, velikog srca, koja se nije puno raspitivala ko je mlada žena, koja traži mesto gde će samo da prespava. Rahela se u to vreme, sa lažnom legitimacijom, predstavljala kao Ruža Ferari.

Magda je imala samo kuhinju i sobu u većoj zgradi, u kojoj je bilo više stanova. Kućepazitelj je, naravno, video da Rahela svako veče stiže u Magdin stan i opomenuo je Rahelu da mora da je stavi na spisak stanara, jer nije želeo probleme kada naiđe policijska kontrola, a on je bio dužan da pokaže knjigu stanara u kojoj su svi upisani. Rahela to nije učinila, ponavljala je istu priču, da je došla samo da prespava i da više neće dolaziti. Kada je jedno veče stvarno naišla policijska kontrola, kućepazitelj je rekao da je u Magdinom stanu neprijavljena mlada žena i da on ne zna ko je ona.

Magda i Rahela su čule bat koraka ispred vrata njihovog stana, bile su već u krevetu, ali više ništa nisu mogle da učine. Policajci su bez kucanja ušli u stan, ali su zbunjenoj Magdi rekli dobro veče, koja nije mogla ni da pretpostavi da je izdala sobu jednoj Jevrejki.

Rahela, pre nego što je izašla iz sobe, premrla od straha, znala je šta je čeka ako se otkrije da ima lažnu legitimaciju. Prišla je ogledalu okačenom na zid: „Drži se elegantno“, prkosno je rekla sebi i krenula da popravi frizuru. Ruka je zastala u vazduhu, Rahela je imala šta da vidi. Odraz u ogledalu pokazivao je neku drugu osobu, u Rahelu je gledala potpuno seda, nepoznata mlada žena.

Brzo je Rahela zaboravila na bujnu crvenu kosu, osmeh se raširio na njenom licu i tako se pojavila pred namrgođenim policajcima.

„Ja ovde nisam prijavljena“, odmah je rekla Rahela. „Prijavljena sam kod prijateljice, a kod Magde sam došla samo da prespavam. Čekam da mi jave iz Pančevačkog pozorišta da li sam dobila angažman“.

Šta traži Ruža Ferari, pa još glumica, u ovoj udžerici, nisu policajci imali

vremena da pitaju kada je kao furija u stan uletela Rahelina prijateljica Smilja Marjanović.

„Ružo, reci dragička“, sva zadihana, Smilja se ponašala kao da nije primetila prisutne policajce. „Stigao je telegram, sutra moraš da se javiš u pozorište. Brod rano ujutro isplovljava za Pančevo, pakuj se, spavaćeš kod mene!“

Kakvo pakovanje, Rahela je skakala od radosti i počela da grli zbunjene policajce. „Vi ste mi doneli sreću“, pozdravljala se Rahela sa policajcima i sa Smiljom izletela iz kuće.

„Ipak je glumica“, progundao je jedan policajac dok su gledali Rahelu i Smilju kako preko tuđih bašti trče prema Crvenom krstu.

„Ne mogu da verujem da si stigla u pravi čas“, rekla je Rahela, kada su došli do daha.

„Ne bih ja stigla da mi komšija nije javio za raciju“, smeškala se Smilja. „On je isto policajac, otkud mu ideja da mi to kaže, to ne znam“.

Maja meseca 1942, poslednji zatočnici logora na Starom sajmištu bili su umoreni u kamionu „dušegupki“, na svom poslednjem putu do zajedničke grobnice u Jajincima. Berlin je obavешten da u Beogradu i okupiranoj i rasparčanoj Srbiji više nema Jevreja. Međutim, nije bilo baš tako.

Rahela je bila jedna od onih koji su se na razne načine dovijali da dželatima ne padnu u ruke.

Polovinom 1942. godine do Rahele je stigla vest da se otac Bela razboleo i otišao na lečenje u Suboticu. Rahela, bez validnih dokumenata, stalno izložena opasnosti da bude uhapšena, jedva se kretala ulicama grada, a kamoli da se usudi da krene na putovanje u drugu državu, da poseti bolesnog oca. Kada je stigla vest da je Bela početkom juna 1942. umro, Rahela, zarobljena u velikom gradu, oplakivala je oca sa kojim nije imala prilike da se oprosti.

Menjala je Rahela više puta prebivalište, ali ni Specijalna policija nije sedela skrštenih ruku. U redovnim racijama, ili po dojavama „savesnih“ građana, jednog dana, početkom novembra meseca 1942, zakucali su na njena vrata.

„Jeste li vi Rohel Frojnd?“, pitao je agent, koji nije bio nimalo ljubazan.

„Jesam“, mahinalno je odgovorila Rahela.

„Pođite s nama“, naredio je agent.

„Čekajte“, Rahela se pribrala. „Moja majka je Nemica, mi imamo beneficije... Ja sam rođena u Zemunu, mogu da vam časkom donesem rodni list iz zemunske crkve“.

Dobro je što agent nije pitao iz koje, jer to Rahela ne bi znala da odgovori; njen glumački talenat je ponovo dobio priliku da dođe do izražaja, ali ništa nije po-

magalo. Agent nije odustajao od namere da je uhapsi: „To ćemo videti u Policiji“.

Kada su stigli u Policiju, agent, koji je počeo da se koleba, pozvao je telefonom šefa, koji je slomio ruku i nije bio na poslu. Preneo je šefu Rahelinu priču, a njegov šef, kome, verovatno, sa slomljenom rukom, nije bilo ni do čega, rekao je da Rahelu puste, ali da donese maminu krštenicu, s kojom će dokazati da je mama Nemica.

„I ne pokušavajte da pobjegnute“, agent je upozoravao Rahelu, „inače će stradati vaša porodica!“

Rahela, samo što se od sve muke nije nasmejala: „Ne brinite, sve vreme mislim ja na njih“, znala je Rahela da su oni u drugoj državi, u Novom Sadu, koji je pripao Mađarskoj, i da agent sigurno neće doći do njih. Za njih će se „pobrinuti“ neko drugi.

Ipak, Rahela nije videla spas iz bezizlazne situacije u kojoj se našla. Kapitalina Erić, glumica, Rahelina prijateljica, tešila je Rahelu, kojoj je bilo dosta svega. „Kapitalina, nabavi mi strihinin, časkom ja to progridam i eto kraj mojim mukama.“

Kapitalina je razumela Rahelu, ali joj nije palo na pamet da nabavi strihinin, otrov koji se koristio za uništavanje pacova.

Kapitalina je bila uz Rahelu, kada se na sceni pojavio Oleg, koji je svojim vezama uspeo da dođe do sveštenika katoličke crkve Blažene Djevice Marije u Zemunu. Katolički sveštenik, Pavao Matica, 6. novembra 1942. izdao je prepis iz crkvenih knjiga, Rodni i Krsni list, kojim se potvrđuje da je Emilija Marija rođena 14. maja 1879. godine, (kod katolika se i do danas zadržao običaj da se deci daju dva imena), i da je nekoliko dana kasnije krštena u ovoj crkvi. Rahela je mogla da odahne i upornom agentu odnese dokaz da je njena majka Nemica rimokatoličke vere. U stvari, istina je da je sveštenik dao Olegu blanko formular sa svim pečatima i markicama, a Oleg je popunio podatke prema onome šta su očekivali u policiji.

Nedugo posle iskustva sa policijom, Aleksandar Aca Stojković i Rahela, već veoma bliski, rešili su da venčanjem prekrate Raheline muke.

Nedaleko od kuće u kojoj su stanovali Stojkovići nalazio se pravoslavni Hram Pokrova Presvete Bogorodice. Stojkovići su poznavali paroha crkve, ali tu su se isprečili novi problemi. Rahela je imala mamin Krsni list, ali ne i svoj. Pored toga, prema maminom krsnom listu, Frojndovi su bili rimokatolici. Međutim, sveštenik Ljubomir Kostić, koji je želeo da im pomogne, nije obraćao pažnju na „sitnice“ i venčanje je obavljeno 21. januara 1943, a pop je, prema maminom drugom imenu, prekrstio Rohel u Mariju.

No, kada je mladi bračni par rešio da privremeno napusti Beograd i potraži utočište u kraju gde je Aca rođen, Rahela je shvatila da osim venčanog lista

da se preda. Spas je video u pregovorima sa Saveznicima, kako bi se zaustavila komunistička opasnost od Rusa, koji su već krenuli prema Berlinu. Istovremeno je Hitler bio nezadovoljan blažim stavom Mađarske prema Jevrejima i poslao je u Mađarsku Adolfa Ajhmana da „reši jevrejsko pitanje“. Rešenje jevrejskog pitanja podrazumevalo je i likvidaciju Jevreja sa okupiranih područja. Polovinom 1944. godine u Subotici je otvoren geto, kroz koji je do juna meseca prošlo oko 4.000 interniranih, uglavnom Jevreja.

Kada su Jevreji iz Novog Sada deportovani u Suboticu, Julka, iako je bila udata za Srbina, uhapšena je. Julka je 20. aprila 1944. prekrštena u pravoslavnu veru, ali to nije bilo dovoljno za mađarske okupacione vlasti da je ostave na slobodi. Okupatori su priznavali konverziju koja je izvršena pre 6. aprila 1941. Imala je Julka sreće da i ona nije deportovana u Suboticu, odakle je većina interniranih preko Baje poslata u logor smrti, Aušvic. Provela je Julka dva meseca u zatvoru, a njen Vasa ju je obilazio svaki dan. Kada je puštena iz zatvora, morala je da nosi žuto obeležje i da se svaki dan javlja u Policiju. U gradu, u kome više nije bilo Jevreja, a ni njene bliske rodbine, Julka je veoma retko izlazila iz kuće. Julka je pisala Raheli, ali Rahela i Aca su bili daleko od Beograda.

Rahela nije znala šta se dešava u Novom Sadu, niti da su njena majka Emilija i sestre Etel i Johana deportovane u Aušvic. Nije to znala ni Julka, koja je uspela da ih poseti u Subotici i Baji i odnese malo hrane i drugih potrepština. Za njihovu sudbinu su saznali posle rata, kada se jedino Johana, posle oslobođenja logoraša Aušvica, vratila kući.

U isto vreme u Suboticu, a zatim u Bajju, deportovana su i Rahelina braća, Janika (Janoš) i Emil. Odatle su poslani na prinudni rad u Radni Bataljon br.105/12 na Istočni front. Većina onih koji su bili na Istočnom frontu, stradali su prilikom čišćenja minskih polja ili su jednostavno bili ubijeni. Mnogi su umirali zbog neljudskih uslova u kojima su se našli, ali Janika i Emil se nisu predavali, rešili su da pobegnu. U sred zime, preplivali su hladni Don i pridružili se jedinicama Crvene armije.

Nažalost, Janika se razboleo i umro. Janikina žena Iboljka (Ljubica), rođena Vajs, i sin Đorđe, (Đurica, rodio se 1942.), stradali su u Aušvicu.

Emil je po povratku iz Rusije bio smešten u Vojnu bolnicu u Smederevu, odakle se 17. aprila 1945. dopisnicom javio Jevrejskoj opštini u Novom Sadu. Molio je službenike opštine da jave njegovoj ženi da se vratio iz Rusije. Tada Emil još nije znao da je njegova žena Piroška, rođena Kraus, sa usvojenim sinom Ivicom, 1944. deportovana u Aušvic. Emil se posle rata vratio kući, ali njegova žena i dete nisu.

Izbegavajući da se duže zadrže na jednom mestu, Rahela i Aca su stigli do Svilajнца. Rahela je ostala u drugom stanju i 24.septembra 1944, tako trudna, nalazila se u bolnici.

Nemci kao da nisu odustajali od potrage za Rahelom. Tog dana, uveče, ne-

mačka Luftwafe je bombardovala Svilajnac.

U isto vreme je skoro svakodnevno bombardovan i Beograd, gde se nalazila porodica poznatog slikara Pavla Beljanskog. Imali su rođake u Svilajncu i odlučili su da se i oni sklone na sigurnije mesto. Samo je Pavle ostao u Beogradu. U naletu nemačke avijacije poginulo je u Svilajncu dvanaest lica. Među njima je bila i cela porodica Pavla Beljanskog, njih sedmoro.

Kada je počelo bombardovanje Svilajнца, počela je i bežanija. Meštani nisu znali da se avioni sa smrtonosnim teretom više neće vratiti i svi su žurili da napuste grad. Bolnica je evakuisana i svi koji su mogli da stoje na nogama žurno su se udaljavali od mete eventualnog napada. Rahela je izneta na bolničkim nosilima i neko ju je smestio na jedna seljačka kola, koja su baš tuda prolazila. Međutim, na džombastom putu, Rahela nije mogla da podnese truckanje. Zamolila je da je skinu sa kola, što su i učinili, i Rahela je na nosilima ostala sama pored puta.

Odjednom, niotkuda, iz mrklog mraka, pojavile su se neke nepoznate prilike, zgrabile nosila i odnele Rahelu do prvog sela. Bilo je to selo Dublje i tek tamo su se spasiodci i Rahela malo bolje pogledali. Rahelu su u selo doneli njeni drugovi iz Novog Sada, koji su bili zatočeni na prinudnom radu u Borskim rudnicima. Tih dana su partizanske jedinice izvršile napad na Borski rudnik i sprečile odvođenje druge grupe zatočenika, koji su izbegli sudbinu prve grupe, iz koje su logoraši u velikom broju ubijeni.

U Dublju se Rahela porodila, rođen je sin Darko.

Do kraja 1944. veći deo Srbije je bio oslobođen, a kada je 20. oktobra oslobođen Beograd, Aca i Rahela su mogli da se spremaju za povratak kući. Vratili su se kod Acine majke Darinke u kuću na Crvenom Krstu. Radost pomućena sa tragedijom i pričama o preživljavanju, prekinula je Rahela: „Završen je ružan san“. Da li je baš tako rekla, nije ni važno, trebalo je nastaviti život tamo gde je sve stalo četiri godine ranije.

Rat još nije bio završen kada se Rahela ponovo obrela u Novom Sadu. U oslobođenim gradovima obnavljao se i pozorišni život. U to vreme je bilo sasvim očekivano da i glumci učestvuju u obnovi zemlje. Preko dana je Rahela bila aktivna radnica na izgradnji i obnovi zemlje, a uveče je bila glumica u obnovljenom Srpskom narodnom pozorištu. Predstave su se igrale pred punim gledalištem. Repertoar je bio u skladu sa aktuelnim trenutkom.

Imala je Rahela vremena i za privatni život. Godine 1946. rodio se drugi sin, Saša.

U Beogradu je 1947. osnovano Jugoslovensko dramsko pozorište. Među istaknutim jugoslovenskim glumcima, koji su dobili poziv da se pridruže novoosno-

vanoj trupi, našla se i Rahela Ferari. Ovo pozorište je do kraja života bilo njena druga kuća. Rahela je dobitnica najviših jugoslovenskih priznanja, koje može da dobije jedan glumac.

Rahelina sestra Johana, koja je preživela Aušvic, udala se za, takođe, preživelog Holokausta, Adolfa Šterna, koji je rat proveo u jedinicama za prisilni rad, i njih dvoje su se 1948. brodom Kefalos uselili u Izrael. Živeli su u Ein Karemu, distrikt Jerusalima.

Adolf i Johana

Kada se brat Emil venčao sa drugom ženom, Jožom, rođenom Vajs, i oni su se 1948. uselili u Izrael, gde je rođen njihov sin Avram. Avram se oženio i danas sa suprugom i njihovo troje dece živi u Rišon Lecionu.

Ukoliko bismo morali da se opredelimo za jednu osobu, koju bismo proglasili za Pravednika bez medalje, to bi bila nemoguća misija. Smilja Marjanović, rođena Popović, učinila je herojsko delo kada je u vreme policijskog časa izašla iz kuće u potrazi za Rahelom, da je obavesti o predstojećoj raciji. Ali isto tako, što smo mogli da pročitamo u ovoj priči, puno ljudi, poznatih i nepoznatih, pokazalo je svoju humanost, koja je u najtežim okolnostima spasavala jedan život.

Za ovu priču i fotografije, posebnu zahvalnost dugujem Rahelinoj snaji Branki, rođenoj Đenić, i njenom suprugu, Rahelinom sinu Saši, kao i Rahelinom unuku Lazaru.

NIKAD NISAM SAZNAO KO NAS JE SPASAO

Tereza je bila kćerka Morica Bergela, imućnog žitnog trgovca iz Sente. Za razliku od brata koji se posvetio farmaciji, Tereza je imala vremena za učenje, a i za zabavu. Tata je ljubimici ispunjavao sve želje, pa je Tereza već 1928. jurila automobilom prašnjavim putevima Sente. Stizala je ona i do Beča i do Budimpešte, Karlovih Vari, naravno, ne automobilom.

Dr Kalman Haker poticao je iz siromašne porodice. Studirao je u Beču starogrčki i latinski, i doktorirao na filološkom fakultetu. Terezu nije interesovalo bogatstvo, imala ga je dovoljno, ali kada je upoznala zgodnog i pametnog mladog čoveka, planula je ljubav, koja je ubrzo krunisana brakom. Prošlo je dosta vremena kada se rodila kćerka Suzana (1915.), jer je Tereza u međuvremenu rešila da obiđe piramide u Egiptu. Dugo se u porodici prepričavala šala da zbog toga Suzana liči na Nefertiti.

Suzana je bila vredna učenica, ali i pustolovni tip na mamu. Kada je završila školu u Bečkereku (posle rata nazvan Zrenjanin), gde je sklopila nova prijateljstva u ženskom internatu, kao na primer sa Lili Elek, nastavila je školovanje u subotičkoj gimnaziji. U Subotici je 1932. godine upoznala mladog oficira Dušana Nećaka. Imala je samo sedamnaest godina kada se udala za Dušana.

Dušan Nećak se rodio 1910. u Lici, selu Glavce kod Otočca. Rano je ostao bez roditelja, te ga je prihvatio stric iz Zagreba, gde je Dušan započeo školovanje. Kada je trebalo da se opredeli za buduće zanimanje, stric je odlučio da ga upiše na Vojnu akademiju u Beogradu. Tu ga je prihvatio stariji brat koji je živeo u Beogradu. Brat je bio oficir Kraljevske vojske, a za siromašnog Dušana nije bilo puno izbora.

Dušan je iz Akademije izašao kao oficir intendant. Prvi posao dobio je u Subotici. Tu se upoznao sa Suzanom. Bio je Dušan veseljak i pomalo se plašio susreta sa Suzaninim roditeljima. Ipak, ona Jevrejka, a on Srbin, nije znao kako će oni reagovati kada čuju da je već zaprosio Suzanu i da se ona odlučila da se uda za njega.

U stvari, nije imao razloga za brigu. Prvo, samostalna, kakva je bila, Suzaninu odluku niko nije mogao da promeni, a drugo, majka je bila na njenoj strani. Budući

*Tereza Bergel udata Hacker,
majka Suzane Nećak*

zet i Tereza, oboje slobodnih uverenja, veoma brzo su našli zajednički jezik. Ljubav mladih ubrzo je krunisana brakom.

Senta nije daleko od Subotice, ali mladom bračnom paru nije bilo suđeno da tu dugo ostanu. Ne zbog potrebe službe, kako su se nazivali premeštaji u vojsci, nego, kako rekosmo, Dušan veseljak, po ko zna koji put proveo je noć sa tamburašima, ali tog puta nije imao sreće. Video ga je komandant kako ga u sitne sati tamburaši prate kući i po kratkom postupku dobio je premeštaj u Prilep, u to vreme Južnu Srbiju.

Venčanje Suzane i Dušana Nećaka

U Prilepu se rodila kćerka Marina, a baba Terezi nije bilo teško da se iz Sente uputi na dug put, da vidi unuku.

Dušan se obradovao: „Gde si stara, došla si u poslednjem momentu da ne umrem od gladi“.

Tereza se samo nasmejala: „Tako je to kad si oženio devojčicu, koju nisam stigla da naučim da kuva išta drugo osim rezanaca.“

Dušan je bio sposoban intendant i u Prilepu se brzo dokazao na poslu. Ponovo je napredovao u službi i uskoro se porodica Nećak našla u Novom Sadu, gde se 1938. rodio naslednik Aleksandar, koga su iz milja zvali Saša.

Nakon kratkog vremena, 1939, porodica se seli u Beograd, gde je Dušan, kao priznanje za svoj uspešan rad, unapređen u čin kapetana.

Ako je istina da izuzeci potvrđuju pravilo, onda je to bio slučaj sa Sašom.

Suzana i sa njene leve strane Dušan Nećak u Prilepu 1934.

Kažu da su Jevreji rođeni trgovci. Mali Saša je od tate dobio na poklon igračku tenk. Tenk se kretao i pucao, bacao je varnice na sve strane. Pored ograde njihovog dvorišta su prolazili stariji dečaci i videli tenk koji puca. Pitali su Sašu da li bi prodao tenk. Uh, kako je Saša bio važan! Ima i on šta da proda, može da trguje kao njegov pradeda iz Sente. Posao je brzo zaključen i Saša je doturio tenk kroz ogradu, a za uzvrat dobio pravi novčić. Deca su otišla svojim putem, a Saša je požurio da se pohvali roditeljima kako je napravio dobar posao.

„A gde su ti pare?“, pitao je otac.

„Onaj novčić? Šta će mi, bacio sam ga u susedovo dvorište.“

Svi su nasmejali, a Saša je ostao bez kazne, ali i bez tenka.

No, uskoro će stići pravi tenkovi sa kukastim krstovima, a trgovina, zvana crna berza, biće način za preživljavanje, posebno za građane u većim gradovima.

Zbog odbijanja da pristupe Trojnom paktu, veoma brzo je stigla Hitlerova osveta. Bez objave rata, Hitlerova armada uz pomoć saveznika Sila osovine – Mađarske, Rumunije, Bugarske i Italije, rano ujutro, 6. aprila 1941, napala je Kraljevinu Jugoslaviju.

Glavni grad je doživeo teško bombardovanje, hiljade mrtvih je ležalo na ulicama Beograda. Bombardovani su i drugi gradovi, uz istovremeno osvajanje kopnenim putem i za samo jedanaest dana Jugoslavija je kapitulirala. I pored herojskog otpora na pojedinim punktovima, tolikoj sili je bilo nemoguće odupreti se. Bar ne u tom momentu.

Desetine hiljada vojnika i oficira Kraljevine Jugoslavije odvođene su u zarobljeničke logore, koji su se nalazili u Nemačkoj. Među njima se nalazio i Sašin otac, Dušan Nećak, kapetan Jugoslovenske kraljevske vojske. Kraljevska svita nije bila ugrožena, oni su na vreme pobjegli iz Beograda, što dalje od rata i svoje kraljevine.

Dušan Nećak se nije tako lako mirio sa sudbinom ratnog zarobljenika. Ni on sam nije znao gde se nalazi, ali je iskoristio prvu povoljnu priliku i pobjegao što dalje od onih koji nisu imali sreće kao on. Ipak, sreća je varljiva, što će se veoma brzo pokazati. Onako neobrijan, mora da je strašno izgledao, Dušan je usput ponu- do svoju uniformu, sve zajedno sa šinjelom, za jedno polovno civilno odelo. Tako je nekako stigao do Fiume (Rijeke), koja je tada bila pod italijanskom okupaci- jom. Nije imao para, ali je rešio da se popne na voz za Zagreb, a odande će se već nekako snaći kako da stigne do Beograda. Bila je to velika radost kada se u vozu sreo sa klasnim drugom iz vojske. Nije obraćao pažnju na ustašku uniformu, jer prijateljstva iz vojske često ostaju za ceo život. Tako Dušan nije ni primetio kada je njegov drug obavestio sprovodnika voza da se u vozu nalazi begunac iz zaroblje- ništva. Za Dušana je pripremljen doček na kolodvoru u Zagrebu i odatle je spro- veden direktno u ustaški zatvor na Savskoj cesti. Dušan više nije nosio uniformu i bio je samo Srbin iz Like, a za njih je određen privremeni smeštaj u logoru smrti Jasenovac. Pred logorašima, koji su morali da gledaju Dušanovo smaknuće, 1942. ubijen je maljem, udarcem u glavu, i samo bačen u reku Savu. Za strašnu sudbinu oca i muža, Saša i Suzana saznali su tek posle rata.

Vrlo brzo po ulasku Nemaca u Beograd, Saša i Suzana su pobjegli iz iznaj- mljenog stana u Divčibarskoj ulici u Beogradu. Prezime Nećak je govorilo da se radi o građanima srpske nacionalnosti, ali komšinica, ruska emigrantkinja, znala je za Suzanino jevrejsko poreklo. Kada je u Beogradu počeo progon Jevreja, Ruski- nja je počela da ucenjuje Suzanu. Suzana je isplatila Ruskinji poveću sumu novca, ali joj je bilo jasno da to nije kraj.

Saša i Suzana Nećak, Beograd 1940.

Suzana je skoro svakodnevno izvodila Sašu u šetnju i tako su sreli čika Đoku - njegov sin i zetovi su se pre rata družili sa Suzaninim mužem. Ispričala je šta ih je snašlo, a Čika Đoka, Đorđe Đorđević, predratni vi- soki funkcioner u Ministarstvu unu- trašnjih dela, kada je čuo u kakvoj si- tuaciji su se našli, bez dvoumljenja im je ponudio da se presele kod njega u stan. Narednog dana, Suzana i Saša su

ponovo izašli u šetnju i više se nisu vratili u stan u Divčibarskoj ulici. Domaćini su komšiluku i prijateljima Suzanu i Sašu predstavili kao rođake iz Vojvodine.

Mnogobrojna porodica čika Đoke živela je u ulici Kneza Miloša, u velikom stanu, koji je zauzimao ceo poslednji sprat. Čika Đokinu suprugu su iz milošte zvali tetka Tika. Tetka Tika je bila Nemica, koja je zbog udaje prešla u pravoslavnu veru. Skromna, sve vreme je bila u crnini, u žalosti za izgubljenim sinom, koji je zbog nesrećne ljubavi izvršio samoubistvo. Drugi sin je kao oficir Kraljeve vojske pao u zarobljeništvo i vratio se kući tek posle rata. Čika Đoka i tetka Tika imali su i četiri kćerke, od kojih su tri bile komunisti. Stan je bio pun dece i Saša je dobio društvo vršnjaka.

Čika Đoka je po ubeđenju bio monarhista, ali je zatvarao oči pred onim šta su činile njihove kćerke. Suzana, koja je govorila nekoliko stranih jezika, i sama je postala simpatizer komunista. Smatrala je da je njena obaveza da se bori protiv nacista. Na spratu niže stanovao je visoki nemački oficir, tako da su ilegalci iz Pokreta otpora procenjivali da će čika Đokin stan izazivati najmanje sumnje za njihova tajna okupljanja. U stanu su se slušale zabranjene emisije radio Londona i radio Moskve. Odatle se polazilo u akcije protiv okupatora.

Među onima koji su se sastajali u čika Đokinom stanu bio je i Branko Bulat, mehaničar, koji je direktno učestvovao u likvidaciji zloglasnog Đorđa Kosmajca. Kosmajac je ostao upamćen kao jedan od onih koji su sprovodili najtežu torturu nad komunistima u istražnom zatvoru Uprave grada Beograda Glavnjača. Kada je Kosmajac likvidiran, ubijen je i Obrad Zalad, agent Specijalne policije. U poteri koja je usledila uhvaćena su sva četvorica atentatora.

U opštoj hajci koja je potom sledila za članovima Pokreta otpora u Beogradu, neko je provalio grupu koja se sastajala u stanu kod čika Đoke. Čika Đoka je uspeo da izvuče iz logora na Banjici neke pripadnike Pokreta otpora, koji nisu direktno učestvovali u likvidaciji Kosmajca, ali Bulat je sa ostalim atentatorima streljan. Za odmazdu je streljano još 96 zatočenika iz logora na Banjici. Grupa koja se sastajala kod čika Đoke, morala je da nađe drugo mesto gde su dogovarali nove akcije. I Suzana je sa sinom morala da se iseli iz stana, koji je od tada bio pod prismotrom policije.

Gospođa Vukica Đorđević je živela sa kćerkom Oliverom – Oljom u stanu u blizini Slavije, u ulici Alekse Nenadovića. Suprug gospođe Vukice, zetovi čika Đoke, kao i Sašin otac bili su oficiri i svi su se međusobno znali. Družili su se i učestvovali na raznim manifestacijama, koje su se pre rata održavali u oficirskim domovima u Novom Sadu i Beogradu. Kod gospođe Vukice, u njenom relativno skromnom stanu, Suzana i Saša su našli novo utočište.

Za razliku od društva koje se okupljalo u čika Đokinom stanu, kod gospođe Vukice česti gosti su bili visoki intelektualci, beogradsko „krem“ društvo, lekari,

advokati, profesori, ali i crnoberzijanci.

Saša je slušao priče obrazovanih ljudi koji su naivno verovali da rat samo što nije završen. Lepo je bilo slušati kako će agonija brzo proći, ali još važniji su bili crnoberzijanci, koji su u okupiranom gradu snabdevali građane neophodnim namirnicama.

Crnoberzijanci su, između ostalog, Vukici donosili neko zrnevlje, koje je trebalo da zameni kafu. Možete zamisliti kakvog ukusa je bila ta „kafa“, ali porcelanske šoljice su i dalje ostale u upotrebi.

Novac, srećom, za Suzanu i Sašu nije bio problem. Baka Tereza je preko svojih veza redovno preko prijatelja u Zemunu slala novac iz Sente. Novac je potom stizao do gospođe Lučike, Suzanine prijateljice iz detinjstva. Od tog novca se živelo, plaćani su crnoberzijanci, preživljavalo se.

Gospođa Lučika je bila udata za jednog diplomatu i živela je u vili na Senjaku.

Jednom prilikom kada je Suzana došla kod gospođe Lučike da uzme novac, koji je poslala baka Tereza, neko je pozvonio na vrata kuće. U salon, u kome su sedele i pričale, gospođa Lučika je uvela čoveka u nemačkoj uniformi. Kada je Suzana videla nemačkog oficira, sa ogrlicom oko vrata, na kojoj je visila metalna pločica sa natpisom Feldžandarmerija, ostala je bez reči.

„Znači to je kraj“, prošlo je kroz glavu Suzani, koja je već bila umorna od većitog bežanja i skrivanja. Jedino je ostala nada da njenog sina neće naći i da će se gospođa Vukica pobrinuti za Sašu.

Kada je Lučika primetila Suzanin uznemiren pogled, požurila je da objasni prisustvo nemačkog oficira. „Ovo je naš prijatelj, Dobri Fric, koji nam pomaže da dobijemo papire kako bismo napustili zemlju.“

Suzana je odahnula, a Lučiki je odjednom palo na pamet da bi Dobri Fric mogao da pomogne i Suzani. Dobri Fric je nešto gundao sebi u bradu i rekao da će ponovo doći za nekoliko dana.

Tako je i bilo. Lučika i Suzana su sa nestrpljenjem čekale Dobrog Frica da vide šta je uradio. Dobri Fric je pred njima iscepao Suzanin karton iz policijske evidencije. Istovremeno je dao druge papire za Suzanu i Sašu, ali je napomenuo da hitno moraju da promene prebivalište. O nekoj nagradi, nije hteo ni da razgovara. Sve što je imao, bila je njegova savest, koja je jednim humanim činom spasla dva nevina života.

Saša je često imao prilike da čuje kako naciste zovu pogrđnim nadimkom Fric, ali mu nije bilo jasno odakle se pojavio „Dobri Fric“. Prošlo je dosta vremena kada je pitao mamu kako se zaista zove Dobri Fric.

„Ne znam i dobro je što nismo znali“, na samu pomisao da su mogli biti otkri-

veni, Suzani je prošla jeza kroz celo telo. „Ko zna, da sam bila uhapšena, da li bih izdržala torturu i otkrila njegovo ime, pa bi i on stradao zajedno sa nama.“

Tako je zauvek ostala tajna kako se zvao njihov spasilac.

Suzana i Saša su morali hitno da napuste stan gospođe Vukice. Mladi ilegalci pomogli su da se presele u potkrovlje, u stvari, na jedan običan tavan, u ulici Kneginje Zorke. Novo prebivalište, daleko od komfora koji su do tada uživali, uz stalna upozorenja da nikom ne sme da kaže da je Jevrejin, mali Saša je sazrevao mnogo brže nego druga deca. Nikom nije smeo da pokaže strah, ali kada bi čuo korake na stepeništu preznojivao bi se, jer je mislio da će ih ubiti, iako tada još uvek nije znao šta je to smrt.

Suzana je veoma ozbiljno shvatila upozorenje Dobrog Frica. Pored Sašinog kreveta, na tavanu gde su spavali, sve vreme je bio mali ranac u kome se pored nekoliko stvari od garderobe nalazila Suzanina i Dušanova slika, da se Saša seti roditelja, ako im se nešto loše desi.

Saša je noću sanjao mamina uputstva: „Ako se ne vratim kući na vreme, uzmi ruksak i odmah otiđi kod čika Đoke.“ Sanjao je kako je na ulici sreo neku stariju ženu i moli je da ga odvede do ulice Kneza Miloša, a onda je zavarao trag da se ne vidi da je ušao u čika Đokinu kuću. I budan i u snu se preslišavao da li je dobro razumeo mamina uputstva. U svakoj prilici mama je ponavljali da su oni došli iz Vojvodine, ali da je on mali i da se, ako bi ga neko tako nešto pitao, ne seća kako se zovu baba i deda. Ništa nije smelo da podseća na jevrejsko poreklo.

Jedna od najbrutalnijih bitaka Drugog svetskog rata, bitka za Staljingrad, pokazala je ranjivost nepobedive nacističke Nemačke. Godina 1943. je značila preokret, kada je nacistička Nemačka doživela prvi veliki poraz, a Crvena armija krenula ka Berlinu.

Poraz koji se neumitno približavao sa Istočnog fronta, Amerikanci su se već iskricali na Siciliju, nije zaustavio Hitlerove namere o uništenju jevrejske zajednice u Evropi. Trn u oku mu je bila Mađarska, u kojoj je tada živelo oko pola miliona Jevreja. Mađarskih Jevreja, da tako kažemo, i Jevreja koji su iz zemalja Istočne Evrope našli utočište u Mađarskoj, koja se još uvek opirala „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“.

Mikloš Horti, koji je od pre rata kao regent vladao u Mađarskoj, shvatio je da se rat bliži kraju i pokušao je da sa Saveznicima sklopi mirovni sporazum. Kada je to otkriveno, izvršena je praktično okupacija Mađarske, a Horti je interniran u Bavarsku, gde je bio u kućnom pritvoru do kraja rata. Hitler je u proleće 1944. poslao Adolfa Ajhmana, visokog oficira SS, da reši „jevrejsko pitanje“ u Mađarskoj. Rešenje „jevrejskog pitanja“ podrazumevalo je i teritorije koje su se nalazile pod mađarskom okupacijom.

U Subotici je otvoren geto za Jevreje sa severa Bačke. Deda Kalman se razboleo i umro pre rata, a baka Tereza je sa svojom majkom Sirinom i brojnom familijom deportovana iz Sente u geto u Subotici. Ne baš svi. Terezin brat, apotekar, i njegova žena, kada su shvatili šta ih čeka, oduzeli su sebi život, otrovali su se. Geto u Subotici je bio samo sabirno mesto, odakle su Jevreji preko Mađarske deportovani u logor smrti Aušvic. Skoro pola miliona Jevreja iz Mađarske i sa okupiranih teritorija nikad se nije vratilo kući.

Polovinom oktobra 1944. Crvena armija sa severa i jedinice Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije sa jugoistoka približavale su se Beogradu. Šest dana su trajale teške borbe sa okupatorom, koji se polako povlačio iz Beograda. Građani Beograda su se ponovo preselili u podrumne i druga skloništa. U memljivom podrumu u ulici Kneginje Zorke, Saša i Suzana dočekali su oslobođenje.

*Saša Nećak u šetnji sa komšinicama,
Novi Sad 1939.*

Kada su konačno izašli iz podruma, Saša se čvrsto držao uz maminu suknju. U gužvi na ulicama, opštem veselju i radosti, plašio se da na kraju rata ne izgubi majku. Tada je Saša prvi put video šta je to smrt. Imao je priliku da to vidi i ranije, kada je njegovog druga iz komšiluka, zvali su ga Slanče, za vreme savezničkog bombardovanja, jedna bomba iz skloništa izbacila na ulicu, ali to je više znao iz

priče odraslih. Sada je gledao kako su mrtve skupljali na gomile, ali je malo ko obraćao pažnju na njih.

Kako se čovek brzo navikne na smrt, kasnije se često pitao Saša. Sećao se kako je u blizini njihovog prebivališta bio parkiran jedan tenk, a ruski vojnici su pored njega upravo doručkovali. Sa potkrovlja zgrade, gde se sada nalazi mađarska ambasada, neko je pucao i pogodio ruskog vojnika. Građani su se uznemirili, ali među Crvenoarmejcima to nije izazvalo paniku. Naprotiv, dvojica Rusa su uzela mašinke u ruke i otišli u zgradu iz koje se pucalo. Ubrzo su izveli dvojicu Nemaca i pedeset metara dalje postavili ih uz ogradu četničkog štaba i streljali. Mirno su se vratili u svoju jedinicu i nastavili da jedu.

Veliki broj Nemaca je bio zarobljen. Građani su pokušavali da pljuju po koloni zarobljenika, ali vojnici to nisu dozvoljavali. Suzana je od početka rata bila antifašista, ali ni ona pljuvanje nije odobravala. Nije izdržala: „A gde ste bili kada je to trebalo da se uradi“, njen glas se gubio među patriotama koji su slavili slobodu, potiskujući sećanje na strahote koje su preživeli.

Pravednici bez medalje:

„Dobri Fric“, zauvek je ostala tajna njegovo pravo ime;

Gospođa Lučika;

*Dorđe Dorđević, predratni visoki funkcioner u Ministarstvu unutrašnjih
dela i njegova supruga Tika, tako su je zvali, Nemica po poreklu;*

Vukica Dorđević i kćerka Olivera;

Članovi Pokreta otpora.

DOVEDITE MI I CRNU CIGANKU, ALI NE I JEVREJKU

Jozef Eberle, poreklom Nemač, živeo je u Kačarevu kod Pančeva. U braku sa Kristinom, rođenom Jahraus, rođeno je petoro dece. Jedno od njih je bio Kristof, rođen 4. avgusta 1913.

Kristof je izučio časovničarski zanat i u potrazi za poslom našao se u Zemunu. Naočit momak, upoznao se u Zemunu sa lepom Jevrejkom Marijanom Leon.

Marijana je bila jedna od dve kćerke Olge i Emila Leona, Jevreja. Bila je mala kada je njen otac lekar stradao za vreme Prvog svetskog rata u Mostaru. Kada su se upoznali Kristof i Marijana u Zemunu je živela i Marijanina tetka, očeva sestra Hermina, kao i brojna familija Marijanine majke Olge.

Marijana, Kristof i Rihard Eberle

Mladi bračni par je kratko vreme živeo u Tiršovoj 4, kod tetka Erne, mamine sestre od strica, a onda je Kristof kupio stan u Karađorđevoj ulici.

Kada je mladi bračni par dobio prinovu, 1940. rodio se Rihard, Folksdojčeri, domaći Nemci, već su uveliko bili organizovani u Kulturbund, organizaciju čiji su članovi, većina njih, bili spremni da dočekaju „oslobodioce“, hitlerovsku armadu, koja je već osvajala Evropu. Iako pod pritiskom, Kristof nije prihvatio da se angažuje u Kulturbundu.

Među mladima je planula ljubav i Marijana i Kristof su odlučili da svoju vezu ozvaniče brakom. Međutim, Kristof je bio na mukama. Setio se šta mu je otac govorio pre nego što je napustio porodično гнездо. „Dovedite mi i crnu Ciganku, ali ne i Jevrejk“ . Seo je Kristof i napisao pismo ocu. Obaveštio je Jozefa da ima nameru da se ženi Jevrejkom i pozvao roditelje da dođu na venčanje. Onda je Jozef bio na mukama, ali se ipak odlučio da dođe na venčanje. Kada je upoznao snaju, promenio je mišljenje o Jevrejima. Da li baš o svim, nije toliko važno, ali je odmah zavoleo Marijanu i zaboravio sve što je govorio. Venčanje je obavljeno 29. maja 1939. u Evangelističkoj crkvi u Zemunu.

Mladi bračni par je kratko vreme

Kada su nemačke trupe u aprilu mesecu 1941. umarširale u Zemun, odmah su počele represalije protiv jevrejskog življa. Za fizički sposobne Jevreje, bez obzira na pol, uvodi se obavezan prinudni rad, Jevreji moraju da nose žutu traku sa natpisom Jude, zabranjuje im se pristup na javna mesta, kao i mnoge druge ponižavajuće zabrane. Kristof nije dozvolio Marijani da stavi žutu traku na rukav, ali je njeno kretanje bilo ograničeno na njihov stan. Marijana i Rihard više nisu smeli da izlaze na ulicu. Naravno, Marijana nije išla ni na prinudni rad, za razliku od njene sestre Ruže, koja nije imala izbora.

Ruža Leon u grupi za prinudni rad

Kristof nije zaboravio ni Marijaninu sestru Ružu i njihovu tetku Herminu, kod koje je stanovala i Marijana kada je njihova mama mlada umrla. Pomagao im je koliko je mogao, a onda je došao 27. juli 1942, kada je većina Jevreja Zemuna i okoline oterana na železničku stanicu, odakle su deportovani u logore smrti Jasenovac i Staru Gradišku. U stočnim vagonima su se nalazile i Ruža i tetka Hermina. Obadve su veoma brzo bile ubijene u Staroj Gradiški.

U novonastaloj situaciji i u takvom okruženju, Kristof je procenio da će njegova porodica, s obzirom da je i on bio domaći Nemač, biti sigurnija u drugom delu grada, Franctal, gde su uglavnom živeli folksdojčeri. Kupio je u ulici Franca

Prešerna kuću sa okućnicom i Marijana je dobila priliku da udahne malo svežeg vazduha, a mali Rihard dvorište u kome je mogao da se igra.

Privid sigurnosti narušen je jednu noć kada su na njihova vrata došli folksdojčeri u potrazi za Jevrejkom koja se nalazi u njihovoj kući. Kristof nije hteo da otvori vrata, a folksdojčeri su celu noć lupali na njihova vrata i prozore i polivali ih krečom. Sutradan je Kristof otišao u policiju i prijavio vandalsko ponašanje njegovih sunarodnika. Kristof, iako nije hteo da se meša u politiku, bio je cenjen časovničar i uznemiravanje njegove porodice se više nije ponovilo.

Međutim, kako se bližio kraj rata, tako je rastao pritisak na Kristofa da se pridruži folksdojčerskim formacijama. Nije bila retka prisilna mobilizacija folksdojčera i Marijana je strahujući za sudbinu muža potražila pomoć od dr Kovačevića, koji je radio u zemunskoj bolnici. Marijani je bio poznat slučaj spasavanja njenog prijatelja Jakova Čelebija, Jevrejina, koga je dr Kovačević bez ikakve potrebe operisao i tako ga spasao od deportovanja u Jasenovac. Čelebi je posle operacije sa lažnim dokumentima napustio Zemun i preživeo progon. Dr Kovačević, poznat po tome što je bez razlike pomagao mnogima, primio je Kristofa u bolnicu, gde je Kristof dočekaoslobodjenje Zemuna. Zemun je oslobođen 22. oktobra 1944, ali rat na prostorima Jugoslavije još uvek nije bio završen. Kristof se dobrovoljno prijavio u VI ličku diviziju i kao partizan dočekaokraj rata.

*Marijana i Rihard Eberle,
Franstal 1944.*

Vojna knjižica Kristofa Eberlea

Kristof Eberle se posle rata vratio u Zemun, gde je 1946. rođena kćerka Olga. Nakon toga se obreo u Urinju kod Rovinja, gde mu se pridružila Marijana i 1950. u Rovinju rodila im se kćerka Erna.

Kada je Kristof dobio posao u Šapcu, Marijana se vratila u Zemun. Kristof je umro 1954. godine.

Ova priča se našla u poglavlju o Pravednicima bez medalje, jer je reč o spasavanju jedne Jevrejke i njenog sina, ali prema pravilima Jad Vašema Kristof ne može biti proglašen za pravednika jer je spasavao svoju ženu i dete.

No, istovremeno smo došli do zaključka da bi dr Kovačević trebalo da bude predložen za priznanje Pravednika, o čemu je posebno pisao Nenad Fogel u knjizi o vatrogascima Zemuna – Jakov Čelebi je bio jedini vatrogasac Jevrejin koji je preživeo rat.

U VAJATU, A VAJAT U ORAŠCU

„Davno od vas nisam dobio neko pismo. Kako živite, kakva je bila letina?... Hoću da znam šta se radi u vašem selu Orašac, gde sam proveo ... najgore vreme mojega života sa mojom familijom. Hvala Bogu da sam našao dobre ljude koji su nas sačuvali od Hitlerovske bande i razbojnika“

Ovako je Jehoshua Bochner, alias Bogdan Pavlović, 1966. godine pisao iz Jerusalima svojim prijateljima, Mileti i Radojki Stojanović iz Orašca kod Arandjelovca. spasiocima njega i njegove porodice.

Ali, idemo redom.

Pored sve muke, koju je godinu dana ranije doneo rat, to leto, 1942, bilo je sušno. U orašačkom kraju je kukuruz slabo rodio, a okupatorima je moralo da se preda više nego što je zemlja rodila. U Orašcu, u dvorištu, na drvenim klupama, sedela je za stolom porodica Stojanović i dogovaralo se šta da se odnese u Kolu-baru u zamenu za projino brašno, koje je moralo da se preda u Rajhskomandaturu u Arandjelovcu. Nije bilo lako seljaku, a kada je i bilo, obaveze po domaćinstvu su bile velike i seljak se snalazio kako je umeo i znao.

Bio je lep septembarski dan kada se odjednom u dvorištu pojavilo četvoro odraslih ljudi, dvoje sredovečnih i dvoje mlađih, a u rukama su nosili manje torbe. Pozdraviše domaćine i onako nepozvani sedoše na klupu pored domaćina.

Za stolom su sedeli deda Ljubomir, Mileta i Radojka Stojanović i njihova deca Žarko i Dragoljub. Ma kakva deca, Pored Žarka je sedela njegova žena Ljubica, a u krilu je držala dvogodišnju kćerku Ružu. Dragoljub je još uvek bio momak od dvadeset godina.

*Mileta i Radojka Stojanović
sa Jelom i Bogdanom
Pavlović (Bochnerovima)
1943.*

Ko ste vi ljudi?“, upitao je Mileta nepoznate goste. „Otkud vi u ovaj kraj?“

Kuća porodice Stojanović nalazila se na obroncima šume, s druge strane okružena njivama, a najbliže kuće su skoro jedan kilometar bile udaljene.

„Mi smo izbeglice iz Hrvatske“, odgovorio je čovek pedesetih godina, „a ovo je moja porodica, žena, sin i kćerka“. Imena nije spominjao.

Da vas ne držim u neizvesnosti, bila je to porodica Jehošua Bohnera (Jehoshua Bochner), koja je 1941, kada su ustaše počele progon Jevreja, pobjegla iz Zagreba.

„Imao sam ja tamo neku malu fabriku, lep stan, a kada sam video da su neke moje prijatelje oterali u logor, spakovali smo najnužnije i sa parama koje smo imali pobjegli u Srbiju“.

„Pa gde ste do sada bili?“, pitao je Mita.

„Bili smo u više mesta u Srbiji, a sada dolazimo iz Stojnika, tu, iz susednog sela“.

Jehošua je ispričao da se u Stojniku pojavio neki čovek, koji je od njega tražio novac, a kada je pokušao da siluje njihovu kćerku, koja je imala 18 godina, neopazeno su pobjegli iz Stojnika i sada su u njihovom dvorištu.

„Da li biste nas primili na stan, a mi ćemo vam pomoći u svim poljskim radovima?“, pitao je Jehošua domaćine.

U dvorištu je bio vajat, jedna prostorija oko 25 kvadrata, sa jednim krevetom, u kojem je, kada se rodio, sa roditeljima spavao Dragoljub. Odavno u vajatu više niko nije spavao, ali to je bilo jedino što su domaćini mogli da ponude. Bohnerovi nisu imali puno izbora, a deda Ljubomir i Mita su se složili da prime izbeglice u njihovo porodično domaćinstvo.

U Srbiju je na početku rata stiglo puno srpskih izbeglica iz Slovenije i Hrvatske, međutim, Jehošua više nije hteo da krije tajnu, stekao je poverenja u domaćine i posle nekoliko dana rekao da su oni progonjeni Jevreji.

Dragoljub je u to vreme radio kao čata u opštini i obratio se za pomoć predsedniku opštine, Radomiru Joksimoviću. Rekao je o kome se radi i molio predsednika da se Jevrejima izdaju lažne legitimacije sa srpskim imenima. Predsednik, koji je bio saradnik u pokretu otpora, koji je u svojoj zemunici često skrivao partizanske trojke, odmah je pristao. Komšijama su već rekli da je to dalja rodbina njegove majke, da su iz Osijeka

Mileta i Radojka Stojanović

pobegli u Srbiju, ali, da bi sve bilo po zakonu, Bohnerovi su prvo morali da se krste. Krštenje je obavljeno u crkvi u selu Crkvine kod Markovca. Nove legitimacije su glasile na ime Bogdan, Jela, Milica i Stanko Pavlović.

Od tada su se i Bohnerovi osećali slobodnije, pogotovo što niko u kraju nije sumnjao u njihovo poreklo. Pomagali su u poljoprivrednim radovima, hranili se skromno, život je dalje tekao svojim tokom.

Žarko i Ljubica su dobili sina Milana, koga je Jela (od sada ćemo Bohnerove oslovljavati sa novim imenima) često kupala, a Dragoljub je upoznao Jagodu, buduću suprugu.

U vajatu je bilo tesno za četvoročlanu porodicu pa je Bogdan, zamolio Dragoljuba da nađe nekog kod koga bi sin Stanko mogao da se smesti. Dragoljub je u jesen 1943, preko svoje tetke Milinke Nedić, sredio da Stanko pređe kod Stanimira Nedića, koji nije imao dece i tu je Stanko ostao do jeseni 1944, kada je otišao u partizane.

Jagoda i Dragoljub Stojanović

Da bi Bogdanu i Jeli još malo olakšali boravak u vajatu, Milicu su smestili nedaleko od njihove kuće, kod Ljubiše Starčevića, koji je tada bio predsednik opštine u Orašcu. Ljubiša je imao dve kćerke sličnog uzrasta kao Milica. Lepo su se slagali, zavoleli su Milicu i ona je kod njih ostala do kraja rata.

Kada je rat završen, Bogdan, Jela i Milica preselili su se u Aranđelovac. Bogdan je postavljen na mesto upravnika Bukovičke banje, a i Jela se zaposlila. Stanko se kao oficir demobilisao i on se pridružio porodici u Aranđelovcu.

Porodica Bohner - Pavlović

Kada je u novoj Jugoslaviji dozvoljeno Jevrejima iseljenje za Izrael, porodica Bohner je spakovala koferu i krajem 1948. emigrirala u novu/staru državu Izrael. Pre dolaska su se zahvalili porodici Stojanović za sve što su za njih učinili, a poslednji oproštaj je bio na Kalemegdanu, u Beogradu, gde su se oprostili od Dragoljuba i tada već njegove žene Jagode.

Bohnerovi su po dolasku u Izrael godinama održavali vezu sa Stojanovićevima, ali mi nismo uspeli da dođemo do Bohnerovih potomaka. Odavno među nama nema ni Bogdana, ni Jele, Mite i Radojke, ali ipak, ostaje ova priča napisana da se sačuva od zaborava jedno prijateljstvo koje je stvoreno u najtežim životnim iskušenjima. Da je sve tako bilo kako je napisano, potvrđuju pisma do kojih smo došli, koja su Bohnerovi slali u Srbiju. Iz pisama i Dragoljubove priče smo saznali da je Stanko završio karijeru kao pukovnik Izraelske vojske, a Milica je izučila za lekara, ni kada se nije udala.

No, mi ćemo i dalje pokušavati da dođemo do Bohnerovih potomaka, pa ćemo, ako uspemo, u nekom drugom izdanju dopuniti priču.

SAVET SPASAVA ŽIVOT

Marica Žager i Josef Hercl (Herzl) venčali su se u Zemunu 1926. godine. Marica je bila katolikinja i da bi se venčali morala je da pređe u jevrejsku veru, dobila je ime Mirjam.

Josef je bio zaposlen kao trgovački pomoćnik kod “Braće Petrović”, trgovina tekstilom. U skromnom stanu u Dubrovačkoj ulici živio je sa majkom Adelom, rođenom Šulman (Schulmann), bolešljivom tetkom Rozom (Rosa) i braćom, Hugo i Žak (Jakob). Josefov otac je umro 1912. od tada neizlečive tuberkuloze.

Josef je imao još jednog brata, Emanuela, koji se odselio u Zagreb, tamo se venčao sa Matildom, katolikinjom i 1928. godine rodila se kćerka Mirjana, a potom 1930. Silva. U godinama strahota u NDH za vreme Drugog svetskog rata porodica je bila pošteđena, jer su deca rođena u mešovitom braku, a to je spaslo život i Emanuelu.

Braća Hercl su imala i sestru Juliš, koju je savladala bolest i umrla je mlada, pre početka rata.

Do dolaska Marice u kuću, Josef je bio jedini koji ima redovan posao; svi su oni skromno živeli od jedne plate. Kada se Josef oženio, Marica, krojačica, doprinosila je kućnom budžetu i lakše se sastavljao kraj s krajem. Marica je bila izvrsna krojačica, a bagatelne cene njenih usluga veoma brzo su privukle mnogobrojne mušterije.

Ipak, nemaština nije mogla da pomuti radost u kući kada se 2. avgusta 1931. rodio sin Aladar.

Porođaj je bio težak i kada je babica videla da neće moći sama da porodi Maricu, poslala je Josefa da hitno dovede lekara.

Brzo je stigao dr. Arnold Šen (Schön), koji je specijalizirao akušerstvo u Drezdenu. Doktor je bio omiljen u Zemunu. Kada je nekom trebala njegova pomoć, usred dana ili noći, odazivao se pozivu ne praveći staleške razlike. Jednako je pomagao bogatima kao i siromašnima, iako je često znao da od potonjih neće naplatiti posetu. Tako je bilo i kada je u sred noći porodio Maricu. Josef je pitao koliko duguje, a dr Arnold je samo odmahnuo rukom. Na izlazu iz kuće skoro se

Aladar (Zvonimir) Hercl u dvorištu kuće u Dubrovačkoj ulici

sudario sa Hugom i Žakom.

“ Stričevi se u sitne sate vraćaju kući”, rekao je doktor.

Hugo i Žak su se pogledali, na momenat ne shvatajući o čemu govori doktor.

“A gde ste do sada bili?”, smeškao se doktor, dok ih je obavestavao da je Marica rodila zdravog dečaka.

Kad je to čuo, Hugo je istog momenta izvadio iz džepa 100 dinara, što u ono vreme nije bila mala para, i novčanicu tutnuo doktoru u mali džep od sakoa.

Doktor je isto tako brzo izvadio novčanicu i vratio u Hugov džep: “Šta vam pada na pamet, obojica ste nezaposleni, a razbacujete se parama”.

„Doktore, do sada smo radili i to noćnu smenu”, govorila su braća u glas. “I uredno smo plaćeni za svoj rad”, dodao je Hugo.

“Gdje ste našli zaposlenje?”, prijatno je bio iznenađen doktor Šen.

“U hotelu, u Centralu.”

“Šta radite u Centralu?”

“Igrali smo poker, Herr Doktor. Malo se oteglo, eto, već je prošlo tri sata ujutro, ali bilo je beričetno!”

„Manguparijo, laku noć”, okrenuo im je leđa doktor Šen i otišao svojoj kući.

Brit mila je obavljena u sefardskoj sinagogi u Zemunu, a Aladara je u naručju držao Emil, Josefov bogati stric, koji nije mnogo mario što njegovu sestru Rozu neguje siromašni nećak. Aladar se nije sećao baba Roze, koja je umrla godinu dana posle njegovog rođenja.

Bogami, Hugu i Žaku nije loše išao “posao” u Centralu. Za Aladara su kupljena najmodernija duboka kolica sa kaiševima, jer je Aladar bio nestašna beba, pa su morali da ga vezuju da ne ispadne iz kolica. Kolica su istovremeno odlično služila i za pijacu, da se pored Aladara smeste namirnice, koje su kupovane za zimnicu u većim količinama.

Josef je bio cenjen radnik. Kod “Braće Petrović” se u to vreme radilo dvo-kratno, kao i u većini drugih trgovinskih radnji u Zemunu. Kada je trebalo, Josef je bio i poslovođa i nabavljač i prodavac, a kada bi u podne predao ključeve od radnje, odlazio je kući na ručak. Radnja je bila nedaleko od kuće, ali tog dana Josef je kasnio na ručak. Kod kuće su ga čekali Hugo i Žak.

“Kada smo te do sada čekali, mogao bi da doneseš iz špajiza kisele krastavce”, rekao je Hugo.

Josefa je u špajizu čekalo iznenađenje, novi Wanderer, nemački bicikl sa ugrađenim sedištem za malo dete.

Kuća u Dubrovačkoj ulici broj 17, u kojoj je stanovala porodica Hercl, imala je veliko dvorište gde su se rado okupljala deca iz komšiluka. I Marici je odgovaralo da joj sin bude u blizini, dok je ona šila za mušterije. Aladar je sa drugom decom pravio galamu, ali kolovođa je bio osam godina stariji Jakši Šober (Schober), folksdojčer, koji je određivao pravila igre.

U Aladarovo pamćenje urezala se još jedna epizoda sa Šoberom, ali o tome kasnije. Dečije igre ponekad mogu da budu veoma grube i možda su zato Aladaru u najlepšem sećanju ostale vožnje biciklom, kada ga je tata nedeljom vozio na Dunav, gde su, iz nekog čamca vezanog za obalu, pecali grgeče, pre nego što bi se vratili kući na nedeljni ručak.

A onda se za Aladara sve promenilo. Krenuo je u školu. Školu nije voleo, sve drugo ga je više interesovalo osim učenja po školskom programu.

Stric Hugo je dobio posao u Osiguravajućem društvu Feniks, jedino je još Žak bio nezaposlen.

Kada je narod sa vojskom 27. marta 1941. u Beogradu odbacio Trojni pakt, koji je dva dana ranije u Beču potpisala vlada Kraljevine Jugoslavije, bilo je jasno da će se Hitlerov bes veoma brzo sručiti na Jugoslaviju. U Beogradu je izvršen vojni puč i ubrzo je započela mobilizacija za odbranu zemlje.

No, protiv mnogo jačeg neprijatelja, udruženog sa okolnim zemljama koje su već ranije pristupile Trojnom paktu, bez vojne pomoći onih koji su podržavali antifašističko raspoloženje – SAD i Velike Britanije – Jugoslavija nije mogla da se odbrani.

Tri brata, Josef, Hugo i Žak (Jakob) pred početak rata su bili mobilisani. Jevreji, lojalni građani Kraljevine Jugoslavije, delili su sudbinu većinskog srpskog stanovništva.

Emanuel, Hugo, Josef i Jakob Hercl, 1940.

Tako je stigao i 6. april 1941. Preko Dunava su u Zemun stizali odjeci strašnih eksplozija. Nacisti su bombardovali nezaštićen Beograd, srušili su most, koji je do tada bio glavna veza sa Zemunom, a onda su bacili smrtonosne terete i na zemunski aerodrom. Zemun je bio pošteđen, jer je skoro trećina žitelja bila nemačkog porekla - folksdojčeri. Pet dana kasnije nemačke trupe su okupirale Zemun, a upravu grada poverile folksdojčeru dr Hansu Mozeru. Deo zemunskih folksdojčera je preko noći obukao nacističke uniforme, koje su samo čekale pravi momenat da se pokažu nezaštićenom narodu. Među njima je bio i Jakši Šober.

Za samo 11 dana rata kapitulirala je i rasparčana Kraljevina Jugoslavija. Desetine hiljada vojnika i oficira se našlo u nemačkom zarobljeništvu. Major Kraljeve vojske savetovao je Josefu i Hugu da se predaju, da ne pokušavaju da se vrate kući, jer je major, očigledno, znao koja sudbina čeka Jevreje. Josef je prihvatio savet i ostao u zarobljeništvu pod zaštitom Ženevske konvencije, a Hugo je rešio da se vrati u Zemun.

Škole su neko vreme prestale sa radom, a Aladar se ponovo u svom dvorištu našao u društvu vršnjaka. U to vreme porodica se već preselila u Dubrovačku broj 6. U dvorište je svratio i Jakši Šober, ali ovog puta kao pobednik, iako sa ratom nije imao nikakve veze. Jakši je je bio mladić, osamnaest godina star, član Kulutrunda u Zemunu. "Sada ćete videti šta vas čeka", obratio se Aladaru i napustio dvorište.

Aladar je tada imao deset godina i nije dobro razumeo šta je Jakši hteo da kaže. Ispričao je mami šta je čuo, a Marica se istog momenta uputila kod advokata Oskara Kamacinta (Kamazint), da se posavetuje šta da radi.

Advokat Kamacint je stanovao preko puta njihove kuće. Tu mu je bila i advokatska kancelarija, družio se sa Aladarovim ocem i često ih je posećivao.

"Ne čekajte ni sekunde više", advokat nije okolišio. "Spakujte najnužnije i napustite Zemun dok još traje ovaj kaos na granicama. Uskoro će biti potrebne propusnice za slobodno kretanje, a ne verujem da ćete ih vi dobiti."

"Kuda da idemo?", zabrinuto je pitala Marica.

"Idite tamo gde vas niko ne poznaje", rekao je advokat.

Kada se vratila kući, Marica je rekla svekrvi šta advokat savetuje. Svekrva se složila da hitno napuste Zemun.

Ipak, pripreme za odlazak su trajale dva, tri dana i baš kada je trebalo da krenu na vratima se pojavila mršava spodoba, neobrijana, u poderanim pantalonama, sa blatnjavim cokulama, u kaputu koji je visio na njemu. Kada je progovorio, majka samo što nije pala u nesvest. To je bio njen sin Žak - Jakob. Pubi, tako mu je majka tepala, okupao se, obrijao, ručao i legao da spava. Niko ga nije budio do deset uveče, kada je neko energično počeo da lupa na prozor njihovog stana. Svi su već bili u krevetu i Marica je ustala da otvori prozor.

“Da li ovde stanuje Jakob Hercl?”, pitao je glas sa ulice.

Marica je potvrdno klimnula glavom.

“Neka odmah izađe!”, naredio je glas sa ulice.

“Zašto?”, upitala je Marica.

“Ne pitajte ništa, ovde policija. Neka odmah izađe.”

Ujutro je trebalo da krenu na put, ali svekrva je odustala: “Vi idite, a ja ću sačekati Pubija.”

Marica i svekrva sedele su u mrtvoj tišini. Aladar je još spavao kada se oko osam sati ujutro Žak vratio kući. Bled kao kreč, neispavan, nije mogao ni da doručkuje. U policiji ga niko ništa nije pitao, niti objašnjavao zašto je priveden. Bio je zatvoren u jednoj ćeliji odakle su ga izveli oko dva sata ujutro. Dali su mu kofu vode i krpu i odveli ga u jednu prostoriju isprskanu krvlju. Krvi je bilo toliko puno da je Žaku trebalo dva sata da opere prostoriju u kojoj su saslušavani privedeni građani Zemuna. Vratili su ga u ćeliju i oko pola osam ujutro pustili da ode kući, sa napomenom da ne sme nikuda da se udaljava.

Kada je Žak ispričao noćasnje događaje, ipak je pojeo doručak koji su mu spremili i odlučio da pobegne. Znao je da ga policija više neće ostaviti na miru. Pozdravio se sa ukućanima i otišao na Dunav u veslački klub. Poznavao je magacionera za veslačku opremu i računao je da će ga prevesti preko Dunava, a odatle će se nekako prebaciti do Pančeva, gde će se sakriti neko vreme. Međutim, strah se uvukao u ljude. Poznanik nije smeo da izveze čamac na Dunav, niti da pozajmi bar neki skif da se Žak prebaci sam.

Razočaran, Žak se vratio kući. To večer policija je ponovo došla po Žaka, ali do ujutro se nije vratio kući.

Racije, hapšenja, batinanja dojučerašnjih komšija, odvođenje na prinudni rad, sve se to veoma brzo raščulo u Zemunu. Marica više nije smela da čeka. Nagovaranje da krenu zajedno, nije pomoglo, svekrva je ostala kod kuće. Nikad nije saznala da se Žak više neće vratiti kući; streljan je na Banjici 14. jula 1941.

Sa dva kofera, Marica i Aladar ukrcali su se na voz za Zagreb.

Pre polaska na put Marica nije uspela da uspostavi vezu sa Josefovim bratom Emanuelom, koji je sa porodicom živeo u Zagrebu. Usput je razmišljala kako će biti primljeni, nije bila sigurna da su tamo Jevreji u povoljnijem položaju nego u Zemunu. U ostalom, NDH se uveliko pripremala da pripoji teritorije Srema sa budućom granicom na Savi i Dunavu. Zemun i jeste uskoro postao deo NDH, a upozorena Marica šta će se desiti Jevrejima pitala se i šta će biti sa Emanuelom i njegovom porodicom, a onda i njima, ako im se pridruže. Voz je već stigao u Kapelu kada se Marica predomislila. Preseli su na drugi voz i vratili se u dubinu hrvatske teritorije u Slavonsku Požegu. Tamo nisu poznavali nikog, a ni njih niko

nije poznavao.

Kada su stigli u Požegu, Marica je ostavila kofere u garderobi na železničkoj stanici i potražila smeštaj. Jednu noć su proveli u iznajmljenom stanu i ujutro otišli da se prijave u Policiju.

“Nisam ni mislila na dokumenta kada je počelo strašno bombardovanje”, Marica je imala spremnu priču za policijskog službenika.

“Kako se zovete?”, pitao je policijski službenik.

“Marija Hercl.”

“A sin?”

“Zvonimir Hercl”, Marica je na brzinu prekrstila Aladara - Marija i Zvonimir, česta su hrvatska imena.

“Hercl (Herzl)? Pa vi ste poreklom Nijemci, zar ne?”

Marica je potvrdno klimnula glavom. To što je Marica slagala da je Zemun bombardovan, nije smetalo neobaveštenom policijskom službeniku.

Za nepun sat Marica je dobila novu legitimaciju sa adresom u Slavonskoj Požegi.

Lepo je bilo smestiti se u namešten stan, ali trebalo je od nečeg živeti. Marica je napisala svekrvi pismo sa molbom da njihov venčani kum Hazardi, koji se bavio špedicijom, spakuje njihove stvari i pošalje na novu adresu. Hazardi je spakovao njihovu spavaću sobe i uz druge stvari poslao i Maricinu šivaću mašinu. Za sedam dana stvari su iz Zemuna stigle u Slavonsku Požegu.

U međuvremenu je Marica pronašla prazan stan i kada su stigle stvari preseleli su se na novu adresu. Stan je bio u blizini železničke stanice.

Zvonimir je morao prvo da se navikne na novo ime, što i nije bilo tako teško, jer ga niko nije zvao po starom, ali veći problem je bio polazak u školu. Prvo je morao da nauči da čita i piše latinicom, a potom da po skraćenom postupku savlada religioznu naobrazbu, kako bi u septembru 1941. mogao redovno da pohađa nastavu četvrtog razreda osnovne škole. Mama je Zvonimiru nabavila neki stari katolički molitvenik iz koga je brzo naučio mnoge molitve, jer to je bio deo obaveznog časa veronauke. Zvonimir je bio bistar dečko i ubrzo je bio spreman za nastavak školovanja.

U julu mesecu 1941. Marica je primila pismo od svekrve u kome ih obaveštava da se Hugo vratio kući, a Josef je odveden u zarobljeništvo u Nemačku.

Svekrva više nije imala nameru da napusti Zemun. I dalje je čekala Pubija da se vrati kući.

Od Josefa je nakon tri meseca, na kućnu adresu u Zemunu, stigla dopisnica sa unapred odštampanim tekstom i adresom za odgovor. Hugo je odgovorio bratu

i poslao Maricinu adresu iz Požege. Od tada su se Marica i Josef, koliko je to bilo moguće, redovno dopisivali.

Maricin šnajderaj se brzo proćuo. Kao što rekosmo, bila je izvrsna krojačica i uskoro je imala toliko mušterija da je morala da uzme tri učenice da joj pomažu. Šila je za ustaše, domobrane, kulturbundaše, za svu moguću ‘elitu’, ali sve vreme u strahu da ne budu otkriveni. Učenice su učile zanat, a istovremeno imale obavezu da se razlete po komšiluku da nađu Zvonimira kada se izgubi iz maminog vidokruga. Uveče je mama po ko zna koji put objašnjavala Zvonimiru da su škola i njihovo dvorište najbezbednije mesto da ne budu otkriveni. Van dvorišta bi neko lako mogao da izvuče od deteta informaciju koja nije bila za svačije uši. Bolje reći ni za čije.

Josef je jednom mesečno slao pisma, koja je donosio poštar Jovica. Jovica je bio Srbin, ali je bio pošteđen pošto je bio u mešovitom braku. Njegova žena Marta, Hrvatica, posedovala je u Slavonskoj Požegi fotografsku radnju i bila je cenjena u gradu.

Znao je Jovica da je komšiluk znatiželjan i da su bar neki od njih uporno pokušavali da saznaju gde je Maricin muž. Poštar nikada nije postavljao to pitanje. “Evo, pisma od čika Jova. Nitko ga nije dirnuo, gospođo Hercl”, rekao bi i otišao. Josef je pisao pod imenom Jovo Herkl i poštaru, koji je znao odakle dolaze pisma, sve je bilo jasno.

Međutim, prva komšinica, žena domobranskog stožernog narednika Šime, nikako nije ostavljala Maricu na miru. Pitanja gde vam je muž, kada će doći, da li je živ i stotinu drugih, sve vreme su držale Maricu pod pritiskom da ne izlane neku pogrešnu reč.

U međuvremenu, pošto je Marica ipak pristojno zarađivala, Zvonimir je dobio učitelja violine. Bio je to prof. Vojtech Stetka, Čeh, koji se, napustivši operu u Pragu, 1926. naselio u Slavonskoj Požegi. Tu se zaposlio kao crkveni orguljaš, osnovao pevački zbor “Vijenac”, privatno započeo pedagoški rad sa decom, oženio se i tokom vremena sagradio vilu nedaleko od centra grada. Pravi razlog njegovog odlaska iz Praga nije se nikad saznao, iako se svašta nagađalo. Za Zvonimira je to bilo ponajmanje važno. Napredovao je veoma brzo, a sam profesor gledao je u njemu neku vrstu čuda od deteta. “Wunderkind”, imao je profesor običaj da kaže, a u to su se uskoro i drugi uverili.

Marici je bilo sve teže da se svakodnevno viđa sa znatiželjnom komšinicom. Komšinica je svoje sumnje razmenjivala i sa drugim stanarima i Marica je rešila da se posle godinu dana presele na drugi kraj grada. Nije to bilo daleko, ali dovoljno da se ne viđa sa komšinicom svaki dan. To je bilo jula meseca 1942. godine.

U noći između 26. i 27. jula 1942. počelo je teranje Jevreja Zemuna na železničku stanicu. Odvojeni su muškarci od žena i dece. Muškarci su trpani u stočne

vagone za koncentracioni logor Jasenovac, a žene i deca za Staru Gradišku. Hugo više nije video majku. Bolesna od dijabetesa, teško da je stigla do Stare Gradiške, ali za njenu sudbinu, kao ni Hugovu, nema preživelih koji bi mogli nešto više da nam kažu. Među onima koji se nisu vratili iz logora nalazio se i njen opljačkani brat Emil i njegova supruga Marijana.

Niko ne može sa sigurnošću da kaže da li se na ispraćaju našao i Jakši Šober, koji je u međuvremenu obukao uniformu Wermaha, ili je već tada bio upućen na Istočni front. Nikada se više nije pojavio u Zemunu.

Adela Hercl

Marica i Zvonimir su se preselili u manji stan i ovaj put nedaleko od železničke stanice, ali dovoljno daleko od znatizeljne komšinice.

Zvonimir je na jednoj priredbi, 1943. godine, imao prvi javni nastup. Profesor violine, a posebno učitelji, bili su prezadovoljni što u svojoj školi imaju tako talentovanog učenika. Prethodne godine, pošto je Zvonimir uspešno završio četvrti razred osnovne škole, trebalo je nastaviti školovanje u gimnaziji. Međutim, za upis u prvi razred gimnazije bila je potrebna krštenica, koju Marica nikom nije smela da pokaže.

Po starom školskom programu deca iz siromašnijih porodica odlazila su na zanat. Pre toga su nastavljala školovanje u petom i šestom razredu osnovne škole – tako zvana ‘Opetovnica’. Nije bilo druge i Marica je učiteljima rekla da nema finansijskih sredstava da se talentovan Zvonimir upiše u gimnaziju i da zato mora da izuči neki zanat.

A onda, ponovo bombardovanje. Saveznici iz vazduha, partizani peške, sve više su se približavali Slavonskoj Požegi. Marica je zaključila da što pre moraju da odu iz stana, koji je bio blizu železničke stanice, jer će ona ubrzo biti cilj bombardovanja. Marica i Zvonimir, tužan što odlaze iz dvorišta puna dece, sele se na periferiju, u podnožje Požeške gore. Tu više nema Zvonimirovih vršnjaka, on je najmlađi, a jedini sused im je vlasnica kuće, koja je ukopana u podnožju požeških vinograda.

Zvonimir je uspešno završio osnovnu školu, opetovnicu, i baš kada je trebalo da se upiše na zanat, 12. septembra 1944, partizani su oslobodili Slavonsku Požegu. Zvonimir se bez krštenice upisao u prvi razred gimnazije.

Dok su komunisti bili na vlasti, novo doba je decu oslobodilo obaveza odlaska u crkvu, veronauka je bila izbačena iz školskog programa, u školi su svi bili

ravnopravni, niko nije pitao kojoj konfesiji ko pripada, igralo se Kozaračko kolo, na mitinzima se izvikivale parole. Tu se posebno istakao Branko, koji je smišljao parole, a deca su trebala samo u glas da viknu “Živeo” ili “Dole s njim”. Tako Branko viče: “Dole ubica Ante Pavelić”, a deca viču: “Dole”. Zatim “Živeo drug Tito”, a deca oduševljeno viču “Živeo!”. A onda se nešto pobrkalo u Brankovoj glavi i vikne “Živeo Kralj Petar, bandit i izdajnik”, deca, već naviknuta, viču: “Živeo”. Posle te parole Branko više nije glasa pustio.

Međutim, kratko je trajala sloboda u Slavonskoj Požegi. Bližio se kraj rata i nacisti su obezbeđivali rute za povlačenje svojih trupa prema Nemačkoj. U februaru 1945, nacisti su sa ustašama, domobranima i čerkezima, ruskim kolaboracionistima sa Hitlerom, ponovo bili u Slavonskoj Požegi. Nastava u školama je bila obustavljena, gimnaziju je zaposeo Wehrmacht, a usledile su racije. Policija i vojska su upadali u stanove i odvodili sumnjive. Pred Gradskom kućom se otegao red u kome se nalazila i Marica. Okupatori su legitimisali i proveravali ko su građani Slavonske Požege.

Zvonimir Hercl 1953.

Zvonimir je od komšija saznao da je i njegova majka odvedena. Odjurio je do Gradske kuće i video majku kako strpljivo čeka da na nju dođe red. I Marica je videla Zvonimira i neprimetno dala znak da se što pre udalji. Kada je ušla u Gradsku kuću, nije se dugo zadržala. Kada su videli njeno “nemačko” poreklo, odmah su je pustili. Marica i Zvonimir su se zajedno vratili kući.

Dan NDH se slavio 10. aprila. Pred Gradskom kućom je bio postrojen odred vojnika u novim uniformama. Oficir je komandovao počasnu paljbu. Pošto su ispaljena tri počasna plotuna, odred je napustio trg. Tri dana kasnije partizani su definitivno oslobodili Slavonsku Požegu.

Josef Hercl je stigao u Slavonsku Požegu jula meseca 1945. Britanski vojnici su u Nemačkoj oslobodili zatočenike logora Stalag - VI c i oslobođene logoraše obukli u britanske uniforme. Tako obučen, Josef je sa suprugom otišao u Zemun da se raspitaju za sudbinu Josefove majke Adele, Huga i Žaka, a i da vide šta je sa njihovim stanom u Dubrovačkoj ulici. U stanu su zatekli sirotinju sa puno dece, pohabanim nameštajem, njihov je bio opljačkan za vreme rata, i strahom u očima stanara šta će sa njima biti. Herclovi su im rekli da su došli da se raspitaju za sudbinu svoje porodice i da oni mirno nastave da tu stanuju.

Četiri dana u Zemunu Herclovi su boravili kod kumove familije Hazardi. Od starog prijatelja, advokata Kamacinta, saznali su za tragičnu sudbinu svojih najbližih.

Nešto kasnije, po povratku u Slavonsku Požegu, saznali su za mogućnost iseljenja u Izrael. Jevreji iz Evrope tražili su sigurno utočište, daleko od strahota Holokausta, koji su malobrojni preživeli. Herclovi su odlučili da počnu novi život u zemlji prapredaka. Već su bili spremni za put u Izrael, kada je Zvonimiru pozlilo i morao je hitno da se operiše. Odložili su put, a pošto je oporavak potrajao, rešili su da Josef ode prvi, da sve pripremi za Maricin i sinov dolazak.

Josef je u Izraelu bio zaposlen na izgradnji cesta. Bio je srećan da je uopšte dobio posao. Međutim, težak fizički rad i klima na koju nije mogao da se navikne, iscrple su Josefa do te mere da je završio u bolnici. Nakon mesec dana oporavka vraćen je na posao. Šef gradilišta je video da je Josef iscrpljen i zaposlio ga je na mesto magacionera. Svako jutro Josef je izdavao alat, a uveče ga primao nazad. Preko noći je spavao u magacinu i čuvao alat od lopova.

Od skromne plate slao je po koju funtu kući.

Marica je i dalje šila, ali potrebe za novom garderobom bile su sve manje. Zvonimir je muziciranjem preko leta zarađivao pristojnu platu, ali sve to zajedno nije bilo dovoljno za život tokom cele godine. Nisu imali dovoljno novca ni da kupe udžbenike za Zvonimirovo dalje školovanje.

U takvim okolnostima Josef je odlučio i vratio se u Slavonsku Požegu, gde je dobio redovno zaposlenje.

Profesor Zvonimir Hercl, jedan od potomaka familije Teodora Hercla, osnivača države Izrael, danas je u penziji, živi u Pakracu, Hrvatska. U braku sa Nadom, rođenom Polčić, rođen je sin Edvard.

Iz ove priče može da se vidi da ponekad savet prijatelja može da pomogne, kada već nije moglo da se pomogne svima, kojima je bila potrebna pomoć da prežive.

FILIP DAVID: PORODIČNA HRONIKA

- kako smo se spasavali –

Moja majka se rodila u Kragujevcu u porodici sefardskog porekla. Njen otac, moj deda, imao je u Kragujevcu trgovačku radnju. Bila je to brojna porodica, sedmoro braće i sestara, dosta patrijarhalno vaspitanih. Majka Roza sasvim je slučajno sreća moga oca, Frederika (zvali su ga Fred) Jevrejina, Aškenaza, čije je rodno mesto Lvov (Lamberg) u Galiciji ali je najveći deo detinjstva i mladosti proveo u Sarajevu. Sreli su se prilikom nekog jevrejskog okupljanja, 1934. ili 1935. godine i tu je došlo do obostranih simpatija, a kasnije i do braka. Da bi se venčali morali su da savladaju niz prepreka jer je otac bio iz društveno uglednije porodice, aškenaske, a majka iz sefardske trgovačke porodice i to je bila za ono vreme i one prilike velika, gotovo nepremostiva razlika. Brakovi između Jevreja Aškenaza i Jevreja Sefarda nisu bili tako česti, niti poželjni. To su dve različite kulture, različite istorije. Otpori su uglavnom dolazili od strane očeve porodice koja je imala i rodbinske veze sa bečkom jevrejskom aristokratijom.

Porodica moga oca živela je delom u Beču, a delom u Lambergu, odnosno Lvovu. To je grad u Galiciji koji je često menjao ime kako je menjao gospodare, tako da su to bili čas Rusi, čas Poljaci, čas Austrijanci. Po očevoj liniji postojale su rođачke veze sa porodicom Frojd, iz koje je i Sigmund Frojd tvorac psihoanalize. Povodom očevog rođenja stigla je od Frojdovih čestitka a i neki pokloni. Kad je otac kasnije imao mladalačkih problema išao je kod čuvenog Frojda i sa njim razgovarao što je dosta doprinelo potpunom izlečenju od nekih trauma.

Otac je bio pravnik, sudija, i prvo zaposlenje dobio je u Peći, na Kosovu. Međutim, tu su proveli samo nekoliko godina i već oko '38. godine dobijaju premeštaj za Sremsku Mitrovicu, osamdeset kilometara od Beograda, severno od reke Save, u podnožju Fruške gore. Fruška gora je jedina planina u tom području, činjenica od značaja za našu kasniju sudbinu. Roditelji su u Mitrovici dočekali početak rata i sve ono što je zadesilo Jugoslaviju 1941. Nacističkom okupacijom i komadanjem Jugoslavije, Sremska Mitrovica dolazi pod Nezavisnu državu Hrvatsku. U prvo vreme otac nije bio ugrožen jer je radio u sudu i ljudi koji su ga okruživali bili su lojalni, među njima i domaći Nemci, folksdojčeri. Međutim, uskoro su objavljeni antijevrejski zakoni, počeli su progoni Jevreja pa je otac od strane njemu potčinjenih službenika opomenut da bude na oprezu.

No, uskoro više nije bilo moguće da ostane na svom radnom mestu. Nemci teraju sve odrasle Jevreje na prisilni rad. Otac je primoran da u pristaništu tovari bodljikavu žicu u brodove. Dosta mučan posao koji traje od ujutru do uveče. Jednog od tih teških dana majka odlazi do pristaništa da vidi kako je i može li mu pomoći. Kad je otac ožedneo, majka mu donosi bokal vode. Jedan Nemač koji je nadgledao

rad ispreči se ispred nje i naređuje da se udalji. Ona mu oštro odgovori na srpskom – nemački je tek nešto razumela – da je to što čine sa ljudima nasilje i bezobrazluk. Tu se našao neko ko je ovo preveo i Nemačkan besan zbog te drskosti odluči da je kazni. Majka me je nosila u rukama, imao sam tek godinu dana. Nemačkan naredi da me ostavi u jednoj od okolnih kuća, da uzme kofu i krpu i riba palubu broda.

Ovaj incident je presudio da se majka i otac odluče za bekstvo u Beograd. U Beograd se moglo ići samo sa specijalnim propusnicama - to je bila druga država, nemačka okupaciona zona. Zahvaljujući pomoći jednog pripravnika - sudije bliskog nemačkim vlastima, dobili su propusnicu. Otišli su za Beograd ali tamo nisu dugo ostali. U Beogradu su se osećali još nesigurnije, nisu imali rodbinu, a bilo je gotovo nemoguće pronaći dobar i siguran smeštaj. U međuvremenu stiglo je pismo iz Sremske Mitrovice od onog pripravnika da se vrate, da više ne preti opasnost. Otac će navodno raditi još 15 dana i posle toga biti penzionisan sa pristojnom otpremninom od koje se može živeti. Begunci su se dugo kolebali šta da rade i odluče se na povratak u Sremsku Mitrovicu. I zaista, oca prime na posao, radio je oko 15 dana a posle toga ga penzionišu. Međutim, od te penzije nikada ni dinara nije dobio jer istovremeno počinje stroga primena ustaških antijevrejskih zakona. Izlazi naredba da Jevreji moraju da nose žute trake. Otac nijedan dan nije nosio žutu traku niti je majka nosila žutu traku. Opet su počeli da razmišljaju šta da rade, kuda da idu. I tu im se našao u nevolji doktor Lendner, porodični prijatelj, za divno čudo takođe Nemačkan poreklom, koji ih je pozvao da se sklone u njegovu kuću u samom podnožju Fruške Gore, dvadesetak kilometara od Sremske Mitrovice i da ih posle preko veze prebaci na neko sigurno mesto.

Doktor Lendner bio je pripadnik nemačke manjine ali dugogodišnji prijatelj spreman da pomogne bez obzira što je i sebe izlagao riziku. Moji roditelji su u mirna predratna vremena često odlazili na odmor u tu njegovu seosku kuću. Znali su da je protivnik Hitlera i da se u njega mogu pouzdati. Kod njega su se okupljali

Roza, Filip i Frederik David, Mađelos 1942.

organizatori partizanskog otpora i po dogovoru tu je trebalo da nas neko preuzme na dalju brigu. Moji roditelji u to vreme nisu ni na koji način bili pod uticajem neke ideologije, strepeli su za goli život. Partizani su ulivali najviše poverenja kao gerilska grupa jer nisu bili usko nacionalistički orijentisani. Veza doktora Lendnera uputila nas je u selo Mađelos, koje se nalazi u skupini nekoliko sela kao što

su Pećinci, Putinci, sela od pedesetak kuća, sva u podnožju Fruške gore, sela sa velikim simpatijama za partizanski pokret. Bilo je dogovoreno da majka sa mnom ostane u selu pod lažnim imenom u kući seoskog čuvara svinja, a otac je prišao partizanskom fruškogorskom odredu. Otac je često noću dolazio u selo, toga se dobro sećam. Pred spavanje klečao sam pored kreveta i molio se “dobrom Bogi” da sačuva moga tatu. A otac je pri svakom dolasku donosio kocku-dve šećera, što je bila velika poslastica, nešto hrane, a onda bi rano ujutro odlazio nazad u šumu. I tako je to trajalo neko vreme.

Koliko se sećam iz majčine priče seljak kod koga smo se sklonili bio je svinjarij, zvao se Vasa Kalenić, a njegova kuća nalazila se na kraju sela. Majka se predstavljala kao njegova žena, a svoje ime Roza prevela je u Ruška koje je nekako više zvučalo srpski. A meni je rečeno da ubuduće ako me neko upita kako se zovem, moram odgovoriti Kalinić. Meštani su znali ko smo i šta smo, da se tu krijemo ali su to čuvali kao najveću tajnu i ni u jednom trenutku nije bilo opasnosti da nas neko izda. Taj okupacijski život nije proticao nimalo mirno. U selo su povremeno upadali Nemci i ustaše. Čitava sela su se sklanjala u zbegove, a ljudi se vraćali pošto protutnji neprijateljska sila. Jednom prilikom, u očekivanju novog fašističkog prepada, pošli smo u zbeg na Frušku Goru. Tamo smo se pridružili partizanima čekajući da prođe neprijateljska ofanziva. Nemci su opkolili Frušku Goru. Obruč se sve više stezao oko partizana i izbeglog naroda. Bilo je nemoguće izaći iz te klopke. Nemci su sa svih strana noću, po obodu planine, palili vatre, osvetljavali okolinu, oni su znali da su tu partizani, stezali su obruč, dolazili sve bliže. A danju se nije mogao probijati obruč zbog nadmoćnog neprijatelja. Jedne noći je odlučeno da se pokuša izlazak iz okruženja. To znači da se ide u koloni jedan po jedan, tu je bilo i boraca i starijih ljudi i žena sa decom, da se u potpunoj tišini svi ti ljudi nekako provuku između nemačkih vatri. I u jednom trenutku, kada su se već vatre nazirale u blizini, umoran od nekoliko noći nespavanja, počeo sam da plačem i da galamim – hoću u svoj krevet! U tom trenutku je prišao partizanski komandant i naredio mojoj majci: Zadavi ga! Ne bi to bio prvi slučaj da majka zadavi rođeno dete radi spasa svih. Međutim, moja majka je odbila da to učini. Odgurnula ga je iz sve snage. Onda je krenula na drugu stranu, suprotnu od one na koju su ostali krenuli. I otac nam se pridružio. Pošli smo onako naslepo, u neizvesnost. Pravo, samo pravo, niz padinu. Majka je kasnije pričala da su u jednom trenutku videli, samo na dvadesetak metara ispred sebe – ja sam bio zaspao – te nemačke vatre. Nemački vojnici su sedeli oko vatre, nešto galamili, tako da nisu obraćali pažnju na neposrednu okolinu a poneki šum u noći mogli su pripisati jelenima ili košutama. Tako smo se provukli. Bio je dogovor pre početka proboja iz obruča, ko preživi da dođe do starog mlina. Kada su otac i majka ujutru stigli do tog mlina, svega su nekoliko boraca zatekli tamo jer su mnogi stradali pošto su naleteli na nemačku opsadu, došlo je do pucnjave i mnogo je ljudi pobijeno.

Šta se dalje događa? Majka i otac sad nemaju kuda da idu. Međutim, u blizini je salaš nekog čika-Pere, kod koga su oni ranije dolazili, kod koga su ponekad i prespavali, dakle, znali su ga još od pre rata. I oni reše, pošto je to bilo u blizini, da krenu tamo. Nisu odmah krenuli, nisu smeli po danu, nego su sačekali da padne večer i onda su rešili da idu kod čika-Pere. Dođemo do kuće, do salaša, sve krijući se kroz kukuruze. Nigde nikoga, samo dva velika psa u dvorištu. Majka i otac su znali te pse od ranije i psi su ih prepoznali. Pomiluju pse, psi se malo umiljavaju, uđemo u kuću, kuća nameštena potpuno, sve je u redu, samo čika-Pere nema nigde. Razmestimo krevet da prilegnemo, spavali smo dva-tri sata i negde posle ponoći otac kaže, ipak, bolje mi da odemo, meni je ovde nešto sumnjivo kako je lepo namešteno a čika-Pere nema. I, oko tri, pola četiri ujutro pokupimo se i izađemo i sakrijemo se među kukuruze. Nije prošlo pola sata, sat, počne da sviće a iz te kuće pucnjava na sve strane. Mi se primirimo i kada je jedan seljak kasnije naišao, roditelji pitaju šta se to događa, on kaže: Pa znate, čika Peru su Nemci odveli u logor, a tu su napravili zasedu partizanima. Smestili se gore na tavanu i pošto je duga noć zadremali, a računali su psi će zalajati ako neko naiđe. Kad su sišli rano ujutru videli su razmešten krevet i da su partizani bili, jer je jedan zaboravio čaturicu (to je otac zaboravio čaturicu). Onda su od besa zapucali na sve strane.

Nemci su se posle nekoliko dana povukli. Kad Nemci odu, onda nekoliko meseci opet nastane mir, ljudi se vrata iz bežanije. I majka se sa sa mnom vratila u selo Mandelos.

Filip David u Mandelosu 1942.

Ponekad, prilikom racija, Nemci su okupljali celokupno stanovništvo i zatvarali ljude u seosku crkvenu portu ili gonili do Sremske Mitrovice, 18 kilometara daleko, i onda ih tamo zadržavali u privremenom logoru. Prilikom jedne takve racije majka je pokušala da se sakrije i već je mislila da je uspela, svi su bili oterani, ona je ostala iza nekog zida zaklonjena kada se pojavi jedan ustaša koji je primeti i potera, pa je morala sa svim tim narodom da krene drumom prema Mitrovici, vukući me za ruku i noseći moga mlađeg brata Mišu koji se u međuvremenu rodio. Ja sam imao tri godine a moj brat, rođen 1942. godine, jedva da je napunio godinu dana i ona ga je nosila u naručju. Sećam se i dan-danas kako mi je bilo teško da hodam (to su moja prva, rana sećanja na rat, stalni strah od nekoga i nečega), a ko zastane njega tu pred svima bez milosti ubiju. U jednom trenutku sam povikao da više ne mogu da hodam tako brzo – drum prašnjav, žega velika, i ja osećam veliki umor. Majka je povikala: Eno vidiš ono drvo na kraju

puta, to je jedna velika trešnja, (znala je da ja jako volim trešnje), pa moramo da stignemo pre ostalih, ako stignemo poslednji neće ništa ostati. Ja sam onda poslednje snage uložio da bismo stigli do tog drveta. Naravno, mi smo to drvo prošli, išli smo dalje. Osamnaest kilometara je bio dug taj put. Ta bežanija, taj mučenički put do logora i “prevara” moje majke inspirisali su me kasnije za moj prvi književni rad, imao sam svega osam godina kada sam opisao ovaj događaj i na konkursu lista “Pionir”, 1948. godine, dobio prvu nagradu među 4000 prispelih radova. Pošto smo uz mnogo tegoba stigli u Sremsku Mitrovicu, Nemci su podelili narod, koji su doveli, na one koji su stariji, na one srednjih godina - njih su ili ubijali ili odvodili dalje u logor, i na majke sa malom decom. I onda je jedan Nemačac istupio i rekao: Trebalo bi sve vas žene koje imate malu decu da pobijemo, ali ovoga puta vas puštamo da se vratite u selo i poručite svojim muževima partizanima kako sledeći put neće biti milosti, moraju se predati, to je poslednja opomena. Tako se tog puta sve završilo po nas srećno, ali ja se i dan-danas sećam tog dvorišta punog izmučenih ljudi, sećam se i čoveka povezane glave koga su izveli u jedan ograđen prostor i streljali u donjem vešu. Imao sam tada samo tri godine, ali se svega toga dobro sećam.

Otac je u to vreme bio u šumi sa partizanima. Negde '43. godine odred je prešao u bosnatske šume, u Slavoniju, preko reke su prešli. I otac je mnogo ređe dolazio. Za to vreme se vezuje jedna čudna priča. Naime jednoga dana posete majku neke žene iz sela i pozovu je da dođe u kuću gde su se seoske žene sastajale na nekoj vrsti posela i gde su se molile da se sve ovo dobro završi. Toga dana trebalo je da dođu i neke vidovite žene, proročice koje navodno proriču budućnost. Majka se kolebala da li da ide da li da ne ide, reši ipak da ode i vidi šta se tamo događa. Ušla je u jednu prostoriju gde je bilo oko dvadesetak žena. I tu su bile te dve proročice. Prvo su se molili a zatim, u jednom trenutku, jedna od tih žena, pada u trans i počne da govori šta će se kome dogoditi, a onda se okrene prema mojoj majci, i onako u transu veli: Ti si gospođo pod zaštitom Bogorodice, ništa ti se ne može dogoditi, samo treba da čuvaš onaj krst zlatni koji se nalazi kod tvoga muža. Majka nije ništa razumela, mi smo Jevreji, nikakav krst, pogotovu zlatni nisu imali. Dobro, ona to primi, čuje, ostane tu još izvesno vreme i vrati se kući.

Filip David u Mandelosu 1943.

Sledeće veče iznenada dođe otac iz bosnatskih šuma. Bio je obuzet velikom brigom jer je čuo kako ponovo počinju racije, nije mogao da izdrži pošto nas nije dugo video, molio je komandanta da ga pusti da pređe reku Savu da nas poseti i

uveri se je li sve u redu. Dobio je pratnju jednoga vojnika. Otac je seo na konja, krenuli su kroz šume i kada su došli blizu Fruške Gore otac siđe sa konja i kaže ovom vojniku: Jaši malo ti. U tome času nešto nagazi i vidi pod nogom krst zlatni. Podigne ga i stavi u novčanik. I to veče stigne u selo i potpuno zaboravi na taj događaj. Međutim, tada mu majka onako uzgred ispriča o ženskom poselu i predskazanju o zlatnom krstu koji će nas štititi, jer smo navodno pod zaštitom Bogorodice. Otac, otvori novčanik i kaže: Evo, ja sam našao zlatni krst dok sam dolazio. I još je s time bilo povezano i to, što je ta žena u transu spominjala: Znaš, kad si se u šumi spasla sa mužem i detetom, na tvome ramenu je bila ruka božja. I moja majka kaže da je ona zaista osetila u jednom trenutku dok su se izvlačili iz one opsade kao da je neka ruka bila na njenom ramenu, kao da je osetila taj dodir, da to nije mogla nikako da protumači dok joj ova žena nije tako objasnila.

Ni otac ni majka nisu bili neki naročiti vernici, a svakako ne sujeverni. Pre rata otac je bio predsednik jevrejske opštine u Mitrovici i sigurno mu nije bila posebno bliska hrišćanska simbolika. Pa ipak, otac je dugo čuvao taj krst u svome novčaniku. Posle tatine smrti sedamdesetih godina, kada je majka tražila amajliju, nije mogla da je nađe. I nikada je više nije pronašla. Skoro da se može reći: kako došla, tako otišla. Spominjem ovo kao jedan od onih događaja koji izmiču racionalnom objašnjenju. Verovatno je to samo niz slučajnosti, bizarnih slučajnosti, ali i ako je tako, ta vrsta slučajnosti ravna je nekakvom čudu.

Bilo je još događaja sa neverovatnim obrtima, kao onaj kada se majka vraćala iz Pećinaca, gde je nabavljala hranu. Išla je putem i videla 50 metara pred sobom nemačku patrolu, a ona je bila bez dokumenta. Mogla je pri susretu da očekuje samo najgore, najverovatnije odvođenje u logor. Sklopila je oči, kaže sebi: idem pravo, ne mislim više ništa, nemam drugog izlaza, pa šta se dogodi nek se dogodi. Tu je bila neka jaruga, jedan Nemač dole u jaruzi, više onoj dvojici gore: Komm hier! Komm hier!! Pronašao je neki izvor i oni žedni požure da se napiju vode. Siđu u tu jarugu i majka prođe neopažena. Eto, to je ona vrsta neverovatnih doživljaja koji u beznadežnim situacijama otvaraju prolaz ka spasenju.

Pred sam kraj rata opet nešto slično. Majka je sa nama decom gonjena na zbornom mestu u drugo selo. Svakog ko bi zaostao Nemci i ustaše su tukli kundacima i bacali u jarak, pa ga ili ubijali ili onesposobljavali, bilo je zaista surovo. Majka, sa nas dvoje, počela je da zaostaje. Nije mogla dalje. Iza nje je išao jedan ustaša. Ona njemu kaže: Ubij me, ja više ne mogu. I onda u tom trenutku kada je mogla da očekuje tu poslednju surovost, ustaša kaže: Sakri se ti dole iza ovog grma, ali zapamti da sam ti ja spasao život. Jednoga dana, ako bude potrebno, pozvaću se na tebe da sam ti spasao život. I majka se tu primiri, a kolona odmakne. Nikada više nije videla tog ustašu, nikada ga nije srela, pitala se da li je ostao živ. Verovatno nije. Eto, dogodi se i to, dogodi se u nekom trenutku da život zavisi od čoveka

koji se smiluje, spase tebe da bi sebe spasao. Bilo je, eto, više takvih događaja. A na kraju – oslobođenje. Moj otac je bio među prvim oslobodiocima koji su 1944. godine ušli u Novi Sad. I ja se sećam jednog kalendara, prvog te 1945. godine. Na tom kalendaru je slika partizana koji ulaze u Novi Sad i tu se u koloni lepo vidi i moj otac. Pola ih je bilo pešadija, pola konjica, ulaze u Novi Sad. U Novom Sadu smo se uselili u jedan napušteni nemački stan.

Porodica David posle rata u Beogradu

Od preko pedeset članova očeve i majčine familije, rat je preživelo možda njih petoro ili šestoro. Što se majčine strane tiče, ona je za pogibiju većeg dela svoje porodice saznala negde pred kraj 1941. godine. Naime, dopisivala se sa svojimima koji su ostali u Kragujevcu koliko se moglo. Odjednom, pisma su prestala da dolaze. Nije znala šta se događa i onda je stiglo pismo od prijatelja. Pismo je bilo adresirano na mog oca i on je nekoliko meseci oklevao da to pismo pokaže majci, jer tu je pisalo da su u oktobru 1941, u poznatom kragujevačkom masakru, streljani njen otac i dva brata (imala je četiri brata i dve sestre), a ostali su odvedeni u logor, u Jasenovac, u Đakovo. Svi su stradali. Niko nije preživio. Otac je dugo oklevao da joj saopšti istinu, a kada je jednoga dana morao to da izrekne, majka je potpuno zanemela, izgubila moć govora. Mesec ili dva uopšte nije mogla da govori. Hodala je okolo kao izbezumljena. Jedan od meštana dolazio je svakoga dana, tešio je, razgovarao sa njom dok konačno nije progovorila. A kada je progovorila, plakala je nekoliko dana. To je bio strašan udarac. Od njene brojne porodice preživeli su samo jedan brat koji se zatekao u ratnom zarobljeništvu, jedan brat koji je otišao u partizane i brat u Americi. A otac nije saznao šta je bilo sa njegovom porodicom sve do samog kraja rata. Svi njegovi su takođe odvedeni u logore, otac, majka, rođaci. Niko se nije vratio.

ROSENZWEIGOVI U MANĐELOSU

Verovatno ste već pročitali priču Filipa Davida „Porodična hronika“ o tome kako se u Mandelosu, malom selu u podnožju Fruške gore, njegova porodica spasavala za vreme Drugog svetskog rata.

U Mandelosu su potražili spas i Josip i Margita Rosenzweig, ali njihova priča ima drugačiji kraj. Njihov unuk Ivan Ninić napisao je priču za ediciju „Mi smo preživeli“, a meni je ostalo samo da je prepričam uz neznatne dopune i nekoliko fotografija. Ovo poglavlje knjige nosi naziv „Pravednici bez medalje“, a svi meštani Mandelosa, koji su sve vreme rata pomagali, i fašistima nisu otkrili da se u njihovom selu kriju Jevreji, sigurno su zaslužili ovo priznanje.

Tridesetih godina prošlog veka Margita i Josip Rosenzweig živeli su Novom Sadu. Imali su dve kćerke i sina. Kćerka Irma, zvali su je Manci, u Beogradu se udala za Miodraga Ninića i krajem 1932. rodio se sin Ivan, koga su zvali Hanzi. Međutim, brak sa „Lepim Batom“, pod tim imenom je bio poznat Ivanov otac, nije dugo potrajao. Manci je tada imala samo 22 godine i poslala je Ivana u Novi Sad kod babe i dede.

Mlađa kćerka, Valerija, udala se za Rudija Fassbendera, Engleza, koji je u Beogradu radio u Ambasadi Velike Britanije.

Sin Viktor, studirao je pravo u Beogradu, ali je zbog svoje levičarske aktivnosti morao da se preseli u Zagreb. Već u martu 1941. bio je zatvoren u zloglasnom Keristincu u Zagrebu.

Manci se 1940. po drugi put udala, ovog puta za Ota Zahnbauera iz Novog Sada, čoveka bez predrasuda, koji je prihvatio ženu sa detetom. Slučaj je hteo da se njeni roditelji iste godine presele u Beograd, a Manci je sa porodicom ostala u porodičnoj kući u Novom Sadu. Josip Rosenzweig je bio predstavnik jedne fabrike tepiha iz Banata, a život u Beogradu pružao je više mogućnosti za njegov posao.

Kada je 27. marta 1941. narod u Beogradu masovno podržao vojni puč,

Manci i Valerija, Beograd 1940.

kojim je zbačena vlada Cevtković-Maček i odbačen Trojni pakt, koji je vlada dva dana ranije prihvatila u Beču, škole su prestale da rade. Ivan, koji je odrastao sa babom i dedom, želeo je da raspust provede u Beogradu. Mnogima je bilo jasno da se bliži rat, ali isto tako mnogi nisu verovali da je to moguće. Mancijeva je pustila sina da „prinudni raspust“ provede kod babe i dede u Beogradu.

Valerija je dobro znala da je rat neizbežan i sa osobljem engleske ambasade se spremala da hitno napusti Beograd. Tražila je od Mancijeva dozvolu da Ivana povede sa sobom u Englesku, ali mama se nije složila. Valerijin muž je među malobrojnim članovima diplomatskog kora ostao u Beogradu.

Ivan je sa babom i dedom 6. aprila doživeo teško bombardovanje Beograda. Neko vreme su proveli u selu kraj Beograda, Mali Mokri Lug, dok su Hitlerove trupe sa saveznicima brzo slamale otpor kraljeve vojske. Nacisti su uskoro bili u Beogradu, gde je 17. aprila potpisana безусловna kapitulacija Kraljevine Jugoslavije.

Kada su se Josip, Margita i Ivan vratili u Beograd, čekale su ih uredbе sa naređenjem da se svi Jevreji prijave Specijalnoj policiji radi evidencije. Josip nije želeo da stavi žutu traku na rukav, niti da se prijavi Specijalnoj policiji. Baba i deda su odlučili da sa Ivanom pobegnu u Novi Sad. Stigli su do Petrovaradina, a tamo je već mađarska okupaciona vojska kontrolisala prelaz preko Dunava. U tom delu Dunav je bio granica između Nezavisne države Hrvatske i Mađarske, koja je pripojila okupirane delove Vojvodine. Nove mađarske vlasti nisu htele da daju propusnice sa kojima bi Josip i Margita sa Ivanom prešli u Novi Sad. Nisu znali šta da rade s njima i ostavili su ih da prenoće u kancelariji u kojoj su izdavane propusnice.

Ujutro su mađarski službenici nastavili sa uobičajenim poslom, ne obraćajući pažnju na izbeglice iz Beograda. U jednom momentu Ivanu se učinilo da čuje mamin glas. To je stvarno bila Mancijeva, koja se vraćala iz Beograda kuda je otišla po sina. Radost je kratko trajala, jer okupacione vlasti nisu htele da izdaju propusnicu za Mancijevu roditelje. Dobila je samo dozvolu da sa sinom pređe u Novi Sad.

Rosenzweigovi u Rumi- Margita, Mancijeva, Josip, Valerija i Viktor

Josip Rosenzweig je rođen u Mandelosu, malom selu na obroncima Fruške gore. U podeli ratnog plena, Srem je sve do Zemuna pripao NDH. Josip i Margita su se plašili da se vrate u Beograd i nakon dirljivog rastanka sa unukom i kćerkom nastavili su put za Mandelos. Mancin muž Oto odveden je u zarobljeništvo, a Mancin i Ivan su ostali sami u Novom Sadu. Oto je pušen iz zarobljeništva, ali je ubrzo mobilisan od strane mađarske vojske.

Josip i Margita su stigli u Mandelos i kao podstanari smestili se u jednu seosku kuću. Kada su stigli u Mandelos, možemo slobodno reći srpsko selo, tamo su se sreli sa još jednom jevrejskom porodicom, koja je tu našla utočište, Frederik i Ruža David sa sinovima Mišom i Filipom. Deca su bila mala i Ruža je ostala u selu, a Frederik, koga su zvali Fred, nalazio se u blizini pošto se pridružio fruškogorskim partizanskim jedinicama.

Josip je ceo život nešto radio, ali ono što je najbolje znao u Mandelosu nije bilo od koristi. U selu je naučio da plete korpe i od toga su se izdržavali. Poneli su oni iz Beograda koliko su mogli, ali novac koji su poneli u Mandelosu nije imao nikakvu vrednost.

Iako zabačeno selo, izolovano u jednoj udolini u Fruškoj gori, možda baš zato, bilo je odlična meta za zabavu domaćih ustaša i domobrana. Umesto da love srndaće i zečeve u fruškogorskim šumama, oni su noću tražili Jevreje koji su se tu sklonili. Ne samo Jevreje, ubijali su oni i Srbe bez ikakvog razloga. Meštani su se već navikli da noć provode u šumi, a ujutro su ih čekali redovni seoski poslovi. S njima su u zbegu bili i Jevreji. Josipu i Margiti je jednostavno dosadilo da svaku noć beže u šumu.

Viktor Rosenzweig

Josip i Margita nikada nisu saznali da je njihov sin Viktor, zajedno sa Božidarom Adžijom, Otokarom Keršovanijem i još sedam intelektualaca, u Zagrebu streljan u Kerestincu 9. jula 1941. godine. Jedne noći su Margita i Josip uhapšeni i odvedeni u zatvor u Sremskoj Mitrovici. U Oglasu br. 1553-42 iz „Hrvatske Mitrovice“ od 8. rujna 1942. godine, piše da su „Josip Rosenzweig, 56 godina i Margita Rosenzweig, 52 godine, proglašeni krivim što su se odmetnuli u šumu i da su se lovačkim puškama i samokresima borili protiv domobrana, ustaša i njemačke vojske“. Pokretni preki sud ih je 24. 6. 1942. godine osudio na kaznu streljanjem. Presuda je izvršena 7. jula 1942.

Margita Handler, udata Rosenzweig, vojvođanska Jevrejka, rođena je u Parabuću. Govorila je mađarski, nemački, a najslabije je znala srpski. Josip Rosenzweig, rođen je u Mandelosu, govorio je nemački i srpski, a mađarski nije uopšte znao. Njihova deca rođena su u Rumi i govorili su nemački i srpski. Zajednički jezik u porodici bio je nemački.

Viktor, Valerija i Irma Rosenzweig u Rumi 1922.

SPAS U POSLEDNJI ČAS

Eugen Jene Freudenfeld rođen je 1901. godine u Kragujevcu. Imao je dva brata i tri sestre. Dok je još bio momak, njegova majka Antonija, relativno mlada udovica, rešila je da se presele u Beograd. Eugen je završio školu i veoma brzo se snašao u poslovnom svetu. Bio je predstavnik Pelikana u Beogradu, a drvene olovke je uvezio iz Mađarske. Eugen je takođe imao radnju „Angro i detalj“ u kojoj je prodavao kancelarijski i školski pribor.

Eugen Freudenfeld

Lili Freudenfeld, 1938

Istovremeno je bio strastven filatelista, te je u istoj radnji prodavao marke. One najvrednije, držao je u stanu u ulici Kralja Petra, koji je iznajmio kad se oženio sa Lili Grünberger. Eugenov brat Josef bio je oženjen hrišćankom, Mađaricom, i nisu imali dece. Najmlađi brat, Pavle, bio je lekar i nije bio oženjen.

Lili Grünberger, od majke Paule i oca Morisa, rođena je 1909. u Novom Sadu. Imala je sestru Elizabetu, udatu Göre, koju su zvali Eržika, koja se takođe preselila u Beograd. Kao mlada ostala je udovica, pošto je njen muž umro na operaciji. Eržika i njihov sin Đuri ostali su sami.

Lili i Eugen su imali dve kćerke, Editu, koja je rođena 1930. godine, i Vericu, rođenu 1935.

Eugenova radnja se nalazila u istoj zgradi gde su stanovali, ali nezgodan komšija ih je naterao da se presele u drugi stan. Iznajmili su stan u ulici Topličin venac 12, a Eugen je iznajmio i drugu radnju na Zelenom vencu.

Rasistička politika nacističke Nemačke, naterala je mnoge Jevreje iz Centralne i Istočne Evrope da potraže utočište u drugim zemljama. Srbija je bila na izbegličkom putu prema Palestini. Jevreji glavnog grada Kraljevine Jugoslavije, i ne samo iz Beograda, pružali su izbeglicama pomoć u hrani, lekovima, onim što su imali, ali još uvek nisu bili svesni koja sudbina njih čeka.

Vlada Kraljevine Jugoslavije, suočena sa opasnošću od suseda, koji su već pristupili Troj-

nom paktu, odlučila je da se i Jugoslavija pridruži silama osovine, Nemačkoj, Italiji i Japanu. U Beču je 25. marta 1941. potpisan ugovor o pristupanju Trojnom paktu, a dva dana kasnije narod je izašao na ulice, izvršen je vojni puč, i odbačen je Trojni pakt.

Reakcija pobesnelog Hitlera nije morala dugo da se čeka. U ranu zoru, 6. aprila, počelo je bombardovanje Beograda i više mesta u Srbiji i Jugoslaviji. Za kratko vreme vojska Kraljevine Jugoslavije je kapitulirala.

Kada je počelo bombardovanje, Freudensfeldovi i Lilina rodbina pobjegli su iz grada. Pokušali su da nađu utočište kod jednog Eugenovog prijatelja u unutrašnjosti Srbije. Međutim, prijatelj nije hteo da ih primi i vratili se u Beograd.

Kada je završeno bombardovanje, koje je trajalo nekoliko dana, na povratku kući, imali su šta da vide. Otvoreni grad Beograd bio je u ruševinama. Još uvek su mogli da se vide mrtvi na ulicama grada.

Kuća u kojoj su stanovali nije bila oštećena, ali jedna bomba je pala na Eugenovu radnju. Sve je bilo uništeno, čak i sef u kome su se nalazile marke i novac. To Eugena nije mnogo brinulo. On je bio domaćin čovek, a Lili domaćica. Ostalo je para u stanu, a i rezerve hrane, koju je Lili redovno obnavljala.

Međutim, Eugen nije čekao da vidi šta će biti dalje. Za Jevrejima koji su bežali iz Centralne i Istočne Evrope, stigli su sa teškim naoružanjem i njihovi progonitelji. Tek tada im je bilo jasno šta će se desiti sa Jevrejima u Srbiji. Sa porodicom je otišao u Sarajevo. Brzo su se snašli i smestili kod jedne muslimanske porodice. No, ubrzo je počelo bombardovanje Sarajeva. Brže bolje su se vratili u Beograd.

Međutim, Eugen nije znao da su nacisti, čim su ušli u Beograd, među prvima oterali Jevreje na prinudni rad. Uz sva moguća poniženja, koja su smislili, Jevreji su golim rukama vadili mrtva tela iz ruševina, koja su već počela da se raspadaju.

Odmah zatim (kraj aprila 1941.) za Jevreje su na red došle žute trake, da se zna ko je ko. Na oglasnim punktovima osvanule su zabrane za Jevreje. Nisu mogli da se voze gradskim prevozom, snabdevanje osnovnim životnim namirnicama dolazilo je u obzir kada se svi drugi građani snabdeju, naravno, ako nešto ostane u pekari ili radnji. Jevrejski lekari su mogli da leče samo Jevreje, a oni drugi nisu smeli da im pruže lekarsku pomoć. O pozorištu i bioskopu nije moglo ni da se govori. U ostalom, za Jevreje je već bila spremna druga bina, na kojoj će oni imati glavnu ulogu.

Kada su se vratili u Beograd, Eugenov prijatelj, mađarski oficir, predložio je da se porodica odmah prebaci u Novi Sad, a odatle u Budimpeštu. Eugen nije bio spreman da ostavi brojnu familiju, a i nije znao mađarski jezik, te su ostali u Beogradu.

Kada su širom grada ponovo osvanule plakate da svi Jevreji moraju da se

prijave Odeljenu Specijalne policije za Jevreje, Eugen je bio među prvima koji su poštovali naređenje. Javio se i više se nije vratio kući. Odveden je u privremeni logor Topovske šupe, ali Lili nije znala gde se nalazi i šta se dešava s njim.

Kćerka Edita, koja je tada imala 11 godina, rekla je mami da joj spremi ruksak i pošla da traži tatu. Nije morala da nosi žutu traku, jer je bila mlađa od 16 godina i krenula je od kasarne do kasarne dok nije stigla do Topovskih šupa. Od stražara je saznala da se tu nalaze zatočeni Jevreji. Vratila se kući, obavestila mamu, a mama je odmah obavestila jevrejsku opštinu u Beogradu gde se nalaze nestali Jevreji. Rukovodioci jevrejske opštine su tada započeli pregovore sa Nemcima o dozvoli da se zatočeni Jevreji posete i da može da im se donosi hrana.

Nekoliko puta je Lili sa decom posetila muža. Prilikom poslednjeg susreta on je rekao da ide u Nemačku i pošto odlično govori nemački sigurno će dobiti posao u nekoj kancelariji. Nije stigao dalje od Jabuke, tamo su odvedeni na streljanje. Naravno, tada to Lili nije znala. Dugo je čekala da se muž javi.

Uskoro je i Lili bilo jasno da se svim muškarcima iz mnogobrojne familije izgubio svaki trag, ali je ostala nada da će se jednog dana javiti. Pošto je ostala bez muža, Lili je odlučila da ipak pošalje decu u Novi Sad.

Sudbina je htela da i Eržika, Lilina rođena sestra, ostane bez muža. Ostala je sama sa sinom, pošto je njen muž pre rata umro na operaciji. Pošto su i Lili i Eržika rođene u Novom Sadu, Lili je smatrala da će deca tamo biti sigurnija i da će Eržika tamo lako naći stan. Tako je i bilo. Za Novi Sad su otišli Eržika i njen sin Djuri. Eržika je javila Lili da mogu da dođu u Novi Sad. „Ja imam trideset i dve godine i ostaću da čekam muža“, odgovorila je Lili i spremila decu da odu kod tetke.

Lili je pronašla jednu Zusku iz Pančeva, koja je bila spremna da reskira svoj život, kako bi decu prebacila na sigurno. Obučena u tradicionalnu slovačku nošnju, sa puno sukanja na sebi, Zuska je donela i preobuku za dve devojčice. Lili je prebacila šal preko Davidove zvezde i ispratila decu do luke na Dunavu. Međutim, Verica, koja je tada imala pet i po godina, nije htela ni da čuje da se odvoji od majke. Ostala je sa mamom Lili koja je dugo stajala na obali Dunava, mahala i plakala, kao da je znala da se zauvek rastaje od starije kćerke. Zuska je Editu predstavljala kao svoju kćerku. Edita je sve vreme morala da čuti, jer nije znala ni reč slovački. Tako su brodom stigli u Novi Sad i Zuska je Editu predala tetka Eržiki.

Sve ovo dešavalo se u relativno kratkom vremenu. Među onima koji su pružili herojski otpor okupatoru nalazio se i izvestan broj Jevreja, koji su sa ostalim srpskim zarobljenicima poslali u nemačke logore. Od ulaska nacista u Beograd, polovinom aprila meseca 1941, do meseca oktobra, Jevreji, radno sposobni muškarci, već su u većini bili izolovani. U Beogradu su ostale samo žene sa decom i stariji ljudi. Do kraja godine, na drugoj obali reke Save, Sajmište, ponos Beograda, pretvoreno je u logor za preostale Jevreje.

Lili nije htela da napusti stan. Čekala je muža da se vrati kući, ali su je česte provere Specijalne policije upućivale na oprez. Kada su početkom decembra 1941. gradom osvanule plakate sa pozivom da se svi Jevreji jave Specijalnoj policiji u ulici Džordža Vašingtona, odakle će biti deportovani u logor na bivšem Sajmištu, Lili je odlučila da Vericu odvede kod Margite. To se dešavalo jedan dan pred odvođenje žena i dece na Sajmište. Josefu, Margitinom muž, kao i njegovom bratu, Lilinom mužu, već se izgubio svaki trag i Margita je bila sama u stanu.

Margita i Josip Freudenfeld, 1938.

izbegla najstrožu kaznu, ali je izbačena iz stana i tako je počelo njeno potucanje koje je trajalo do kraja rata.

Deca su odvedena na sigurno mesto, bar su tako želeli da veruju, a mamu, Lili, su sa celom njenom i tatinom familijom odveli na Sajmište. Na privremenoj slobodi ostao je samo stric Pavle.

Eržiki sa troje dece u Novom Sadu nije bilo lako. Lili je Eržiki, pre polaska za Novi Sad, dala sve adrese Eugenovih poslovnih prijatelja. Među njima se nalazio i partner iz Budimpešte, preko koga je Eugen uvezio drvene olovke.

Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije, raspodelom ratnog plena, Mađarskoj su pripali Baranja i Bačka. U Novom Sadu je uvedena mađarska uprava, koja je bila pod stalnim pritiskom nacista da se što pre reši „Jevrejsko pitanje“. Poslovni prijatelj iz Mađarske veoma je dobro razumeo situaciju u kojoj su se našla deca njegovog prijatelja, koji više nije mogao da im pomogne. Poslao je Eržiki pare za izdržavanje, ali ni to nije dugo potrajalo. Edita, iako dete, uvek je bila preduzmljiva i odmah je našla sebi posao. Počela je da veze goblene kod jednog gazde i dobijala je platu na sat.

Januar 1942. zapamćen je po izuzetnoj hladnoći. Dunav je bio zaleđen, da se konjskom zapregom moglo preći na drugu obalu. Velika operacija likvidacije Jevreja i drugih nepodobnih elemenata za novi režim, kasnije nazvana Racija, započela je 21. januara. Na Štrandu, novosadskom kupalištu, kolone Jevreja, Cigana, komunista, polako su se kretale prema probijenom otvoru na zaleđenom Dunavu.

Odlazili su u smrt, strpljivo čekajući svoj red. Treći dan Racije, u koloni su se nalazili tetka Eržika, njen sin Djuri, Edita i Verica.

Suze su odavno presahnule, kada su mađarski nacisti počeli zbnjeno da se osvrću. Iz Budimpešte je stiglo naređenje da se momentalno prekine masakr, koji je Dunavom već odneo hiljade života. Preživele su poterali kući. U Raciji je stradala Eržikina i Lilina brojna familija, porodice Zor i Fogel, Kronstein... Eržika se više nije premišljala šta da rade. Spakovala je decu i pobegli su u Budimpeštu.

U Beogradu je u to vreme bilo veoma malo Jevreja. Nekolicina koja se krila kod prijatelja, neki koji su pristupili pokretu otpora, a neki, kao Editin i Vericin stric, lekar dr Pavle Freudenberg, bio je zaposlen u Jevrejskoj bolnici, koja je polovinom 1941. smeštena u zgradu Jevrejskog ženskog društva na Dorćolu. Bolnica je sve vreme bila pod strogom kontrolom Gestapoa. To je bilo jedno od rešenja za izolaciju Jevreja, kojima je bilo zabranjeno lečenje u drugim lekarskim ustanovama. Bolnica je u početku bila dobro opremljena, ali su nacisti sve vreme pljačkali sanitetski materijal, instrumente i lekove, tako da je bolnica jedva ispunjavala svoju namenu. Bolnica je opstajala zahvaljujući donatorima, među kojima je bilo dosta građana srpske nacionalnosti, koji su tajno donosili hranu za bolesnike.

U bolnicu su, između ostalih, dovođeni bolesnici iz logora sa Sajmišta, među njima dosta žena i dece. Ubrzo je po dva bolesnika ležalo u jednom krevetu, a gestapovci su požurivali lekare da što pre vrata logoraše na Sajmište. Kada su gestapovci primetili da se među bolesnim ženama nalaze i trudnice, zahtevali su od lekara da im nasilno prekinu trudnoću. Dr Testa i dr Freudenberg, pod pretnjom smrtno kazne odbili su da izvrše nasilni prekid trudnoće, pogotovo kod žena koje su već bile u podmakloj trudnoći.

Po oprobano receptu, nacisti su proturili lažnu vest da se bolnica seli u Poljsku. Naime, tada je u Beograd stigao kamion – gasna komora, nazvan „dušegupka“. Počela je masovna likvidacija Jevreja sa Sajmišta.

Ubrzo je na red stigla i Jevrejska bolnica. Nekoliko dana su odvođeni bolesnici, a onda je na red stiglo i lekarsko osoblje. Pre toga, u svojim stanovima su u jednoj noći pohapšeni su svi članovi porodica medicinskog osoblja. Manji deo osoblja je odveden u logor na Sajmište, a veći je zajedno sa bolesnicima „dušegupkom“ odvožen u Jajince, gde su ugušene čekale masovne grobnice. Nikad se neće saznati u koju grobnicu je bačen dr Pavle Freudenberg. Od cele familije Freudenberg samo su u životu još bile Edita i Verica.

Međutim, kada je Jevrejska bolnica prestala sa radom, nacisti su i dalje slali bolesnike sa Sajmišta u tu bolnicu. Niko se nije vratio u logor.

Kada je Eržika sa decom stigla u Budimpeštu, prijavili su se jevrejskoj opštini. U to vreme u Budimpeštu su stizali Jevreji iz Rumunije, Poljske, Slovačke, čak i iz Bugarske, gde su bili prilično zaštićeni. Nikakva dokumenta nisu mogli da

Dr Pavle Freudenfeld

dobiju, a stara nisu smeli nikom da pokažu.

U centru Budimpešte postojao je dom za siročad. Jevrejska opština je iznajmila dva gornja sprata za jevrejsku decu bez roditelja. Odvojeni od druge dece, tu su smeštene Edita i Verica.

Prvih nedelju dana boravka u domu bio je za Editu težak period privikavanja. Komunikacija je bila otežana, deca su govorila različite jezike, a kada su videla dva velika kofera, u kojima se nalazila Editina lepa odeća, javila se ljubomora. Kada je Edita dobila jake grčeve u stomaku, morao je da interveniše lekar. Nije mogao puno da učini, konstatovao je da su bolovi posledica psihičkog stresa. Edita je tada imala dvanaest godina i bila je najstarija u grupi. Uz podršku vaspitačice, ubrzo se privikla na novu sredinu.

Deca su imala izvesnu slobodu kretanja, mogli su da idu u školu, ali nisu mogla da dobiju svedočanstvo o završenom razredu. U samom domu delovale su aktivno jevrejske cionističke organizacije, posebno HaŠomer HaCair. Kod dece se budila želja za jevrejskom prapostojbinom, što će kasnije, za one koji budu imali sreće, imati ogroman značaj za život u Izraelu.

Eržika je sa sinom smeštena u stan kod jednog barona, koji je iz judaizma prešao u hrišćansku veru. Veliki stan se nalazio u centru Budimpešte. Eržika je kuvala i održavala stan, ali za razliku od Djure nije smela da izlazi na ulicu. Ipak, povremeno je sa sinom izlazila napolje da se sretne sa Editom kada se ona vraćala iz škole. Iako razdvojeni, sve vreme je vodila računa o deci. Djuri je svakog dana šetao baronovog kera, snabdevao kuću, služio goste.

Nije samo Edita imala psihičkih problema u prilagođavanju životu, koji je imao puno sličnosti sa životom u getu. Mađarske vlasti su dozvolile da deca jednom u tri godine odu na organizovani odmor. Poslednji, i jedini odmor u Mađarskoj, Edita i Verica su provele kod jedne jevrejske porodice u jednom malom mestu, sklonjeni od očiju javnosti. Boravak u prirodi je puno značio za decu, a domaćini, koji nisu imali dece, pričali su im o životu u Palestini. Oni su već kupili zemljište i samo čekali priliku se odsele u Palestinu.

Tada se već naslućivalo kako će se rat završiti. Mađarski regent Horti, iako Hitlerov saradnik, nije bio spreman da veliku populaciju Jevreja u Mađarskoj pošalje u gasne komore. Da li ga je grizla savest što je već hiljade Jevreja likvidirano ili je spasavao sina koga su nacisti oteli, tek Horti je bio spreman za primirje sa Savezničkim snagama.

Iako je Crvena Armija već napredovala prema Berlinu i Balkanu, bili su već blizu granica Mađarske, Hitler je i dalje sprovodio monstruozni plan o uništenju jevrejskog naroda. Nacisti su marta meseca 1944. jednostavno umarširali u Mađarsku, a Hortija su u oktobru 1944. odveli u Bavarsku, gde je bio zatočen do kraja rata. Za rešavanje „jevrejskog pitanja“ u Mađarskoj bio je zadužen Adolf Ajhman. U Mađarskoj je postavljena nova vlada, koja je ispunjavala sve nacističke zahteve. Prema unapred razrađenom planu počela je deportacija Jevreja u Aušvic.

Rudolf Reza Kastner, mađarsko-jevrejski advokat, koji se već godinama nalazio na čelu cionističkih organizacija, posle više propalih pokušaja spasavanja Jevreja, konačno je uspeo da za veliku svotu novca, dijamanata i zlata, dogovori sa Adolfom Ajhmanom transport 1685 Jevreja, toliko ih je na kraju ukrcano u 35 stočnih vagona, koji su 30. juna napustili Budimpeštu. Transport je upućen u Švajcarsku, odakle je trebalo prebaciti spasene u Bari, a potom brodovima u Palestinu.

U Kastnerovom vozu, kako je kasnije nazvan, nalazili su se intelektualci, vođe cionističkog pokreta, poznati umetnici, novinari i jevrejske izbeglice iz više zemalja.

Kada je u Dom za siročad stigla poruka da vaspitačica odabere desetoro dece, koja će se zajedno sa njom ukrcati na voz spasa, nije znala šta da radi. Njena ljubimica Edita tada je imala 14 godina, ali je trebalo prvo spasavati mlađu decu.

Veče pred polazak, vaspitačica je sa osmehom na licu ušla u Editinu i Vericinu sobu: „Pakujte se. Dobila sam još dva mesta!“

Edita je počela da plače: „Ne dolazi u obzir. Mi nikud ne idemo bez tetka Eržikine dozvole“.

„Pa to se podrazumeva“, brzo se snašla vaspitačica. „Upravo mi je javljeno da je tetka srećna što vi idete. Da mi to nije javila, ja vas ne bih ni pozvala.“

U Jevrejskoj opštini su još uvek pratili šta se dešava sa Jevrejima i kada su

čuli da je tetka deportovana, i da su Edita i Verica ostale same, intervenisali su kod Kastnera da i njih dve ubace na spisak. Editi i Verici niko nije želeo da kaže istinu.

Srećom da vaspitačica nije spomenula da se i njihov brat od tetke Djuri raduje njihovom odlasku, jer je Edita već znala da je Djuri mobilisan u jedinice za prisilni rad. Nije jedino znala da je Djuri pobjegao iz radnog logora i da se krije u blizini stana gde se nalazila tetka. Baron, koji je bio obavješten da će biti deportovan u Aušvic, znao je da nacisti ne polažu mnogo na hrišćansku veru, naročito kada su pitanju konvertovani Jevreji, pobjegao je i sakrio se neznano gde. Tetka se sakrila u kući, ali su je gestapovci pronašli i prvim transportom deportovali u Aušvic.

Sutradan, na železničkoj stanici, Editu i Vericu je čekao mamin rođak, iz bogate porodice Kevari. On je platio da se njegova porodica nađe na spisku za Švajcarsku. Muž i žena Kevari, njihove dve kćerke, nešto starije od Edite, pronašli su ih u gužvi na železničkoj stanici i rekli da se od tada oni brinu za njih. Imali su pune kofere hrane, sapuna i dosta drugih stvari, a i novca, koje će im kasnije pomoći da lakše podnesu težak put koji ih je čekao. Edita još uvek nije bila svesna da su im Kevari spasili život, ali drugog izbora više nije bilo.

Kastnerov voz je prešao iz Mađarske u Austriju. Rekli smo da je su Jevreji transportovani u stočnim vagonima. To je delimično tačno. Naime, do mađarsko-austrijske granice to su bili putnički, a odatle su svi putnici prebačeni u stočne vagona. Tako su stigli do Linza, gde su svi istovareni i poslani na tuširanje. Razdvojeni su muškarci i žene. Tada su putnici prvi put pomislili da su prevareni (drugi put u Bergen-Belzenu, ali idemo redom). Zašto? Na mađarskom jeziku se vrlo slično kaže gasna komora i tuš kupatilo. Kada su im naredili da se svi skinu do gola, Edita je bila u šoku. Između skinutih žena, mladih i starih, šetali su se nemački vojnici i zbijali šale na njihov račun. Onda su počeli da ih šišaju do glave. Edita se upitala zašto to rade, ako hoće da ih ubiju. I Edita je bila ošišana, ali nije bilo puno vremena, pa su neke žene sačuvale kosu na glavi. Žene su bile okupane.

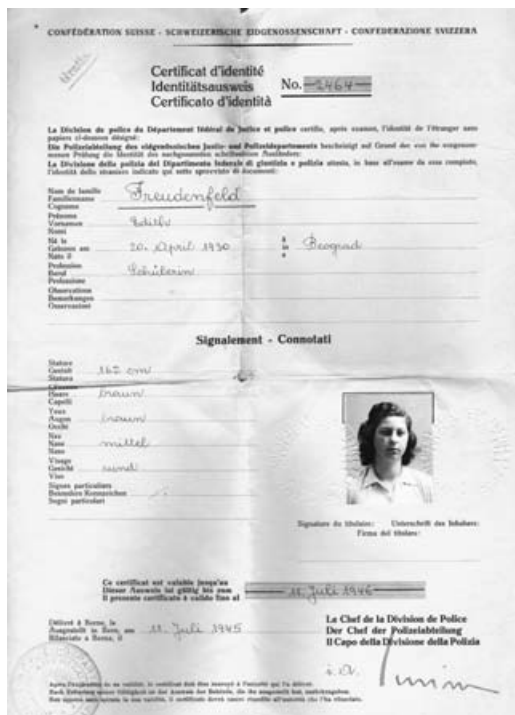
Dalje ih je put vodio do Bergen-Belzena, gde su ponovo svi isterani iz vagona. Smešteni su na slamu, nisu imali ni pokrivače, ali su im ostavili sve stvari koje su poneli sa sobom. Bili su odvojeni bodljikavom žicom, ali u istom logoru kao i ostali zatočenici. Od hrane su dobijali samo hleb, tamno braon boje, tvrd kao kamen, i supu od repe, koja je verovatno služila za prehranjivanje stoke. Srećom, svi su imali kakve, takve zalihe hrane. Na nesreću, sreli su se sa izglednelim logorašima, kost i koža im je pružala ruke, moleći za mrvu hleba. Preko žice su im bacali hleb, koji su dobijali, a ponešto i od hrane koju su poneli, koja je već bila na izmaku. Mala deca su imala protekciju, dobijala su griz skuvan u vodi! Međutim, pošto su se u transportu nalazili i čelnici cionističkih organizacija, veoma brzo je organizovan kulturni program, bodrili su zatočenike, organizovali priredbe, rabini su se molili za spas duše, jednom rečju, na sve načine su se trudili da im skrenu

misli sa surove stvarnosti.

Transport je podeljen u dve grupe. Javljeno da polovina transporta odlazi za mesec i po dana, a druga grupa pola godine kasnije, deca iz doma su bila u prvoj grupi.

Po planu su stočnim vagonima stigli do granice sa Švajcarskom, tamo su svi istovareni i oduzeto im je sve zlato, ko je imao, prešli su u putnički voz i stigli u Bazel.

Prljavi, umorni, na staciji su ih dočekali predstavnici Crvenog krsta sa čašom mleka i zemičkom. To je bila radost. Odatle su odvedeni na dezinfekciju. Edita je sa svojom grupom bila u više mesta, seća se i Lozane, a onda su ih prebacili u mesto Be kod Ženeve, na jedno brdo, gde je JOINT zakupio jedan veliki pansion. Kada su stigli, tamo se već nalazilo dosta mladih Jevreja čak i iz Jugoslavije, koji su preko Italije stigli u Švajcarsku.

Švajcarski sertifikat, 1945.

Svi mladi su podeljeni po grupama po pripadnosti raznim pokretima. Spremali su ih za Palestinu - Gordonija, HaŠomer HaCair, itd. Nisu išli u školu, ali su učili hebrejski. Tu je bila i velika biblioteka, Edita je ponovo počela da čita nemačke knjige. Klavir, kulturni život, bio je, za one uslove, na visokom nivou. Jelo je bilo skromno i dobro. Jednom nedeljno je obavezno bila pasta šuta sa ovčijim mesom. Takođe, jednom mesečno su dobijali kilogram čokolade, ali u to vreme se niko nije brinuo zbog holesterola. JOINT se brinuo za oblačenje dece.

Konačno je objavljen kraj Drugog svetskog rata. Velika je to radost bila, uskoro će krenuti za Palestinu.

Edita tada nije znala da je Djuri u Budimpešti sa radošću dočekaao Crvenu armiju. Boljševici su ulazili u Budimpeštu, a Djuri im ja potrčao u susret. U njegovoj neposrednoj blizini, eksplodirala je granata. Šrapneli su mu odneli skoro pola ruke. Djurijev život tiho se ugasio pred čizmama oslobođilaca.

Transport iz Švajcarske ubrzo je krenuo za Bari. Tamo su ih čekali certifikati za useljenje u Palestinu, koja je još uvek bila pod britanskim protektoratom.

Kada su ukranci na brod, koji će ih prebaciti u Svetu zemlju predaka, Edita je saznala za sudbinu tetka Eržike. Dugo je plakala, a onda je počela da se sprema za život, koji ju je čekao u kibucu, novom domu, bar za izvesno vreme.

IDENTITY CARD	
No. 65189.	
Name of holder <u>EDITA</u> <u>FREUDENFELD</u>	Place of residence <u>AIN-HAMIFRATZ</u>
	Place of business <u>AIN-HAMIFRATZ</u>
	Occupation <u>LABOURER</u>
Signature of holder <u>[Signature]</u>	Race <u>JEWISS</u>
	Height <u>52</u> feet <u></u> inches
	Colour of eyes <u>BROWN</u>
	Colour of hair <u>BROWN</u>
	Build <u>NORMAL</u>
	Special peculiarities <u></u>
	Signature of issuing officer <u>[Signature]</u>
	Appointment <u></u>
	Place <u>Haifa</u> Date <u>2.12.46.</u>

Editina identifikaciona karta Palestine, 1946.

Edita je pobegla iz bolnice i pravo za Beograd. U Beogradu se upoznala sa čovekom, koji je u Holokaustu izgubio ženu i troje dece. Sprijateljili su se i venčali. Brodom Kefalosom, 1948. godine, stižu u Haifu. Tada su već u vezi sa Editom i ona ih dočekuje.

Priča nema kraja, Edita i Verica su se venčale, izrodile decu, pokazale da jedan narod niko ne može da uništi. No, za tu ideju uvek postoje žrtve. Editin sin, Nimorod, poginuo je 1973. u Jom Kipurskom ratu, kada su arapske zemlje, za najsvetliji jevrejski praznik, pokušale mučki da još jednom satru jedan narod.

PRAVEDNICI BEZ MEDALJE

- *Zuska, ne zna se njeno ime, pod pretnjom smrtne kazne odvela je Editu u Novi Sad i tako je spasla od deportacije u logor na Sajmištu. Posle rata više nije bilo živih koji bi mogli da kažu ko je bila Zuska.*
- *Margita, Mađarica, udata za Josefa, koji je odveden na prinudni rad i ubrzo streljan. Margita je ostala sama i nije bila pod udarom rasističkih zakona.*
 - *Muslimanska porodica*
 - *Mađarski oficir*

OTTO KOMORNIK U BEOGRADU

I pored herojskog otpora pojedinaca, vojska Kraljevine Jugoslavije nije imala nikakve šanse protiv brojnog i dobro naoružanog neprijatelja. Zbog odbacivanja Trojnog pakta, rano ujutro 6. aprila 1941 godine, s neba se Hitlerov bes sručio na Beograd. Dok su bombe odnosile nevine živote širom Kraljevine Jugoslavije, nacističke trupe su tek ponegde nailazile na organizovan otpor.

Bilo je delova Kraljevine Jugoslavije gde su dočekivani kao oslobodioci. Oslobodioci od koga, čega, tog momenta nije bilo važno; procenjivali su da im je tako bolje, nisu više želeli zajedničku državu Jugoslaviju. Elem, 17. aprila 1941. već je potpisana kapitulacija i Jugoslavije više nije bilo, bar ne do kraja Drugog svetskog rata.

Dok su nacistički saveznici delili ratni plen, stotine hiljada zarobljenih vojnika Kraljevine Jugoslavije smešteno je u privremene logore i ubrzo su bili spremni za deportaciju na prisilan rad u Nemačku. Visoki oficiri su bili izuzeti od prisilnog rada u fabrikama i poljoprivredi, a među njima se nalazio i otac Otoa (Otto), Sigmund Komornik, Jevrejin, oficir Kraljeve vojske. No, kako su prošli jevrejski oficiri u nemačkom zarobljeništvu, to je druga priča. Ipak, pre nego što je otac bio deportovan, sreo se sa sinom.

Sve je počelo kada je u Prištinu do bake Gizele stigla vest da je sin Sigmund, Otov otac, zarobljen i da je poslat u neki sabirni logor u Beogradu. Baka je imala nešto ušteđenog novca i Oto je od bake dobio 1,000 dinara, što je tada, 1941. godine, bilo dosta novca da oputuje u Beograd i nađe oca. U to vreme Oto je već pušio, 20 dinara je bila kutija Drave, ali Oto nije planirao da se dugo zadržava u Beogradu. Pošto je baka dala novac i ispratila Otoa na železničku stanicu, krenuo je na dugo putovanje za Beograd. Do kraja rata Oto više neće videti baku.

Oto Komornik je rođen 11. jula 1924. u Zagrebu. Sin jedinac, imao je svu pažnju roditelja, sa kojima se našao na Kosovu kada je otac dobio novi vojni raspored. Majka, Jevrejka iz Budimpešte, razbolela se od tuberkuloze i mlada umrla. Još uvek nije bio punoletan kada se ukrcao na transportni voz za Beograd. Omanji, izgledao je još mlađi nego što je bio. Osmeh je uvek krasio njegovo lice i ljudi su ga prihvatili bez ikakvih rezervi.

Emilija i Sigmund roditelji Ota Komornika

Transportni voz je imao relativno dugačku kompoziciju otvorenih vagona. Čak su i nemački vojnici, koji su sprovođili zarobljene Britance sa Krfa, putovali zajedno sa drugim putnicima. Putničkih vagona u kompoziciji nije bilo.

Voz se kretao polako, pruge su bile zakrčene vojnim transportima, malo, malo pa se negde čekalo da se pruga oslobodi. Dobra strana ovakvog puta je bila što nisu morali da vrše nuždu u vagonima koji nisu imali toalete. Ipak, mlad, Oto je naivno pokušao da uspostavi kontakt sa zarobljenim Britancima. Pre nego što je dobio šamar i poslat u drugi deo vagona, uspeo je da sazna da se jedan simpatičan Britanac zove Piter. Bio je kaplar po činu.

Ceo dan se putovalo, već je uveliko bila noć, kada je voz ponovo morao da se zaustavi na otvorenoj pruzi. Putnici su odahnuli, jer im je i te kako bilo potrebno da izađu iz vagona. Britance su naoružani Nemci sa uperenim puškama držali na oku, ali baš je Piter rešio da pobegne. Noć je brzo sakrila begunca, a puščana paljba nije zaustavila mladog britanskog vojnika.

Da vas ne držim u neizvesnosti. Oto je mnogo kasnije, pred kraj ove priče, saznao da je Piter stigao u četnički štab Draže Mihailovića i prvi je uspostavio radio vezu sa između štaba i Londona. Tada je Piter unapređen u čin kapetana.

Nakon dva dana napornog putovanja, Oto je stigao u Beograd. Iako razrušen grad, u njega su se slivale izbeglice iz raznih krajeva Jugoslavije. Već je pala noć i kako su putnici izlazili iz voza, tako su upućivani prema kafani London. Oto je potrčao za drugim putnicima da se što pre skloni sa ulice, jer se bližio policijski čas.

U kafani je vršena registracija pridošlica i izdavana neka vrsta uverenja, s kojima su mogli da se kreću po gradu.

„Oto Komornik, Slovenac?“, pitao je sveznajući službenik, koji je sedeo za običnim kafanskim stolom i izdavao uverenja za slobodno kretanje pristiglih.

U to vreme kroz Beograd su masovno prolazile slovenačke izbeglice, koje su potražile spas u Srbiji. I ne samo Slovenci, mnogi Srbi su u poslednjem momentu pobegli ispred pogroma koji je uskoro usledio u NDH.

„Da“, odgovorio je Oto i otada su ga svi zvali Slovenac.

Sa uverenjem u ruci, Oto se osvrtao, pitajući se kuda da krene. Baka je dala unuku tri adrese u Beogradu gde bi u potrazi za ocem mogao da potraži pomoć, ali policijski čas je već stupio na snagu i Oto je shvatio da će noć provesti u kafani. Mnoge pridošlice su već ležale na podu pa je i Oto stavio putnu torbu pod glavu i umoran od napornog puta brzo je zaspao. Iako je spavao na podu, Oto je, kao i ostali, morao da plati prenoćište.

Oto je kao dete bio u Beogradu, ali, što bi se reklo, samo u prolazu. Imao je zapisane tri adrese koje mu je baka dala da se obrati za pomoć, ali ujutro je Oto odlučio da sam potraži oca. Pitao je u kafani gde se nalaze zarobljenički logori i

odlučio se da potraži oca u logoru na Dedinju.

Oto je prvo krenuo na Dedinje, jer ako ne nađe tamo oca, svratio bi kod pukovnika Ćirića, koji je sa porodicom živeo u vili na Dedinju. Pukovnik Ćirić je takođe neko vreme imao vojni raspored na Kosovu i Metohiji, bio je nadređeni komandant Otov ocu, ali su se i privatno prijateljili. Ćirićeva žena je bila Bečlijka i veoma se dobro slagala sa Otovom mamom Emilijom, koja je bila iz Budimpešte, a obadve su se lakše sporazumevale na nemačkom jeziku. Emilija je bila žena slobodnih shvatanja, u kući se svirao klavir i skupljalo društvo sličnih pogleda na život. Međutim, druženje nije dugo trajalo. Emilija se razbolela i umrla veoma mlada. Oto je sa Ćirićevim sinom, koga su zvali Pujko, učio od prvog do petog razreda gimnazije, kada se pukovnik Ćirić vratio u Beograd.

Emilija sa roditeljima

Oto je tramvajem stigao do poslednje stanice, a odatle se peške uputio na Dedinje. Ubrzo je naleteo na nemačku patrolu i pitao gde se nalazi zarobljenički logor jugoslovenskih oficira, a oni su mu lepo objasnili kuda treba da ide - Otto je dobro govorio nemački. Brzo je stigao do logora, a na ulazu su ga dočekali nemački stražari. Kada je rekao koga traži, odmah su pozvali Sigmunda Komornika, oficira Kraljevske vojske. Na Otoa više nisu obraćali pažnju. Kada se pozdravio sa ocem, nastavili su da šetaju unutar ograđenog prostora. Međutim, neko je komandovao zbor i morali su brzo da se pozdrave.

„Ja sutra idem sa jednom našom grupom iz logora na pijacu da kupim zelene“, rekao je Sigmund. „Videćemo se tamo.“

„Koja pijaca?“, jedva je Oto uspeo da pita.

„Zeleni venac“, rekao je otac i tu su morali da se razdvoje.

Oto je polako išao prema izlazu iz logora kada ga je sustigao vojni džip volkswagen. Nemački vojnik ga je pitao šta tu radi i kako je uopšte dospeo u logor. Oto je rekao da je posetio oca i da su se upravo rastali. Vojnici su Otoa strpali u džip, odvezli do kapije i rekli da više ne dolazi.

Da ne vuče sa sobom, Oto je putnu torbu ostavio u kafani London i rešio je da se kasnije vrati po nju. Dedinje nije poznavao, nije znao kuda da krene, a nije imao koga da pita. Odlučio je da prvo potraži Katićeve, druga adresa koju je dobio od bake, a oni su stanovali na Čuburi, u glavnoj ulici pored Kalenić pijace, bliže kafani London.

Ratibor Katić je služio đачki vojni rok u garnizonu Otovog oca u Prištini. Đачki rok su služili intelektualci, većinom akademci, koji su počinjali vojnu karijeru od kaplara, sa mačevima na reverima, ili đaci. Unapređenja su stizala svake ili svake druge godine, i sve tako do oficirskog čina.

Ratibor, Ratko su ga zvali, obradovao se kada je video Otoa. Ratko je bio mlad, još nije stasao za redovan vojni rok i kada je počeo rat nije bio obuhvaćen mobilizacijom. Upoznao je Otoa sa ocem, majkom i sestrom. Ratko je često jeo kod Komornikovih, jer je u garnizonu u Prištini bila prilično slaba hrana. Kada je Oto odgovorio gde je smešten, rekli su mu da ode po stvari, koje je ostavio u kafani, i odmah pređe u njihovu skromnu u kuću.

Ipak, tu noć je Oto ponovo spavao u kafani, jer je hteo da ujutro porani i sačekaja oca na pijaci Zeleni venac. Čekao je Sigmunda pored ograde. Dva nemačka vojnika vodila su grupu od sedam zarobljenih oficira, kojima je dozvoljeno da se za svoje pare snabdejavu na pijaci. U prvom momentu vojnici nisu reagovali kada su videli da se pozdravljaju zarobljeni oficir i mladoliki Oto. Sigmund je dao sinu toliko para, koliko Oto u životu nije video. Zamutilo mu se u glavi i jedva je pratio šta otac govori.

„Pošalji pare baki, a uzmi sebi koliko misliš da ti je potrebno“, rekao je Sigmund, a kada je video da im se približava nemački stražar, brzo je nešto potpisao i dao sinu knjižicu s kojom su oficiri u slučaju rata mogli da na određenim mestima podignu platu. Nemački stražar je oterao Otoa od ograde, a Sigmundu pokazao da se pridruži ostalim oficirima. Do kraja rata otac i sin se više nisu sreli.

Kada je Oto stigao kod Katićevih, ni sam nije bio svestan da je od tog momenta počeo njegov drugi život, život u okupiranom Beogradu. Brzo je morao da zaboravi na svoje jevrejsko poreklo. U ostalom, on je u Beogradu bio Slovenac!

Da, ali bilo je i onih koji su znali ko je Oto, njegovo poreklo. Međutim, bio je među prijateljima, koji ga nikad ne bi potkazali. Ratkova sestra, Otova vršnjakinja, upoznala je Oto sa decom iz komšiluka. Sve je to bilo lepo, ali Oto je odrastao mnogo brže nego deca koja nisu imala problema sa svojim etničkim poreklom. Oto je brzo saznao šta se dešava sa Jevrejima u Beogradu, žute trake, prinudni rad, odvođenje u logore smrti, a on je trebalo da se zabavlja sa svojim vršnjacima.

Oto je kod Katićevih bio već više od mesec dana, kada mu se ukazala prilika da napusti njihovu skromnu kuću.

Naime, na Čuburi je upoznao Milana Jakovljevića, koji je bio pet godina stariji od Otoa, brucos na Pravnom fakultetu. Pare, koje je dobio od oca, Oto je već skoro potrošio. Pokazao je Milanu očevu knjižicu i pitao kako bi mogao da podigne pare. Milan je poznavao jednog činovnika u glavnoj pošti, preko puta Narodne skupštine, gde su se isplaćivale penzije, između ostalog i plate oficira u zarobljeništvu. Odmah su otišli u poštu i našli činovnika, koji je bio spreman da pomogne, ali je uslov bio potvrda da Oto nije Jevrej i da je stariji od 18 godina (Oto je tada imao 17 godina). Milan je rekao da on garantuje da Oto nije Jevrej i da je stariji od 18 godina, te pronašao još dva „drvena advokata“, koji su potvrdili isto. Oto je ponovo imao „štos“ para, kako je Oto voleo da kaže, a usput je rekao činovniku da traži smeštaj. Činovnik je stanovao na Čuburi sa ženom i njenim ocem i ponudio Otou da se preseli kod njih. Sećao se Oto da su to bili divni ljudi, a komšiluk je već počeo da sumnja u njegovo slovenačko poreklo. Ipak, Otou je odgovaralo da se iseli od Katićevih, ali i da ostane u kraju gde je imao prijatelje. Oto je imao poverenje u Milana Jakovljevića i skoro sve pare dao Milanu na čuvanje.

Ne baš sve. Oto je sreo u Beogradu porodičnog prijatelja koji se vraćao u Prištinu. Po njemu je Oto poslao baki novac, a tek posle rata je saznao da je baka novac primila.

Oto i Ratko su ostali u vezi, često su se sretali, bližila se zima, a jesen je već najavljujivala da se bliži hladnoća, bez uobičajenih zimskih čarolija.

Ratkov otac je imao drvaru na Čuburi. Drveta za grejanje je bilo sve manje, bilo je ograničeno snabdevanje. Već se uveliko seklo drveće u parkovima Beograda, kada je jednog dana Ratko, kada su se po ko zna koji put sreli, pitao Otoa: „Ja vidim da ti imaš puno para, da li bi mogao da pozajmiš mom ocu?“, pitao je Ratko. „Da otac kupi više drva, da više zaradi, to ti je garantovana para, to ćeš sigurno dobiti nazad.“

Oto je samo pitao koliko i otišli su do Milana Jakovljevića. Ratko je dobio zajam, a Oto je rekao „Smrt fašizmu“. Oto je već znao kako se pozdravljaju drugovi iz Pokreta otpora, ali Katićevi nisu bili u Pokretu otpora. Međutim, Katićevi su bili humani ljudi, koji su često pomagali sirotinji da preko zime da ne ostane u hladnom stanu, pa su u Otovim očima bili isto što i antifašisti.

U Beogradu, koji nije bio izuzetak, bilo je doušnika koji su za pare tražili pripadnike Pokreta otpora, a posebno Jevreje, koji su iz izolacije odvođeni u logore, a odatle u smrt. Oto je i dalje bio sumnjiv komšija.

Tada je Oto na Čuburi upoznao Zorana Jovića, sina sekretara u Ministarstvu transporta. On se pred rat vratio iz Liona, gde je bio kod tetke, mamine sestre, govorio je francuski i pomalo se pravio važan. Međutim, dovoljno su se sprijateljili da je Zoran jednog dana pozvao Oto da stanuje s njim. Oto je otkazao stan kod poštanskog službenika i preselio se kod Zoranovih u malu vilu u Cerskoj ulici. Na njegovo iznenađenje, tamo su ga dočekali Zoranovi roditelji, Jefta i Dara Jović.

„Ja nemam ništa protiv da ti stanuješ sa mojim sinom, samo moram da znam da nisi Jevrejin“, rekao je Jefta.

Oto nije imao nikakav dokaz da nije Jevrejin, ali je dao Jefti svedočanstvo iz škole.

„To je za mene dovoljno“, rekao je Jefta i Oto je mogao da raspakuje stvari.

Kada je Jefta saznao da je Otoov otac u zarobljeništvu, lično je spremio nekoliko paketa, koje je Oto predao u pošti. Srećom što je Komornik i za Jeftu bio Slovenac, inače ko zna kako bi se završila cela priča.

U međuvremenu ljotičevski pokret je sve više jačao i Zoran im se pridružio. Postao je obaveštajni oficir, a u Oto se uvukao nemir. Znao je da su ljotičevci antisemiti, ali nije mogao da se seti da li je Zoranu rekao da je Jevrejin.

Prvom prilikom požalio se Ratku na situaciju u kojoj se našao. Ratko se zamislio i rešio da Oto upozna sa Učom.

Uča i Ratko su zajedno služili vojsku u Prištini, s tim što je Uča bio zagriženi komunista, pa i nije bio čest gost u kući Komornikovih. Jednog dana, kada je Ratko rešio da se sretnu sa Učom i posavetuju šta da rade sa Otoom, pokazalo se da je Uča spreman da pomogne u nevolji. Uča se raspitivao za Otoove planove, šta će, kuda će, tražeći način kako da mu pomogne.

Dok su tako razgovarali, iznenada se kod Uče pojavila žena srednjih godina sa prelepom kćerkom. To je bila Vera Kapin - Kapinka, kako su je zvali prijatelji. Uča ih je upoznao i bez okolišenja rekao da je Oto Jevrejin, sin zarobljenog oficira, koji je deportovan u Nemačku, i da Oto ne može više da ostane na Čuburi.

Vera je razrogačila oči, samo što se nije naglas upitala zar još uvek ima živih Jevreja u Beogradu. Brzo se pribrala i mirno rekla: „Neka dođe kod nas.“

Oto se zahvalio Zoranu na gostoprimstvu i ispričao da je srećo neke dalje rođake i da se seli kod njih.

Kapinovi su u to vreme stanovali u Zemunu, NDH, a Vera je sve činila da se presele u Beograd, jer su ustaše i folksdojčeri preuzeli vlast u gradu, a svi drugi su

bili građani drugog reda.

„Nemojte se uplašiti, moj muž je muzičar svira u kraljevoj gardi, prva violina“, upozorila je Vera Otoa. „On je zagriženi nacional-socijalista, uzeo je moga sina, mlado dete, i upisao u Hitlerjugend, ako se sretnete, vi kažete da ste moj rod i šta ti ja znam šta. Uostalom, ja ću vas tako predstaviti.“

Oto se sreo sa Kapinom isto več. Govorili su nemački i Kapin je prihvatio gosta. Nije ni morao, tada su sreli i više nikada. Kapin je samo došao po neke stvari i više se nije pojavio. Otou je ubrzo bilo jasno da je brak Kapinovih ostao samo na papiru, pogotovo kada je Vera za nju i kćerku našla stan u Beogradu, u dvorišnoj zgradi na prvom spratu u Kosovskoj ulici broj 37. Oto im je pomogao da se presele i neko vreme ostao s njima.

Posle nekog vremena, Vera je našla Ferdinanda Vajbergera, zapravo Vajberger je našao nju, iznajmio je za Veru jedan stan u Grobljanskoj ulici, lep stan. Naravno, Oto tamo nije imao pristup, bar ne na početku njihove veze, i onda su se razdvojili na neko vreme.

U međuvremenu Oto se upoznao sa mnogim ljudima. Na Terazijama je bila kafeterija Terazije, tu su se uz piće i kafu služili sendviči i dosta ljudi je tu dolazilo. Oto je tamo odlazio sa Verom i ona ga je upoznala sa oficijom Nikolom Milovanovićem. Nikola je bio poslednja klasa koja je završila akademiju i bio je potporučnik po činu, sasvim opušten, u civilu, raspitivao se ko je Oto, pitao da li zna nemački, ništa posebno. Nedelju ili dve nedelje dana su se sastajali u kafiteriji, ali to je ostavilo traga, koji će kasnije doći do izražaja.

Bilo je tu još mladih oficira, sin admirala Presničara, koji je kasnije, navodno, stigao do Kaira. Zatim Ferdinand Vajberger, koji je dolazio u kafeteriju i tu se upoznao sa Verom u vreme dok je još stanovala u Kosmajskoj.

U zgradi u Kosmajskoj je bio jedan lokal od koga je Vera htela da napravi čajdžinicu, ali od toga nije bilo ništa. Ipak, nagovorila je gazdu da primi Otoa da radi kod njega. Tu je Oto čistio, prao sudove, dobijao jelo, nije bio gladan. Ne bi bio gladan i da nije bilo tog posla, ali Oto nije želeo da besposlen skita ulicama Beograda.

Vreme je prolazilo i jednoga dana, u februaru 1942, pored pozorišta, na uglu Francuske i trga, sreo je srednju kćerku pukovnika Čirića. To je bio dramatičan susret, „Nemoj ništa da pričaš, idemo odmah našoj kući“, rekla je pukovnikova kćerka.

Domaćini su insistirali da Oto ostane kod njih, iako je i za njih bilo tesno u jednosobnom stanu. Naime, kada su okupirali Beograd, Nemci su rekvirirali vilu na Dedinju.(1) Oto se držao dogovora sa Verom i javio gde će prespavati tu noć. Njegov drug iz detinjstva, Puljko, spavao je u predsoblju i sa njim u krevetu Oto

je proveo noć.

Nažalost, u vreme kada smo intervjuisali Oto Komornika, ostali smo bez odgovora da li je reč o Dragoljubu Ćiriću, koji je unapređen u čin brigadnog generala i odveden u zarobljeništvo u Nemačku. Ostavili smo to da kasnije raščistimo, kao i za neka druga imena, ali se Oto razboleo, hitno je operisan i na operaciji umro.

Oto je, ipak, kod Ćirićevih proveo nekoliko dana, a onda se sreo sa Ratkom sa Ćubure. „Ne mogu da te nađem ovih dana“, obradovao se Ratko. „Odmah idemo mojoj kući“. Ratkov otac je vratio zajam do poslednje pare.

Ponovo je Oto imao pun džep para i mogao je da dozvoli sebi da sedne u kafeteriju na Terazijama. Tamo se ponovo sreo sa Verom Kapin, a ona je bila u društvu sa Nikolom Milovanovićem, sa kojim se Oto u međuvremenu prilično dobro upoznao.

Nikola je imao svoje tajne, koje nije otkrivao Otou, ali je nalazio vremena za druženje sa njim. U to vreme Nikola je iznajmio garsonjeru u Nušićevoj ulici, blizu Radio Beograda. Družio se sa Savicom, sinom gospođe koja je u blizini držala krojačku radnju za skupoceni damski veš. Nikola je upoznao Otoa sa Savicom, a Savica, kada je shvatio da Nikola nema mesta da u garsonjeru primi Otoa, kome je već bilo dosta da spava sa Puljkom u krevetu, pozvao je Otoa da se preseli u njihov stan. „Imamo mi veliki stan“, rekao je Savica, a njegova majka nije imala ništa protiv da se Oto smesti kod njih.

S vremena na vreme, kako sam već rekao, Oto je ponešto radio. Savicin otac, bio je stolar, imao je magacin na Dorćolu i povremeno je pozivao Otoa da tamo razvaljuje sanduke i vadi eksere. Bio je notorni alkoholičar, ali dobar čovek, koliko pijan čovek može da bude dobar za porodicu, i uredno je Otou plaćao dnevnicu za njegov rad. Nikada Oto nije bio oskudan u novcu. Novac je polako gubio vrednost, ali on je imao dovoljno.

Kada nije radio, Oto je provodio dane u kafeteriji i tamo se ponovo sreo sa Verom Kapin.

Reč po reč i Veri je palo na pamet da bi Oto mogao ponovo da se preseli kod njih.

„Moraš da upoznaš Ferda, on je divan čovek“, rekla je Vera.

„Ko je Ferdo?“, Oto je zaboravio da bi Ferdo mogao biti Ferdinand Vajberger, s kojim se Vera sprijateljila kada je prešla u Beograd.

„Znaš ti ko je Ferdo, ali ne znaš da je on poreklom Nemač, mnogo je lakše živeti sa takvim čovekom.“

„Nemač?“, zgranuo se Oto.

„Da, a žena mu je Jevrejka“, osmehivala se Vera.

Oto se preselio u Grobljansku ulicu, Ferdo mu je našao posao, a Oto je bio vredan i nije birao posao. Šio je i krpio džakove i tako zarađivao po neku paru. Kao što rekosmo, to ne znači da Oto nije imao dovoljno para, naprotiv, ali bar nije sedeo besposlen.

Od kada je stigao u Beograd, Oto se najduže zadržao u stanu kod Vere Kapin. Družio se sa Milanom Jakovljevićem i Nikolom Milovanovićem, koji je ubrzo unapređen u čin poručnika.

Bila je 1943. godina i u jednom od neobaveznih razgovora, Nikola je direktno pitao Oto: „Da li je tvoj otac Sigmund Komornik?“

Oto je odgovorio potvrdno, a Nikola je na to uzdahnuo i rekao: „Ako si ti njegov sina, nije tebi laka zemlja ovde“.

Oto se trgao na te reči, a Nikola je dodao: „Kada budeš hteo da odeš iz Beograda, samo mi javi. Ja ću te prebaciti na sigurno mesto“.

U Beogradu se uveliko govorili o četnicima kako i dalje pokušavaju da uspostave saradnju sa generalom Nedićem. Pregovori su nekad bili uspešni, a ponekad je Nedić zbog okupatora morao da se distancira od Draže Mihailovića. Najlakše mu je bilo kada je trebalo da im pošalje pare, a najteže kada je trebalo da im prebaci oružje. Za Otoa su te priče bile interesantne, kao da se pričalo o nekoj egzotičnoj zemlji u Africi. Kada je shvatio šta je Nikola rekao, odjednom je shvatio da se sve to dešava „nekoliko koraka od njega“ i zebnja se uvukla u njegov dotadašnji miran život. Oto je tada već znao kako je Beograd „očišćen“ od Jevreja.

Major Pevec i Oto

Nije prošlo puno vremena, bilo je to polovinom 1943. kada je Otoa u kafeteriji našao Milan Jakovljević.

„Gde si ti, gde sada stanuješ?“, pitao je Milan.

„Kod Vere Kapin, u Grobljanskoj“, odgovorio je Oto.

„Znači, promenio si adresu. E da znaš, sinoć je tvoj prijatelj Ljotićevac, Zoran Jović, popio malo više, prčio se pred nekim studentima i rekao da će danas prijaviti Gestapou nekog Jevrejina i da će za to dobiti 30.000 dinara.“

„Kojeg Jevrejina?“, pitao je Oto, koga je prvi put zaista uhvatio zort.

„Pa tebe, nemoj da se praviš lud“, odgovorio je Milan.

„Nikad mu nisam rekao da sam Jevrejin“, pokušao je Oto da uteši samog sebe.

„Došle su sa ljotićevcima neke izbeglice iz Prištine, a Zoran ih je ispitivao. Znaš da je on obaveštajac, i tako je čuo za tvoje ime“.

Setio se Oto šta mu je rekao Nikola Milovanović i odmah se uputio kod njega.

„Dobro“, rekao je Nikola. „Ti ćeš prespavati kod mene, a ja odoh da nešto sredim.“

Posle dva dana na Nikolina vrata zakucao je seljak, invalid iz okoline Čačka, selo Jančica. On je bio četnički kurir i sa sobom je doneo seljačko odelo da se Oto presvuče.

„Gedžo“, tako su zvali seljaka, „na sve si mislio“, smeškao se Nikola, „ali ja još nisam pribavio papire za našeg putnika“.

„Sam si rekao da sam na sve mislio, doneo sam ja i ausweis“, sad se i Gedža smeškao.

Nikola je pogledao ausweis izdat u Čačku, a tamo je bio upisan Gedža i njegov unuk.

„A gde ti je unuk?“, pitao je Nikola.

„Čim smo prošli kontrolu, rekao sam mu da se vrati kući. Zamalo da mi na stanici napravi probleme, te obećao si da ćeš me voditi u Beograd, te ne znam ni ja šta, a skoro da je bio u pravu. Naime, i u Beogradu me je čekala kontrola na železničkoj stanici. Srećom, kada smo stigli u Beograd, zgrabim neko dete za ruku da mi pomogne da izađem iz stanice do fijakera, a dete vidi invalida, šta će, dedu za ruku i ja prođem kontrolu“.

Čim su Gedža i Oto stigli u selo, odmah je Oto bio prebačen u planinu. Tamo se Oto našao u Obaveštajnom radio tehničkom centru Vrhovne komande Draže Mihailovića. Tu je sreo i Plesničara, a nekoliko dana kasnije stigao je kao oficir veze i Nikola Milovanović, ovog puta obučen u kapetansku uniformu. Otov otac je takođe bio kapetan po činu, i mnogi iz štaba lično su ga poznavali. Ne zbog čina, nego što je bio na isturenom položaju na Kosovu i Metohiji. Zahvaljujući ocu i Nikoli, Oto je bez problema prihvaćen u Radio centru.

U Radio centru je Oto upoznao austrijskog Jevrejina, inženjera Šlezingera. Šlezinger je pre rata došao u Jugoslaviju i bio je zaposlen u Beogradu, u jednoj fabrici gde su se pravile ručne bombe. Kada ga je Oto prvi put video, prestrašio se. Crvena kosa, ružan, a sa sobom je u šumu doveo ženu Radmilu, Srpkinju. No, prvo iznenađenje je brzo prošlo i Oto se sprijateljio sa inženjerom. Jevrejstvo im je bilo

zajedničko, ali Šlezinger nije želeo da se to ističe. Šlezinger je od prvog dana bio u Dražinom štabu.

Major Pevec, pod čijom komandom je bio i Oto, imao je radio stanicu. Naime, Šlezingerov glavni posao je bio da u kutijama od pekmeza pravi male radio stanice. Odakle je nabavljao delove za radio stanice, niko nije znao, kao da je to bila najveća državna tajna, ali za četnike je bilo najvažnije da te radio stanice stvarno rade. Tako je i Major Pevec imao direktnu vezu sa Dražinim štabom, koji je bio tri, četiri kilometra udaljen od Radio centra.

Oto nije imao nikakvog tehničkog znanja. Ponekad mu je Nikola Milovanović davao da dešifruje poruke iz Londona, ali glavno Otovo zaduženje je bilo da kao kurir održava vezu sa Glavnim štabom JVuO. Dražu je video samo izdaleka. Sećao se Oto omanjeg čoveka sa bradom i naočarima, mršav, šetao je sam oko kuće gde su bili smešteni. Oto je samo predavao torbu sa depešama, dobijao nazad praznu, ili sa nekim papirom, i vraćao se u Radio centar. Rukovao se Oto sa Dražom, ali to je bilo kasnije.

Ne mnogo kasnije. Partizani su oslobađali Srbiju, a Nemci su morali da zadrže pod kontrolom prolaz za nemačke trupe, čije povlačenje iz Grčke je planirano tim putem.

Nacistima su se pridružili Čerkezi, izuzetno krvoločni, dovedeni čak sa Kavkaza. Čerkezi su se podjednako borili i protiv partizana i četnika. Ne retko su pravili pokolj među civilnim stanovništvom.

Pastiri su obavestavali četnike u Radio centru kada su dolazili Čerkezi. Ljudi iz Radio centra nisu imali vojsku da se suprotstave Čerkezima, pa su se skrivali u unapred pripremljene zemunice, tzv slikove, gde se inače sakrivala municija i oružje. Čim Čerkezi prođu, pastiri su im javljali da je opasnost prošla i mogli su da se vrate na posao.

No, u Srbiji više nije bilo sigurno za Glavni štab. Draža je odlučio da se povuku u Bosnu. Tada je Oto poslednji put video Dražu. Predao je poštu, a Draža mu je pružio ruku: „Vi ste mladi da bih vas mobilisao“, rekao je Draža, „ali vaš otac je oficir i ako želite s nama, pridružite se“.

Oto je rekao da ide s njima, a i s kim bi, pridružen je jedinici majora Stojadinovića.

U leto 1944. Draža Mihailović se vraća u Srbiju, gde se pridružio Nemcima u borbi protiv partizana, a nakon poraza ponovo odlazi u Bosnu.

Oto je sve vreme ostao u Bosni, gde je već duže vreme harao tifus, i Oto se razboleo. Uz njega je sve vreme bio Šlezinger, koga nije zakačila opaka bolest. Oni su preko Sandžaka stigli na Romaniju, a odatle su se prebacili na Pale, gde se u blizini nalazila jedna bolnica. Kada se Oto razboleo, Šlezinger je potpuno preuzeo

brigu o njemu. Glavni u bolnici je bio jedan Jevrejin, s kojim se Šlezinger nekako povezao. Doktor je primio Oto na lečenje. Prvo ga je nahranio supicom, a druge hrane nije ni bilo, a potom, pošto ni lekova nije bilo, smestio ga je u jednu od koliba, koje su bile pune bolesnika. Oto više nije znao za sebe, a uz njega je sve vreme bio Šlezinger. Kada se povratio, sasvim omršaveo, imao je samo 35 kila. Hrane nije bilo, ali Oto se uskoro dovoljno oporavio i mogao sam da topi sneg i zagreje vodu. Soli je za divno čudo bilo i zasoljena voda je zamenjivala supu. Šlezinger je donosio neke trave, koje su kuvali sa slanom vodom, ali oporavak je bio veoma spor.

Jednog dana put je naneo manju partizansku jedinicu u podnožje Romanije, baš tamo gde su bili smešteni bolesnici i rekovalescenti. Jadno su oni izgledali i komandir partizanske jedinice nije znao šta da radi s njima. Na kraju je pozvao one koji mogu da stoje na nogama, i da idu peške, da im se pridruže. Šlezinger je odlučio da i oni krenu: „Valjda ćemo tamo imati šta da jedemo“, rekao je Šlezinger i prebacio Otovu ruku preko svog ramena, Oto je još uvek jedva stajao na nogama. Još četiri, pet rekovalescentata se pridružilo koloni, koja je osam sati pešačila do partizanskog štaba, u stvari, jedan bataljon 17. istočnobosanske narodnooslobodilačke udarne divizije. Kada su stigli do štaba, pridošlice su bile razdvojene. Komesar bataljona je počeo proveru pristiglih, ko su šta su, kojoj formaciji pripadaju. Tako je red došao i na Oto.

Oto u partizanima, 1945.

„Kako se zoveš?“, počelo je ispitivanje.

„Oto Komornik“.

„Odakle si?“

„Teško mi je da kratko odgovorim...“

„Hoćeš ja da ti ja pomognem“, komesar je podigao glas.

„Iz Beograda“.

„Pa kako si zaglavio baš kod Draže, kako nisi našao komuniste?“

„Bežao sam, jer su mi javili da me traže, i tako.“

„A zašto si bežao?“

„Pa ja sam Jevrej!“

Komesar, kao da se odjednom opustio. „Tako znači“, a onda se setio da pita ko je bio Otov veroučitelj u školi.

„Rabin Danon Đinđić“, odgovorio je Oto.

Komesar se samo nasmejao. Očigledno je znao nešto o Judaizmu, a Otov veroučitelj je bio nadaleko poznat.

„Odlazi u bolnicu“, rekao je komesar, zapisao je nešto u svoj teftar i više se nisu sreli.

Nije se više Oto sreo ni sa Šlezingerom. Iako nije nosio pušku, Šlezinger je osuđen zbog saradnje sa četničkim pokretom. Iz Otovog života zauvek je nestao čovek, koji je bio više nego prijatelj. Pomogao mu je kada je bilo najteže, ali uskoro će i Oto saznati šta znači reč „đikan“. Da vas ne držim u neizvesnosti, đikan je nadimak za četnike, koji su im nadenuli radnici OZNE, kontraobaveštajne službe Titove vojske. Ipak, Šlezinger je imao sreće i nije mu presuđeno po kratkom postupku, ostao je u životu i posle rata je jedva dočekao odlazak u Izrael.

Oto je bio na oporavku u bolnici kada su nacisti iz pozadine napali bataljon koji je štitió bolnicu i štab jedinice. Ko god je od bolesnika mogao da ustane i drži oružje, dobio je pušku i naređenje da se puca po liniji gde su se nalazili nemački vojnici. Komesar bataljona, ne onaj koji je ispitivao Otoá, on je bio iz drugog bataljona, nadgledao je kako se bolesnici snalaze u borbi sa jačim neprijateljem. Nemački vojnici su bili iznenađeni otporom, pretpostavili su da se tu nalazi jača partizanska formacija i brzo su se povukli.

Iako još uvek slabášan, komesar, kada je video kako se Oto bori, pozvao je Otoá da se priključi njegovoj jedinici. Kada je komesar izvršio proveru i saznao da je Oto đikan, pozvao je Otoá na razgovor i postavio isto pitanje kao i njegov prethodnik - koje će i kasnije često biti upućeno Otou - kako je dospeo u četnike. Oto je ponovio istu priču, kao prilikom prvog ispitivanja, a komesar nije puno razmišljao: „Ti ćeš da uđeš u SKOJ“. Sutradan Oto je bio Skojevac.

U SKOJ je Otoá primio prvoborac, koji nije znao ni da čita ni da piše. Nije bio jedini analfabeta, ali njemu su pretili da će ga izbaciti iz SKOJ-a, ako ne nauči da čita i piše. Kada je Oto stigao u njegovu jedinicu i jednom i drugom je bilo lakše. Oto je bio pismen, čitao je i pisao dopise za nepismenog sekretara SKOJ-a. Onako slabášan, taman mu je odgovaralo da bude oslobođen drugih obaveza.

U to vreme su obavljane pripreme za konačno oslobođenje Sarajeva. Posle

uličnih borbi u Sarajevu i okolini, koje su trajale nekoliko meseci, 6. aprila 1945. u Sarajevo su bez ispaljenog metka umarširale partizanske jedinice. Među njima se nalazila i jedinica u kojoj je bio Oto. Smestili su se u jednu napuštenu kasarnu, ali su već sutradan morali da je napuste. U kasarnu je smeštena druga vojna formacija, a Otova jedinica je smeštena u jedno selo pored Sarajeva.

Kada je ubrzo stiglo naređenje da svi đaci i studenti dobiju otpust radi daljeg školovanja, za Otoa je rat bio završen. U maju 1945. Oto se vratio u Beograd.

Kada je Oto stigao u Beograd, već su se prve grupe ratnih vojnih zarobljenika vratile u Jugoslaviju, a među njima i Otov otac, Sigmund Komornik. Sigmund je iznajmio manji stan u ulici Kralja Milana, doveo je majku iz Prištine i porodica je ponovo bila zajedno.

Sigmund je bio pasionirani filatelista, a Oto je posle nasledio filatelističku strast i posle očeve smrti obogatio zbirku maraka, koja je imala veliku vrednost.

Kada se vratio u Beograd, Sigmund je prvo otišao u jednu filatelističku radnju. Tamo je sreo gospođu Žegarac, koja je pokušavala da proda neke marke. Pokojni Žegarac, njen muž, bio je sekretar unutrašnjih poslova u vladi Kraljevine Jugoslavije. S njim i dr Mehmed Spasom, prvim muslimanom, dugogodišnjim ministrom u vladi Kraljevine Jugoslavije, Sigmund je pokrivao filatelističko tržište u BiH. Gospođa Žegarac i Sigmund su ostali zajedno do kraja njegovog života.

Međutim, u oslobođenom Beogradu, Sigmunda su čekali i novi zadaci, predavao je na vojnoj akademiji časove iz fortifikacije i balistike. Tako je zaradio penziju.

Milan Jakovljević je dobio nazad očevu radnju u Knez Mihajlovoj ulici i tamo prodavao nameštaj. Povremeno je zapošljavao Otoa i redovno mu isplaćivao platu.

Vera Kapin se zaposlila u britanskom konzulatu, gde je u Kulturnom centru predavala engleski jezik.

A Oto? On je po ubrzanom programu završio gimnaziju i maturirao. Kada je pokušao da se upiše na Medicinski fakultet, odbijen je. „Ovo nije za vas“, rekli su mu u administraciji, gledajući papir na kome je pored njegovog imena pisalo đikan.

Ćirići su takođe želeli da pomognu Otou. Zaposlili su ga u filmskom preduzeću da bude asistent snimatelja, koji je snimao Tita. Posle posete jednog udbaša, sutradan je dobio „nogu u guzicu“. Usmeno obrazloženje bilo je kratko, „bio si đikan“.

Oto se povremeno hranio u jevrejskoj kuhinji. Ne zato što je bio siromašan, nego je želeo da uspostavi kontakte sa preživelim Jevrejima i obnovi pripadnost tradiciji iz predratnih vremena. Tamo je čuo da se priprema Alija za Izrael. Počeo

je da se raspituje o čemu se radi, a aktivisti jevrejske opštine su ga utišavali: „Nemoj o tome da pričaš, to je tajna!“

„Kakva tajna? Jebeš ti to, odoh ja u Izrael“, rekao je Oto i brodom Kefalos (i on ga je u šali zvao Krepalos), 26. decembra 1948. stigao je u Izrael.

Na brodu se Oto upoznao sa Mirom Vekeš. Nedaće iz rata i na brodu, koji je jedva izbegao havariju na moru, toliko su ih zbližile, da je prijateljstvo okončano brakom. Dobili su sina Šaja, ali se Mira razbolela i umrla 1997.

Oto se drugi put oženio 2008. godine. Njegova supruga Ljiljana, rođena Andrić, Dobrinici u Sremu, Srbija, bila je uz Otoa do njegove iznenadne smrti na operacionom stolu, 2014. godine. Ljilja nam je izašla u susret i ustupila fotografije koje su dobile zasluženno mesto u našoj arhivi.

PISMO OD TATE

„Helga, stiglo je pismo od tate!“, osmeh nije silazio sa Elzinog lica, konačno se muž javio. To je bilo krajem 1946, kada je Drugi svetski rat uveliko bio završen.

Na pismu nije bilo adrese odakle je pismo poslato, ali majka i kćerka su se obradovale što će se Teodor uskoro vratiti kući.

Obradovao se i Eliezer Ungar, koji je sve vreme rata bio sa njima.

Helga se prisećala, imala je tada dvanaest godina, živeli su u Beogradu kada je tata, Teodor Blau, koji je rođen 1906. u Zagrebu u Hrvatskoj, još u aprilu mesecu 1941, svakodnevno bio na prinudnom radu, a onda se jednog dana više nije vratio kući. Sa mnogim Jevrejima odveden je u privremeni logor, znan kao Topovske šupe.

Pre rata je porodica Blau živela je u Zagrebu, gde se 1929. rodila Helga. Obožavala je oca, koji je bio veoma sposoban privrednik, a Helga je od malena učila engleski, nemački se podrazumevao, kao i da svira klavir. Teodor, Toša, kako su ga zvali, radio je za pilanu Drach iz Capraga (danas gradska četvrt u Sisku). Mavro Drach je poticao iz Slovačke, a u Sisak je došao jer je čuo da se u okolini nalaze bogate šume sa kvalitetnim drvetom od koga su se pravili hrastovi železnički pragovi. Otkupio je malu pilanu koja se veoma brzo razvijala i za njegova života već je zapošljavala između 600 i 1,500 radnika, a Toša je uglavnom radio na izvozu pragova i drveta koji je sečen i paren u pilani.

Jednog dana Toša je rešio da otvori sopstvenu firmu za proizvodnju parketa, ali da ne bi bio nelojalna konkurencija firmi u kojoj je radio godinama, odlučio se da pređe u Beograd. To je bilo 1938. godine, a Toša je nagovorio i njegovu sekretaricu Mariju Gobec, Miku, kako su je zvali, sposobnu Slovenku da mu pomaže u poslu.

U Beogradu se Toša upoznao sa advokatom dr Ribarićem, a poslovni odnos veoma brzo se pretvorio u iskreno prijateljstvo. Toša je imao puno poverenje u advokata, pa mu je čak dao i ovlašćenje da raspolaže sa njegovim parama u banci.

Teodor i Elza Blau

Toša je iznajmio stan u ulici Prote Mateje broj 31 i godine 1939. porodica Blau je ponovo bila na okupu.

Kada je Toša odveden u Topovske šupe, majka i kćerka su svakodnevno odlazile do logora da ga posete, nosile mu nešto hrane, a onda, jednog dana, kada su prišle ogradi, primetile su da u logoru nema nikog.

Na straži, na ulazu u logor, stajao je nemački vojnik. Nisu imale hrabrosti da mu priđu, ali stražar je video njih i prišao.

„Sprehen Sie Deutsch?“, pitao je odsečno.

„Jawohl“, odgovorila je Elza, koja je tečno govorila nemački.

„Šta tražite ovde?“, pitao je na nemačkom.

„Teodora Blaua“, rekla je Elza.

Stražar je nešto preturao po džepovima i na kraju izvukao papirić, koji je ličio na toalet papir, pružio je Elzi papir, okrenuo se i otišao.

Mama je odmah prepoznala tatin rukopis. „Videćemo se posle rata“, pisao je tata. „Vode nas na rad u drugo mesto“, ni Teodor nije znao kuda. „Volim vas“, napisao je, ali dodao još nešto: „Zaklinjem vas, odmah napustite Beograd, javite se mom prijatelju advokatu Ribariću“.

Elza je poslušala savet muža, a advokat Ribarić je obećao da će obezbediti lažna dokumenta za Elzu i Helgu. „A ko je ovaj mladić sa vama?“, pitao je dr Ribarić.

Helga i majka Elza 1939.

„Jevrejin“, kratko je odgovorila Elza.

Advokat je samo potvrdno klimnuo glavom i u roku od 24 sata pribavio za sve troje lažna dokumenta sa kojima su mogli da napuste Beograd.

U Zemunu je živeo Erih Eliša Samlaić, koji je iste godine, kada se porodica Blau našla u Beogradu, oženio Tošinu bratičinu Ljerku Blau. Ljerka je kao i Eliša bila violinista, a Eliša je bio i uspešan mladi kompozitor. Eliša i Mika su našli kuću na periferiji Zemuna gde će se smestili Elza, Helga i Eliezer Ungar.

Porodica Blaić, to je bilo novo prezime upisano u lažna dokumenta, peške je iz Beograda preko pontonskog mo-

sta prešla preko na zemunsku stranu. Pratila ih je Mika, Marija Gobec, koja je nesebično pomagala u njihovom novom smeštaju. Tako su se našli na periferiji Zemuna u novom okruženju. Nisu odmakli daleko od Beograda, ali su prešli reku Savu i avgusta meseca 1941. našli se u drugoj državi, Nezavisnoj državi Hrvatskoj.

I u Zemunu su ustaše odvodile Jevreje na prinudni rad. Neke jevrejske porodice su na vreme pobile od zlehude sudbine koja ih je čekala posle otvaranja monstruoznog logora smrti u Jasenovcu. Erih Eliša Samlaić sa suprugom Ljerkom, rešio je maja meseca 1942. godine da i oni pobjegnu na teritoriju koja je bila pod kontrolom italijanskih okupatora, jer su Italijani imali mnogo blaži stav prema Jevrejima. Međutim, na železničkoj stanici u Sarajevu ustaše su primetile mladi bračni par koji je sa sobom nosio violine. Nije im trebalo puno vremena da shvate da su u pitanju Jevreji. Ljerka i Eliša su poslani u Jasenovac gde su ubijeni zajedno sa većinom Jevreja iz Zemuna, koji su 27. jula 1942. deportovani u Jasenovac i Staru Gradišku.

Advokat Ribarić je u to vreme, dve godine, slao pare od kojih su živeli Helga i Elza, ali novca je bilo sve manje. Elza više nije ni pokušavala da ode do Beograda a Mika je, pored svih opasnosti koje su pretile na prelasku iz jedne u drugu državu, redovno donosila novac u Zemun koji je slao dr Ribarić.

Elza je bila dobra domaćica i setila se kako da dopune kućni budžet. U ono vreme bila je velika retkost, ali Elza je uspela da u Batajnici kupi belo brašno i počela je da pravi pogačice. Ustajale su u četiri sata ujutro, a u osam sati pogačice su bile pečene i vruće. Elza ih je nosila u kafane i restorane, imali su stalne porudžbine.

Pored novog zanimanja u dvorištu su imali kokoške, tako da je svakodnevno bilo i jaja. Jedne godine su čak ugojile svinju, pa je te zime bilo suvog mesa, slanina, kobasica... Više nisu gladovali, hrane je bilo dovoljno, ali straha je bilo previše.

Naime, Helgina svedočanstva iz prethodno završenih razreda, na pravo ime, nisu smele nikom da pokažu. Trebalo je izmišljati razloge zašto Helga ne ide u školu. „Ne mogu ja sve sama“, mama se naivno pravdala pred komšijama. Uostalom, nije bio redak slučaj da ženska deca ne nastave školovanje.

U oktobru mesecu 1944, kada je u njihovo dvorište smeštena nemačka vojna mehanizacija, već je svima bilo jasno da se bliži kraj rata. Nacisti su se povlačili ispred Crvene armije, koja se nalazila na domak Beograda. Kada su crvenoarmejci zamenili naciste, porodica Blau, a sa njima i Eliezer Ungar, više nije imala razloga da ostane u Zemunu. U dvorištu više nije bilo nijedne kokoške, brašno je potrošeno i Elza je rešila da se vrata u Beograd.

Elza je zamolila zemunske komšije da prime poštu, a ona će javiti novu adresu čim se smeste. Čekala je pismo od brata Huga Šterna, Titovog bliskog saradnika, koji je preko partizanskih veza uspeo da nađe Elzu i Helgu i povremeno im

Helga u Zemunu, 1944.

Hugo Štern 1929.

javljao gde se nalazi. Tek kasnije su dobile šturo objašnjenje da je Hugo Štern pred kraj rata stradao pod neobičnim okolnostima. Elza je samo uspela da od jednog Hugovog prijatelja čuje da je nekom smetalo što se Hugo nalazi toliko blizu Tita. Prijatelj nije želeo da kaže ništa više i više se nikad nisu sreli.

U Beogradu, u stanu gde su živeli pre rata, bila je smeštena neka druga porodica. Nisu imale izbora i iznajmile su mali stan kod Kalemegdana.

Elza je čekala da se muž vrati u Beograd. U Jevrejskoj opštini i Crvenom krstu ostavila je novu adresu, a vreme je prolazilo. Oni koji su preživeli rat već su se odavno vratili kućama, ali Teodor nije. Kada je dobila pisamce u kome je pisalo da se Teodor vraća kući, radosti nije bilo kraja. Nije prošlo puno vremena, a nepoznati čovek je javio da Teodor samo što nije stigao kući. To se ponovilo još jednom, a onda je Elza rešila da ode u Jevrejsku opštinu i vidi kako može da se proverii gde se Teodor nalazi. Prvo je Elza morala da ispriča kako je Teodor odveden u Topovske šupe, kako je od nemačkog stražara dobila pisamce, koje je Teodor napisao kada je prebačen na rad u drugo mesto, ali u tom momentu nije znao kuda.

Aktivisti jevrejske opštine samo su se pogledali. Uz dubok uzdah morali su da kažu Elzi da su poslednji zatočnici iz Topovskih šupa odvedeni u Jajince i tamo streljani.

„Možda je odveden i u logor na Sajmište, ali ni od njih niko nije preživeo...“

Elza je morala da prihvati da se Teodor nikad neće vratiti kući. Nije mogla da

veruje da neko može da se tako grubo šali na račun porodice koje doživela tešku tragediju. Ostali su bez oca i muža, ali život je dalje tekao svojim tokom.

Helga je izrasla u lepu devojkicu, napunila je devetnaest godina. Dojučerašnji nerazdvojni drug, Eliezer Ungar, zaprosio je Helgu. Venčali su nekoliko meseci pre nego što su zajedno sa Elzom, decembra meseca 1948, brodom Kefalos krenuli iz Bakra za Izrael.

U Izraelu se rodio njihov sin Ori. Danas Helga Ungar, rođena Blau, ima četvoro unučadi, koji po ko zna koji put traže od bake da im ispriča kako je preživela Holokaust.

Helga i Eliezer, Beograd posle rata

Zašto se ova priča našla u ediciji Pravednika bez medalje, ne treba puno objašnjavati. Za spasavanje Helge i Elze i tada njihovog mladog prijatelja Eliezer Ungara, najveću ulogu su odigrali advokat dr Ribarić i Marija Gobec, Mika, koja se posle rata vratila u Sloveniju. Koliko je danas teško napisati priču do kraja, pokazuje i činjenica da nismo uspeli da saznamo ime advokata, samo prezime, ali to ne umanjuje njegov human odnos prema porodici Blau i Eliezeru Ungaru.

HUMANA NEMICA

Kada govorimo o Holokaustu, hteli ne hteli, prvo pomislimo na Nemce, a onda kada prođe prvo uzbuđenje, kažemo da ne mislimo na Nemce, nego na nacističke, fašiste čija ideologija je imala za cilj uništenje celokupnog jevrejskog naroda. I među Nemcima je za vreme Drugog svetskog rata bilo humanih ljudi, spremnih da žrtvuju sebe i svoju porodicu da bi se spasao bar jedan nedužan jevrejski život. U Jad Vašem u jevrejskom prepoznato 510 Nemaca, Pravednika među narodima. Impozantna brojka u poređenju sa nekim drugim državama. U pedeset jednoj državi sveta, priznato je ukupno 26,973 pravednika i to još uvek nije konačna cifra. Tamo gde je anti-semitizam suvereno vladao u političkim sistemima, ima i najviše Pravednika. U Poljskoj je prepoznato 6,339 Pravednika, najviše na svetu, u državi u kojoj su pojave anti-semitizma prepoznate i pre Drugog svetskog rata, za vreme rata, a i danas. To potvrđuje našu tezu da tamo gde je bilo najteže, tamo je humanost najviše dolazila do izražaja. U svakom slučaju, nemački Pravednici su u svetu među prvih devet po broju Pravednika. Verovatno nikad nećemo saznati koliko je Pravednika bilo za vreme Drugog svetskog rata - mnogi su umrli, iako se i posthumno dodeljuju priznanja u vidu plakete i medalje Pravednika, ali sve manje je onih koji bi mogli da ih predlože. No, sećanja ostaju, kao svojevrsan spomenik onima koji su to priznanje zaslužili, iako nije stiglo do njih. Povod za ovu priču je sudbina Vere Štajn, rođena Kelemen, koja je zahvaljujući humanosti Nemice Hilde Miler, zajedno sa sestrom Sidom, preživela Aušvic.

Porodica Kelemen, otac Josef, elektrotehničar i preduzimač, majka Julijana, rođena Štern u Bačkoj Palanci, i dve kćerke, starija Sidonija - Sida i Vera, živeli su u Novom Sadu. Tu je Vera završila osnovnu i građansku školu, a pošto je imala talenta za slikarstvo, želela je da nastavi školovanje i da se potpuno posveti umetnosti. To je bilo pred početak Drugog svetskog rata kada su u Jugoslaviji stupili na snagu antisemitske uredbe, u ovom slučaju konkretno Uredba Vlade Kraljevine Jugoslavije o upisu u škole lica jevrejskog porekla u školskoj 1940/41. godini, poznatija pod imenom Numerus clausus, kojom se na minimum svodi mogućnost školovanja Jevreja. Vera je bila

Julijana, Vera, Sidonija i Josef Kelemen

jedna od onih koja nije mogla da nastavi školovanje. Majka je insistirala da bar nauči krojački zanat, ali Veri se nije dopalo kako to radi mamina krojačica, kod koje počela da uči, i ubrzo je ostala kod kuće, gde je pomagala majci u domaćinstvu, a istovremeno je crtala i puno čitala.

Kada su u aprilu 1941. Mađarski fašisti okupirali Bačku, ubrzo je počeo progon komunista, Srba, protivnika mađarskog režima, a među njima i članova HaŠomer HaCaira, kojem je pripadala i Vera, naravno, i drugih Jevreja.

Prave strahote rata porodica je doživela za vreme Novosadske racije, u januaru 1942. godine, kada je na obali Dunava ubijen velik broj Jevreja i Srba, koji su jednostavno bačeni pod led na Dunavu. Kada su uhapsili porodicu Kelemen, već je stigla naredba iz Budimpešte da se prekine sa krvavim pirom i oni su odvedeni u zgradu pozorišta, gde su ostali do ponoći, a potom su svi privedeni pušteni kućama. Tada su saznali da je u raciji stradao i deo njihove familije. Oni, koji su spaseni u poslednji čas, znali su tačno imena stradalih. Među stradalima su bili mamini rođaci, koji su imali četvoro dece, tri devojčice i dečaka. Porodica je bila imućnija i imali su poslugu, Mađarice, koje, kada su okupatori došli da ih odvedu, nisu dale decu. Roditelji su ubijeni na obali Dunava, a sudbina je htela da samo najmlađa devojčica, koja je još sisala, preživi. Naime, brigu o deci preuzeli su baba i deda, a najmlađu Martu je preuzela jedna porodica iz Budimpešte, sa kojima se posle rata iselila za Izrael. Kada su počele poslednje racije u proleće 1944. godine, baba i deda su sa unucima odvedeni u Aušvic, odakle se niko nije vratio.

Porodica Kelemen je tačno znala kada polaze poslednji transporti Jevreja za Aušvic, iako tada još uvek nisu znali kuda ih tačno vode. Pretpostavili su da ih vode na prinudni rad. Imali su spremljene rančeve sa najneophodnijim stvarima, a kada su došli po njih, morali su da na stolu ostave sve pare i zlatan nakit. Mami Kelemen je najteže palo kada je morala da skine burmu i počela je da plače. Nazad se nije moglo, po naređenju su ostavili otključana vrata od kuće i tada je započelo dugo i mučno putovanje, preko Subotice i Baje, za Aušvic. U getu u Subotici, gde su se zadržali oko tri nedelje, poslednji put su se videli sa ocem. Tada se Josef Kelemen, prijavio za rad i sa još oko 200 zatvorenika poslat je u Aušvic. Stradao je 1944. godine.

Iz sabirnog logora u Baji, kuda su prebačeni iz Subotice, mnogi logoraši su krenuli na svoje poslednje putovanje. Nakon tri dana puta, u stočnim vagonima, polumrtvi, kako kaže Vera, stigli su u Aušvic. Čim su napustili vagone počelo je odvajanje muškaraca i žena. Kada je počelo odvajanje žena, Vera i njena sestra Sida su otišle na jednu stranu, a majku je dr Mengele odvojio na drugu. Tada je Vera prvi put zaplakala, iako nije znala da je poslednji put videla majku. Sve se to dešavalo na logorskoj železničkoj stanici, pre nego što su sprovedene u logor.

Kada su bili u logor, Vera je pomno gledala šta se dešava oko nje. Ošišane

žene u jadnoj odeći, sa crvenom crtom na odeći preko leđa, potpuno izgubljene šetale su se levo, desno. Uskoro se novopridošle žene nisu mnogo razlikovale od onih koje su ranije prošle proceduru prijema u logor - ošišane do glave, obučene u neke prnje.

Novopridošle su smeštene u jednu od 32 drvene barake, a u svakoj baraci je bilo oko hiljadu logorašica. Spavale su u velikim krevetima, po 13 njih u svakom, na tri sprata. Kada bi se jedna logorašica okrenula, morale su sve da se okrenu na drugu stranu.

„Ishrana je bila loša da ne može biti gora“, seća se Vera. „Ujutro smo dobijale tečnost boje čaja ili kafe. Nismo imale gde da se operemo, osećale smo se zapuštene i veoma prljave. Onaj čaj smo koristile da properemo lice“. Ljudski život nije vredeo ništa, poniženja su bila svakodnevna pojava. Žena, koja je bogzna šta skrivila, bila je vezana kao pas i puzila po zemlji.

Vera Štajn

Vera i njena sestra imale su samo jednu želju, da budu poslate na prinudni rad van logora strave i užasa. Želja im se ispunila. Našle su se među grupom žena koje su poslate u Vistegirsdorf (Wüstegiersdorf), da rade u fabrici avionskih delova. Situacija u novom logoru je bila mnogo bolja, iako se svakog dana pešačilo nekoliko kilometara do radnog mesta. Svaka žena je imala svoj krevet, kašiku i tanjir. Tek su počeli da rade kada je nakon nekoliko dana Vera dobila visoku temperaturu. Spustila je glavu na radni sto, a svi su vikali da to ne radi. „Ja sam odgovorila da mogu i da me ubiju, ali više ne mogu da stojim na nogama“, seća se Vera. Vera je, ipak, prebačena u bolnicu.

Bila je zima. Logorašice su imale cipele sa drvenim đonom i sneg se lepio za đon, teško su se kretale do fabrike gde se radilo. Verina sestra Sida je povredila nogu, te je i ona završila u bolnici. Dve sestre su se pazile u bolnici, a to je zasmetalo lagerelteste i rekla je da će sestra Sida morati da ide da radi.

To popodne je Sidi pozlilo, počela je da pljuje krv. Panika je zavladała među bolesnim logorašicama, ali Sidino stanje nije moglo da sakrije od komando firerke. Komando firerka je pozvala Veru u svoju sobu. Vera je bila uplašena da će Sidu odvesti u krematorijum. Otvoreno je rekla komando firerki da je Sida još pre rata bila bolesna od tuberkuloze i da joj se sada stanje pogoršalo. Komadno firerka je tešila Veru koja je plakala i obećala da će, kada se Sida oporavi, dobiti lakši posao u baraci i da neće morati svaki dan da pešači do fabrike.

Hilda Miler

Miler. Nemica Hilda Miler je bila human čovek. Ona nije pomogla samo sestrama Kelemen da prežive. Vera je često išla sa Hildom i imala prilike da vidi kako vadi hranu iz svoje torbe i deli izmršavelim logorašima na prinudnom radu u fabrici.

Ali, najveću humanost Hilda Miler je pokazala na kraju rata. Crvena armija je bila blizu logora, kada je počela evakuacija. Evakuacija je najčešće značila slanje logoraša u smrt. Hilda nije dozvolila da se izvrši evakuacija žena koje su radile u fabrici rezervnih delova za avione. Internirane žene su u logoru dočekale oslobođenje.

Verina sestra Sida umrla je od tuberkuloze 1947.

Prvi intervju sa Verom Štern, udatom Štajn (Stein), obavili smo za njena života 2012. godine. Vera se posle rata udala za dr Andreu Štajna, koji je iz logora za prisilni rad pobegao u partizanske jedinice.

Verina i Andreina kćerka, Miri Štajn, udata Derman, dala nam je nedostajuće podatke o porodici i fotografije za ilustraciju ovog teksta. Tek kada je napunila 18 godina Miri je saznala da je po ocu imala sestru Mariku, koja je imala samo osam meseci kada je u Aušvicu stradala zajedno sa njenom majkom.

Međutim, teško je bilo zaustaviti krvarenje i komando firerka je dala Sidi šest injekcija kalcijuma. To je malo popravilo Sidino zdravstveno stanje, a komandno firerka je održala obećanje. Sida više nije radila u fabrici. Vera je dobro govorila nemački i jednog dana komando firerka je ponudila Veri da čisti njenu sobu, loži vatru i čisti čizme. To je bio mnogo lakši posao, a Veri je bilo potrebno vreme da se oporavi od zapaljenja pluća. Pošto to nije bio celodnevni posao, Vera je imala slobodnog vremena da se posveti sestri.

Na novim poslovima sestre su ostale do oslobođenja, odnosno do dolaska Crvene armije. Komando firerka se zvala Hilda

JEVREJIN PRAVOSLAVNE VERE

Josif Levi je pred Drugi svetski rat živeo u Beogradu, na Dorćolu, gde je živela većina Jevreja sefardskog porekla. U neposrednom komšiluku je živela i njegova sestra Streja (Estreja) Levi, udata Davičo, udovica. Strejin muž, Benko Davičo, poznati beogradski advokat, oficir srpske vojske, poginuo je 1913. u Balkanskom ratu. Ostao je poznat po njegovoj nedvosmislenoj poruci bugarskim okupatorima: „Zašto seješ na tuđoj njivi“.

Streja je u Beogradu dočekala okupaciju sa svoja dva sina. Najstariji sin Avram-Arsen otišao je u Palestinu pre Drugog svetskog rata. Živeo je u kibucu, nažalost, ubrzo se razboleo i umro od malarije.

Kada je aprila 1941. napadnuta i veoma brzo kapitulirala Kraljevina Jugoslavija, nemački okupatori su uz pomoć domaćih kvislinga počeli progon Jevreja, što je bilo u skladu sa rasističkim programom Hitlerove nacističke Nemačke, o istrebljenja jevrejskog naroda u Evropi.

U Beogradu su prvo Jevreji, muškarci, zatvoreni u privremeni logor Topovske šupe, odakle su odvođeni na prinudni rad, raščišćavanje ruševina koje su ostale posle nemačkog bombardovanja, golim rukama su vadili raspadnuta tela mrtvih, a onda je većina Jevreja za kratko vreme ubijena, čime je počela realizacija 'konačnog rešenja', Serbia Judenfrei – Srbija čista od Jevreja. Nacisti su bili uvereni da su to uspeali, kada je otvoren logor na Sajmištu, kuda su odvedeni preostali Jevreji, deca, žene i stari, a svi zatočeni su do maja 1942. umoreni u kamionu gasnoj komori, tzv. dušegupki, na putu od Sajmišta do Jajinaca, gde su, bez opela, bačeni u zajedničke grobnice.

Josif Levi, kada su okupatori praktično preuzeli vlast u Beogradu, i kada su se na ulicama grada pojavile prve uredbe kojima su ograničena prava Jevreja na suživot, nije čekao da vidi šta će dalje biti. Već u aprilu mesecu 1941. obratio se za pomoć svom poslovnom prijatelju, s kojim je imao trgovinske veze, Nikoli Triviću

Streja sa mužem i decom

iz Obrenovca.

Častan i human čovek, Nikola Trivić, odmah je potražio rešenje za Josifa. U naselju „Bošnjaci“, udaljenom oko jedan kilometar od centra grada Obrenovca, u skromnoj kući, Josif je dobio novi boravak, a siromašni vlasnici su bili zadovoljni jer su imali redovan prihod od kirije.

Nismo rekli da je Josif u Obrenovcu bio sa svojom ženom Ružom, tada još nevenčani, ali je za domaćine ona bila njegova zakonita žena.

No, smeštajem nisu bi rešeni svi problemi za bezbednost Josifa. Da, nismo rekli da je Ruža bila Mađarica, i sa dokumentima nije imala problema. Nikola se pobrinuo da i Josif reši taj problem. Sa parama se rešava što šta u životu, pa je Nikola za Josifa obezbedio novi identitet sa imenom Jovan Lazić, izbeglica iz Bosne.

Josif Levi

U susjedstvu, gde su se smestili Josif i Ruža, u velikoj kući živela je familija Potić. To su bili Nikolini šuraci, tri brata njegove žene Mileve - druga dva brata su živela u Beogradu. Sva tri brata su bila oženjena i svako je imao po troje dece. Živeli su zajedno, u zadruzi, kako se tada govorilo, a i često se tako živelo na selu.

Streja je sa svoja dva sina još neko vreme ostala u Beogradu, ali je veoma brzo nesreća zakucala i na njihova vrata. Sin Samuilo-Bosko, odveden je na Tašmajdan i streljan u prvoj grupi talaca 28. jula 1941.

Sin Lujo Davičo, osnivač baleta u muzičkoj školi „Stanković“, 1942. poslat je od strane Komunističke partije u Crnu Goru, gde je radio kao konobar u jednom italijanskom restoranu. Po instrukcijama partije podmetnuo je bombu pod sto italijanskih oficira, ali je odmah uhvaćen i streljan. Streja je otišla u Crnu Goru i u Nikšiću saznala detalje sinove tragične sudbine. Streja je ostala u Crnoj Gori i priključila se partizanskim jedinicama. Sa njima je ostala do konačne pobeđe, do kraja rata.

Potići su bili dobrostojeća familija sa dvadeset hektara obradive zemlje u komadu, imali su „šljivar“ veličine jednog hektara i „mali voćnjak“, tako su ga zvali, sa raznim voćkama. Takođe su imali nekoliko krava, više teladi i junadi, četiri para konja, živinu, sve u svemu, veliki stočni fond.

Josif se potrudio da pripomogne vrednoj familiji, a Ruža se bavila lakšim poslom, „crnom berzom“. Prodavala je Potićeve poljoprivredne proizvode i nabavljala robu do koje se u ratnim uslovima nije lako dolazilo. Josif je po ceo dan bio

Moba za berbu šljiva, septembra 1942: 1. Josif Levi, 2. Nikola Trivić, 3. sin Nikole Trivića, Dušan, 4. Dušanova majka, Mileva Trivić, rođena Potić

sa Potićima, tu se često i hranio, a uveče je odlazio u skromni kućerak da prenoći.

Nikola Trivić je za znatiželjne smislio priču o dolasku Josifa u Obrenovac. Ne samo za znatiželjne, već i za najbližu rodbinu, pa tako ni njegova žena Mileva do kraja rata nije znala da je Josif Jevrejin. Po Nikolinoj priči Josif, odnosno Jovan Lazić, bio je Srbin iz Sarajeva, njegov predratni trgovački partner, koga su progonile ustaše. Kada su stradali neki članovi Jovanove familije, pobjegao je iz Sarajeva i došao u Obrenovac.

No, Potićevi susedi su bili sumnjičavi. „Nikola, ko je bre ovaj Jova koga si doveo, da nije polu-musliman, pa je pobjegao od ustaša da ga ne mobilišu?“

A Nikola je energično odgovarao: „Nisam ga ja doveo! Sam je došao i tu se smestio. Istina, znamo se mi od pre rata, kupovao sam u Sarajevu robu od njega i kad je došao u Obrenovac, on me je video kod Potića“.

Da ne bi još više izazivao znatiželju, Nikola je savetovao Josifu da skinе skupoćene naočare i zlatan sat sa ruke; da više ne nosi skupo odelo i nalivpero zadenuto u džep od sako. Josif je poslušao savet i obukao je lanenu košulju i pantalone od kudelje, iz domaće radinosti, kako su se oblačili seljaci u Obrenovcu. Nikola je takođe savetovao Josifu da ne odlazi u grad, jer su Beograđani dolazili u Obrenovac da kupuju namirnice, pa bi neko mogao da ga prepozna. Tako se Josifovo

kretnje svelo od imanja Potića do kuće gde je stanovao.

No, još uvek se nagađalo ko je Jovan, odakle je došao, a kada su videli da Josif, alias Jovan, slavi Svetog Jovana potpuno je odagnao sumnje znatiželjnika. Zaključili su da je Jovan Cincar pravoslavne vere, jer samo oni slave imendan po svecu čije ime nose.

'Pravoslavac' Josif je u relativnom miru dočekao u Obrenovcu kraj rata. Posle rata se vratio u Beograd i oženio Ružu, koja je pre rata služila u njihovoj kući. Nisu imali dece.

Zahvaljujući istraživanjima dr Dušana Trivića, sina Nikole i Mileve Trivić, nastala je ova priča. Nikola Trivić, koji je sve vreme rata sačuvao tajnu o Josifovom poreklu, nesumnjivo zaslužuje priznanje Pravednika među narodima.

PAKUJEMO SE ZA IZRAEL

Natan Reisinger i Rosa, devojačko Weis, rođena u Mađarskoj, živeli su u Kanjiži, Vojvodina. Rođeni su u velikom Austro-Ugarskom carstvu, kao i njihova četiri sina i kćerka, a onda je došao Prvi svetski rat, kada je monarhija doživela vojni poraz i raspala se na dve države, Austriju i Ugarsku. Sa svakom zemljom ponaosob potpisan je mirovni sporazum a Ugarska je bila primorana da se odrekne teritorija sa višenacionalnim sastavom. Veliki delovi Baranje, Bačke i Banata pripali su Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja ubrzo menja ime u Kraljevina Jugoslavija.

Preduzimački duh tri brata Reisinger, Armin, najmlađi, Aleksandar i Pavle, odveo ih je u Beograd, gde 1922. godine osnivaju firmu Moleraj Reisinger. Molerško-farbarska radnja uskoro dobija ime Kolorit i brzo razvija poslove, zapošljava sve više radnika i osnivaju filijalu u Solunu.

Moleraj Rajzinger

Uspesni mladi ljudi bili su prava prilika za ženidbu. Pavle se ženi u Beogradu, Aleksandar se venčava sa lepticom iz Beča, a najmlađi Armin se vraća u Kanjižu, gde se venčava sa Kati (Katy) Zvekić. Uskoro potom, 1934. godine, rodio se njihov sin Ivan.

Tihi rat koji je već besneo širom Evrope, uskoro je pretvoren u prvi ratni pohod u kome je stradala Poljska. Kada je u Beogradu izvršen vojni udar i odbačen pristup Trojnom paktu, na red je došla i Kraljevina Jugoslavija. Iako je izvršena

mobilizacija, kada je u aprilu 1941. napadnuta, vojska Kraljevine Jugoslavije nije mogla ozbiljnije da se suprotstavi nadmoćnom neprijatelju i ubrzo je kapitulirala. U podeli ratnog plena Mađarskoj su ponovo pripali delovi Banata, Baranje i Bačke. Srbija je sa većim delom Banata, koji je ostao pod protektoratom Nemačke, dobila marionetsku vladu koja je tesno saradivala sa okupatorom. Dva brata Reisinger ostala su u Beogradu, a Armin, Ivanov otac, u Kanjiži, u drugoj državi, Mađarskoj.

U Beogradu, Ivanov stric Pavle, to jutro se nešto sporečkao sa ženom i onako besan izašao u kućnim papučama da kupi cigarete. Pažnju mu je privukao proglas kojim se pozivaju svi Jevreji Beograda da se jave Specijalnoj policiji u ulici Džordža Vašingtona i da sa sobom ponesu samo ono najnužnije. To je bio početak mobilizacije Jevreja za prinudni rad u Beogradu i njihovo zatvaranje u improvizovani logor u Topovskim šupama. Pavle se nije ni vraćao kući. Onako u papučama, brodom je stigao u Novi Sad, a odatle se uputio u Kanjižu.

Ivan se obradovao kada je video strica, ali mu je bilo čudno što stric nije elegantno obučen, kao što je obično bio. Još više se razočarao kada je stric ušao u kuću, a nije imao poklone za malog Ivana. U decembru mesecu 1941, kada je u Beogradu počela deportacija preostalih Jevreja u logor na staro Sajmište, a većina muškaraca iz Topovskih šupa već ubijena, Pavle je već bio u Kanjiži.

Dan, Kata i Armin Rajzinger 1941.

Kanjiža se nalazi na severu Bačke, sa većinskim mađarskim stanovništvom. Za sporazumevanje, jezik nije bio problem, Ivan je krenuo u mađarsku školu, ali su ne-Mađari u suštini postali građani drugog reda. Već u januaru 1942. godine počela je u Bačkoj takozvana Racija. Prvi su se na udaru našli Jevreji i Romi, a potom i nepodobni građani srpske nacionalnosti. Između ostalog, mađarski fašisti su sebi dali zadatak da očiste obale Tise od Jevreja.

Glas o strahotama stradanja brzo je stigao do Kanjiže. Armin i Kati su odlučili da pošalju Ivana na drugu stranu Tise kod prijatelja Srbina Nikole u Novi Kneževac. Srpska porodica je lepo primila Ivana, ali nakon nekoliko dana, rano ujutro domaćica Ida je probudila dete i rekla da se brzo obuče. Odmah je odvela Ivana kod komšinice i Ivan više nije smeo da izlazi iz kuće. Ugledan Srbin, Nikola, kod koga je Ivan ugošćen, bio je uhapšen. Prethodno večer domaćin je primio prijatelje, bračni par Jevreja iz Kanjiže, da prespavaju kod njega. Oni su se vraćali kući, ali

uveče skela više nije radila i ostali su kod Nikole. Srećom, napustili su kuću rano ujutro, pre nego što je po dojavi došla žandarmerija da uhapsi Jevreje i Nikolu.

Glas o hapšenju domaćina, kod koga se nalazio Ivan, brzo je stigao u Kanjižu. Drugih vesti nije bilo, a usplahireni roditelji zamolili su prijatelja Mađara da pređe skelom u Novi Kneževac i vidi šta se dešava sa Ivanom. On je to i učinio, ali tamo je našao zamandaljenu kuću. Nije smeo da se mnogo raspituje za ukućane uhapšenog čoveka i brzo se vratio u Kanjižu.

I komšinica, koja je primila Ivana, saznala je šta se dešava. No, Ida nije bila kod kuće, negde se sklonila, a komšinica nije znala gde da je traži. Uplašila se komšinica da će žandarmi ubrzo zakucati i na njihova vrata. Brzo je spremila Ivana i odvela ga na skelu. Komšinica je rekla skeledžiji da Ivana na drugoj obali čekaju roditelji. Na dete više niko nije obraćao pažnju.

Ivan je već bio na drugoj strani Tise, kada je domaćin pušten iz zatvora. Prilikom pretresa u kući nisu našli Jevreje, tako da su žandarmi prihvatili Nikolinu tvrdnju da se radi o lažnoj dojavi.

Bilo je u to vreme i istinitih i lažnih dojava, a neki od onih koji su živeli pored Tise dobro su znali da se riba najbolje lovi u mutnoj vodi. U mutnim vremenima gledali su samo svoj interes, a za sudbine progonjenih nisu mnogo brinuli. Srećom, nisu svi bili takvi.

Elem, kada je sišao sa skele, Ivan se uputio kući. Za dete od sedam godina bio je to dugačak put od skele do centra Kanjiže. Na pola puta sreo se sa roditeljima, koji su zaustavljali prolaznike i raspitivali se kod onih koji su stigli iz Novog Kneževca, da li znaju nešto o sudbini njihovog sina. Hvala Bogu, sin je bio živ. Uskoro je stigla naredba iz Budimpešte da se pogrom zaustavi, ali u Raciji je već hiljade ljudi bilo brutalno ubijeno.

Fašistička Mađarska imala je obaveze prema Trećem rajhu, koji je vodio bespoštedan rat protiv Rusije. Ne samo u snabdevanju hranom, nego je morala da obezbedi ljudstvo koje će na najtežim poslovima zameniti nemačke vojnike koji su poslani na front. Počelo je popunjavanje jedinica za prinudni rad, poznatih pod nazivom munkashi, naravno, prvo sa Jevrejima, a i sa Srbima. U munkase su mobilisani i Ivanov otac Armin i Katin brat Boško. To je bilo 15. juna 1942. a od marta 1943. Arminu se gubi svaki trag. Da se ne bismo vraćali na priču o Bošku, odmah ću vam reći da je on preživeo rat, ali potpuno iscrpljen i teško bolestan, nije dugo izdržao.

Početkom 1944. godine u Budimpešti i širom Mađarske nalazilo se preko pola miliona Jevreja; što mađarskih, da tako kažemo, što onih koji su iz susednih država tu našli utočište. Hitler je polovinom marta 1944. poverio obersturmbannführeru Adolfu Ajhmanu da konačno reši jevrejsko pitanje u Mađarskoj. Prvi korak je bila okupacija dojučerašnjih saveznika, koja je završena za samo nekoliko dana,

*Dan Rajzinger sa bakom ispred radnje
Rajzinger, 1937.*

vremena provodio u podrumu ili na tavanu Aleksandrove kuće. Bez Davidove žute zvezde nije smeo na ulicu, a majka Kati više je volela da nikud ne ide. A onda je jednog dana, bez ikakve najave, uhapšen Aleksandar i deportovan u logor Theresienstadt. Aleksandrova žena nije bila samo lepa, nego i realna žena. Sasvim joj je bilo jasno kakva budućnost čeka Jevreje. Uzela je za ruku njihovog sina Jočija i uputila se pravo katoličkom popu.

„Joči je rođen u Hrogorošu“, rekla je popu.

Pop je dobro znao šta se dešava sa Jevrejima i njihovom decom i bez razmišljanja predao kršteni sakrament zabrinutoj majci. Joči je po svim crkvenim propisima upisan u crkvenu knjigu rođenja. Aleksandar je bio jedan od onih koji su imali sreće da dočekaju kraj rata, kada se pridružio porodici.

Jočijev problem je bio rešen, ali za Ivana su važila druga pravila. U beznadežnoj situaciji, Kati je odlučila da se sa Ivanom vrati u Kanjižu.

U Kanjiži je Dojč, Jevrejin, imao fabriku ogledala. Dojč je umro, a posao je preuzela gospođa Dojč. U velikom dvorištu se nalazio magacin pun drveta, obra-

a onda je počela deportacija Jevreja u logore smrti. Najviše u Aušvic. Među deportovanim u Aušvic nalazila se i Ivanova baka Rosa i njen sin Josef, ni oni se posle rata nisu vratili kući.

Rešenje „jevrejskog pitanja“ u Mađarskoj, podrazumevalo je i teritorije koje su bile pod mađarskom okupacijom. U to vreme Ivanov stric Aleksandar Reisinger živeo je sa porodicom u Horgošu, a drugi stric Pavle je još uvek bio u Kanjiži. Pavle je video šta se dešava i predložio je snaji da sa Ivanom što pre ode iz Kanjiže, verovao je da će u Horgošu biti sigurniji.

Kati i Ivan su stigli vozom do Martonoša i tada je do njih stigla vest da se u Horgošu puca. Kati je pomislila da ih tamo na stanici čekaju Nemci sa uperenim puškama. Sišli su sa voza i peške otišli od Martonoša do Horgoša.

U Horgošu situacija za Jevreje nije bila ništa bolja. Ivan je većinu

đenog za pravljenje ramova za ogledala i slike. Dojčova žena je bila katolikinja i ona se još pre rata družila sa Ivanovim dedom Zvekićem. I u Kanjiži je već počela priprema za deportaciju i deda je zamolio gospođu Dojč da primi Ivana u kuću. Ivan je bio mali, dečija usta mogu lako da kažu i ono što ne treba, pa je Ivan većinu vremena provodio u skladištu drveta, a na ulicu nije smeo da izlazi. Drvo za ramove je bilo tako složeno da je Ivan u ostavljenom prostoru mogao dane da provodi, a da ga niko ne primeti. U skloništu je i spavao, tu se i hranio i veoma retko izlazio u dvorište. Jednom prilikom je pomislio da su sasvim zaboravili na njega, a stvarnost je bila mnogo okrutnija.

U toku je bila deportacija Jevreja iz Kanjiže. Kasno je bilo da se beži u Budimpeštu, a i odatle su stizale vesti o masovnim deportacijama. Ko god je od Jevreja mogao negde da se sakrije, to je i učinio. Pavle Reisinger nije izbegao deportaciju.

Kati je redovno obilazila Ivana u njegovom skloništu. „Ako mene uzmu“, rekla je Kati gospođi Dojč, „dete neće.“ Tako je Ivan skoro mesec dana bio zatvoren u skloništu dok racija nije prošla.

U Kanjiži i okolini bilo je još sakrivenih Jevreja, ali potraga za njima nije posustajala. Kati je pomislila da će sa Ivanom kod rođaka u Novom Sadu biti sigurnije.

Međutim, u Novom Sadu je takođe počela deportacija Jevreja u logore smrti. Rođaci i prijatelji nisu morali puno da ubeđuje Kati da se što pre vrati u Kanjižu, tamo je bar prva opasnost prošla. Pomislila je Kati da bi prelazak na oslobođenu teritoriju u Srbiji bilo rešenje, ali je i od toga odustala, jer nije znala kako da pređu granicu.

Kati se vratila u Kanjižu i smestila se u podrum kuće gospođe Dojč. Kati i Ivan su 8. oktobra 1944. u podrumu kuće dočekali oslobodioc, Crvenu armiju. Kanjiža se ponovo našla u Jugoslaviji.

Malobrojni preživeli iz nacističkih logora i prinudno mobilisani u munkaše, polako su se vraćali kući. Kati i još dve Jevrejke dočekivale su iscrpljene Jevreje. Otvorile su menzu, ali u Kanjižu se vratio veoma mali broj mobilisanih i deportovanih Jevreja. Kati je definitivno shvatila da je njen muž Armin nestao u ratnom vihoru. To je kasnije potvrđeno u izveštaju mađarske vojske u kome je pisalo da je Armin stradao početkom marta 1943. Ni Arminov brat Pavle se nije vratio kući.

Među malobrojnim preživelim u Kanjižu se vratio i Vig Andrej, ali bez kćerke i žene. One su zauvek ostale u pepelu Aušvica. Iz logora su se vratili Andrejev brat i dve sestre. Andrej je pre rata bio direktor pilane i odmah je prionuo na posao. Oni, koji su u zlim vremenima izgubili svoje najbliže, najbolje su razumeli patnje preživelih, ali samo oni najjači imali su snage da nastave dalje. Trebalo je početi život iz početka, tako se govorilo, ali uspomene niko nije mogao da izbriše. U obeleženu jevrejsku kuću Kati nije htela da se vrati.

Vreme je činilo svoje i Andrej i Kati su se zbližili. Nakon venčanja Kati je prodala porodičnu kuću, a onda su kupili kuću u centru Kanjiže i posvetili se malobrojno preživeloj porodici.

Ivan je nastavio školovanje, ovog puta na srpskom jeziku. Po završetku vojnog kursa za pionire, postavljen je za predsednika pionirske organizacije. Kada je Ivan nastavio školovanje u gimnaziji u Senti, već je bio podrastao momak.

Kada je 1948. godine, otvorena mogućnost za preseljenje Jevreja u obnovljenu, ili ponovo osnovanu državu Izrael, Kati i Vig su se odlučili za preseljenje. „Učinila sam sve da sačuvam sinov život i da ga odgojim u veri i duhu jevrejske tradicije“, rekla je Kati, ubeđena da je njihova budućnost u Izraelu.

Kada je Kati rekla Ivanu „Pakujemo se za Izrael“, Ivan je tada imao četrnaest godina i sa bolnim iskustvima već je razmišljao kao odrastao čovek. Prvo se upitao čime će se baviti u Izraelu. Ivan se setio da zamoli za pomoć radnike iz Kolorita, molersko-farbarske firme, koju je njegov otac osnovao sa svojom braćom pre rata u Beogradu. Sa receptima za farbu, tonerima, četkama i drugim priborom spakovanim u jedan sanduk, Ivan je brzo bio spreman za Izrael.

Pre polaska za Izrael, Kati i Andrej su morali da poklone kuću novim vlastima u Jugoslaviji. To je bio uslov za odobrenje da se isele. U drugoj aliji, brod „Radnik“ je iz Rijeke preveo preko hiljadu Jevreja iz Jugoslavije. U Haifu je „Radnik“ stigao 30. Juna 1949. godine. Na brodu su se nalazili Kati i Ivan, Andrej i njegov brat i njihove dve sestre. Prvobitno su bili smešteni u absorbcioni kamp, začetak Ma'abara, kod Hercelije.

ŽIVOT U IZRAELU

Rat za nezavisnost (1948.), koji počeo sutradan po usvajanju rezolucije o proglašenju novostvorene/stare države Izrael u Ujedinjenim nacijama, već je bio završen, ali je tada počeo progon Jevreja iz arapskih zemalja. Kao da Jevrejima nije bilo dosta Holokausta, stotine hiljada Jevreja iz mediteranskih zemalja i Bliskog istoka zajedno sa preživelim iz Evrope, potražilo je sigurnost u novostvorenoj državi. U teškim uslovima, trebalo je negde smestiti toliki narod. Srećom, klimataski uslovi su delimično išli na ruku useljenicima. Ivanovi su za prvi smeštaj dobili „Badon“, drveni ram za kuću, obložen nekim tekstilom. Međutim, nije bilo vremena za razočarenje. Ivan je napunio petnaest godina i odmah počeo da se bavi molerajem. Pomagao mu je očuh Andrej. Tada je doživeo prvo razočarenje. Nije morao ni da otvara sanduk sa priborom za moleraj. Dovoljne su bile samo četke. U Izraelu su kuće bile krečene, a za neke boje niko nije bio zainteresovan. Sezona krečenja je bila brzo završena i stigla je zima 1949/50. Zima u Izraelu podrazu-

meva obilne kiše, snega nema, bar ne u mediteranskom području, koji zahvata najveći deo zemlje, ali organizam se brzo adaptira na klimu, pa je desetak stepeni znad nule isto što i minus u Kanjiži, odakle su došli. „Badon“ se pokazao veoma neuslovan. Prokišnjavao je i ukućani su često spavali sa kišobranom iznad glave. Preko dana je Ivan sa ukućanima išao u pardese (voćnjaci) da bere pomorandže. Jedna lira na dan, dovoljno da se tek preživi. Ali ni tog posla nije bilo dovoljno. Ivan se prihvatio starog hobija. Počeo je, kao i nekad njegov otac, da slika pejzaže. Uskoro je „Badon“ bio ukrašen sa svih strana.

Zaposleni u Sohnutu, jevrejskoj agenciji za Izrael, imali su pune ruke posla. Obilazili su useljenike, pomagali koliko su mogli. Tako se desilo da su videli Ivanove „molarske“ radove. Odmah su želeli da uspostave kontakt sa talentovanim slikarem, ali je Ivan tog dana imao posla u padesu. Majci su rekli da ga obavezno pošalje u Becalel, nacionalnu akademiju umetnosti, da tamo pokaže svoje radove. Akademija se nalazila, kao i danas, u Jerusalimu, i nije bilo lako stići do nje. No, za Ivana, kada je umetnost u pitanju, ništa nije bio problem. Sa radovima pod miškom ubrzo je dobio priliku da ih pokaže lično direktoru i profesoru Becalela, umetniku, Mordehaju Ardonu. Profesor je pogledao Ivanove radove i kratko rekao: „Primljen si“. Ivan je do današnjih dana najmlađi student u istoriji Akademije. Ivan je 1950. započeo studije na akademiji.

Dan Rajzinger

Nije onda bilo puteva kao danas i jednostavno je bilo nemoguće da se svaki dan putuje iz Hercelije za Jerusalim. Porodica je morala da se preseli u Jerusalim. Imali su sreće. Dobili su na Talpijot, deo Jerusalima u blizini Becalela, kuću gospođe Rajh, pod uslovom da je renoviraju. Kuća je bila polusrušena, a za obnavljanje kuće, za uzvrat, nisu morali dve godine da plaćaju kiriju. Ivan je mogao da započne studije, a kasnije je porodica otkupila kuću gospođe Rajh.

Ivan se veoma brzo istakao na studijama i dobio najveće školsko priznanje „Šturk“.

Po završetku studija Ivan, koji je već postao poznat pod imenom Dan, ime koje je dobio po useljenju u Izrael, 1954. mobilisan je u izraelsku avijaciju.

U Hel Aviru, izraelska avijacija, dobija

zadatak da uradi ambleme za činove u vojsci, koji su i danas u upotrebi. Istovremeno je uradio dizajn za medalje za junaštvo, hrabrost i istaknuti rad u vojnoj službi. Kada je vojni rok 1957. bio završen, Danu je ponuđeno da ostane za stalno u Armiji (Cahal).

Dan je imao druge planove. Seli se u Brisel, gde se sledeće godine održavao Expo 1958, Svetski sajam, koji se peti put održavao u Belgiji – nakon ove svetske izložbe, Expo više nikad nije organizovan u Belgiji, iako je po tradiciji trebalo da se u Briselu organizuje svakih dvadeset i pet godina. Naravno, Dan nema nikakvu odgovornost zbog promene politike Svetske izložbe.

U Briselu Dan ilustruje časopise i čeka „pravu“ priliku, koja se ubrzo ukazala. Njegov plakat za nauku, za Expo 58, osvaja prvu nagradu. Pred Danom se otvaraju nove mogućnosti i iste godine se seli u London. Potpomognut od Marks i Spensera usavršava se u Central School of Art and Design i tada počinje da radi plakate za britanske pošte.

Velika prekretnica u Danovom životu desila se u Londonu kada je upoznao mladu Anabelu (Annabelle Cammerman). Anabelini roditelji su se našli u čudu: Zar da se njihova kćerka uda za umetnika?! Budućnost? To ni oni nisu mogli da pretpostave. Mladi su venčali 1960. godine i otada su nerazdvojni.

Nekoliko godina Dan stvara i putuje između Izraela i Londona, da bi se sa Anabelom 1966. definitivno skrasio u Givataimu, gde su kupili kuću i Dan otvorio umetnički atelje.

Dan Reisinger je tokom bogate umetničke karijere oblikovao veliki broj simbola i obeležja izraelske države. Izlagao je u mnogim svetskim metropolama i dobitnik je mnogobrojnih nagrada. Navešćemo samo neke od njih:

- 1974. Nordau nagrada, osnovana od strane Svetske organizacije mađarskih Jevreja i izraelske organizacije mađarskih imigranata.

- 1981. Nagrada Hercl, za doprinos dizajnu u Izraelu.

- 1984. Prva Alumni nagrada Becalel Akademije za umetnost i dizajn.

- 1998. Nagrada Izrael, najveće izraelsko priznanje, prvi put dodeljena za umetnički dizajn.

Umetnik svetskog glasa, Dan je dobitnik još niza najprestižnijih nagrada u svetu i u Izraelu za svoj dizajn.

Na osnovu Danovog idejnog rešenja u Budimpešti je na Trgu Teleki, 2017. godine otkriven spomenik stradalim munašima, prinudnim radnicima od 1939. do 1945. godine.

Dan i Anabela žive u Givataimu, Izrael, imaju tri sina i petoro unuka.

EVA I RADE

Eva je rođena 1918. godine u Čakovcu, Hrvatska, u porodici Eme i Bele Kelemenija, koji su imali još dve kćerke, Klaru i Žužu. Do 1918. godine Čakovec se nalazio u Mađarskoj, a posle Prvog svetskog rata pripao je Kraljevini Jugoslaviji i bio njen deo do 1941, kada je Jugoslavija napadnuta od Nemačke i njenih saveznika i ubrzo kapitulirala. Posle podele ratnog plena Čakovec je ponovo pripao Mađarskoj. Eva je odrasla u porodici u kojoj se govorio mađarski i nemački jezik, naravno i hrvatski. Živela je u velikoj kući, gde se na spratu nalazio šestosobni stan, a u prizemlju se nalazila velika trgovačka radnja njenog oca.

U Čakovcu se nalazila oficirska škola, u kojoj su se obučavali i budući oficiri konjaničkog eskadrona. Radoslav – Rade Panić, mladi kadet, stigao je u Čakovec 1936. godine. Na jednoj igranci se upoznao sa Evom i bez okolišenja ponudio svoje društvo. Pratio je Evu do kuće, a njihovi susreti su sve više prelazila granice običnog prijateljstva.

No, tu je bila i Evina mama, koja nije bila oduševljena da joj se kćerka zabavlja sa mladim čovekom bez jasne budućnosti. Evine i Radetove šetnje uvek su bile u pratnji mame. Ni otac nije bio za tu vezu. Smetalo mu je što se kćerka viđa sa gojom, ne Jevrejnom, a pored toga mladić je bio bez ikakvog kapitala. Međutim, Rade je bio uporan, te je otac morao da obavi razgovor sa Evom i jasno kaže da je protiv te veze. Eva je, takođe, bila zaljubljena i nije bila spremna da prekine vezu sa Radetom. Rekla je ocu da je ona punoletna i da može da odlučuje sama, po cenu da ostane bez miraza. Otac Bela je odlučio da potraži savet od rabina šta da radi. Rabin je savetovao da porazgovara sa mladićem, a potom donese odluku. No, nije bilo prilike za uobičajeni razgovor. Rade je, čim je dobio priliku da uđe u kuću, pao na kolena i po starom običaju od oca zatražio Evinu ruku. Otac, potpuno nespreman za ovakav susret, nije imao izbora, dao je svoj blagoslov.

Ovako to izgleda u priči sa srećnim završetkom, ali stići do cilja nije bilo baš tako lako. S obzirom da Eva nije bila pravoslavne vere, saglasnost da se Rade venča morao je da odobri general, koji je bio ađutant ministra vojske. On je bio protiv venčanja sa inoverkom, ne-Srpkinjom. Međutim, u ono vreme korupcija je cvetala, (ne kao danas, kada ne možeš nikoga da potkupiš?!). Generalu je da podmetne ministru papir na potpis bilo plaćeno 50.000 dinara. Samo da bismo shvatili koliko je to para bilo da kažemo da je Radetova plata iznosila 1.200, a generalova 4.000 dinara. E, tek tada je bio otvoren put za venčanje.

Samo, ni prota u Skopju, gde je trebalo da se venčaju, nije bio naivan. On je bio skroman i za samo 5.000 dinara je na papiru preveo Evu u pravoslavnu veru i tada su mogli da obave ceremoniju venčanja. U stvari, prota nije znao koliko su platili generalu, a i da je znao ne bi mu mnogo vredelo. U to vreme se veoma po-

štovala hijerarhija i znalo se koliko ko može da “dobije“ za sitne usluge.

Mladi bračni par se 1940. godine naselio u Zemunu, gde je Rade dobio mesto nastavnika u Konjičkoj školi. Rade je bio izvrstan jahač i počeo je da osvaja trofejne turnire. Do početka rata ostalo je malo vremena, ali to tada još niko nije znao. Evi je majka pomogla da srede domaćinstvo i mladima se smešila srećna budućnost. Kada je bez objave rata aprila 1941. bombardovan Beograd, Rade još uvek nije bio mobilisan, radio je svoj redovan posao u Konjičkoj školi. Zemunski folksdojčeri su obukli pripremljene uniforme, kao i u drugim krajevima Srbije, pre svega Vojvodine. Došlo je njihovo vreme da pokažu odanost Trećem rajhu i oni su to odmah učinili. Zemun nije bio tako veliko mesto, mnogi su se poznavali između sebe, a folksdojčeri su imali puno informacija o svojim sugrađanima, bili su pripremljeni za novonastalu situaciju. Jedan Zemunac, folksdojčer, stao je pred Radetovu i Evinu kuću i počeo da peva nacističke pesme. Rade je istrčao iz kuće i naredio mu da odmah prestane da peva i da se makne ispred njegove kuće. Vlast je vlast, a folksdojčeru je bila najveća slast da bez posledica udari oficira kraljeve vojske.

Događaji su nakon toga veoma brzo počeli da se smenjuju. Nemci su predali Zemun ustašama, a Rade i Eva su se pre toga, sa drugim oficirima i vojnicima sklonili, u Konjičku školu. Komandant škole je već bio obavešten šta se sprema i rekao im je da će uskoro biti srušen most preko reke Save i da se što pre treba skloniti iz Zemuna. Eva i Rade su se na brzinu spremili, nisu uspeli da uzmu ni najvrednije stvari, i sa vojskom su se povukli u Beograd. Povlačili su se prema Jajincima, gde je za osoblje škole bilo određeno da se smeste. Prolazili su Karađorđevom ulicom, a na drveću je Eva sa zgražavanjem videla delove ruku, nogu, tela nevinih građana, koje su nacističke bombe rasule po Beogradu.

Čim su stigli u Jajince, Rade je odmah mobilisan i poslat sa vojskom u Bjeļovar. Međutim, ustaše su uskoro i tamo preuzele vlast, a Rade je sa svojim drugovima zarobljen. Slobodarski duh nije dozvolio da čeka šta će biti s njim. Iz zgrade gde je bio zatvoren, Rade je skočio sa drugog sprata i pobjegao.

Kada su Nemci predali Zemun Nezavisnoj državi Hrvatskoj, uspostavljena je nova granica i Eva više nije mogla da se vrati kući. Otišla je u Malu Kruševicu, srez Varvarin, gde su živeli Radetovi roditelji, verujući da će i Rade tamo doći. Naime, pošto je Jugoslavija kapitulirala, Eva se nadala da Rade nije zarobljen i da nema šta da traži u Zemunu, te da će se vratiti u svoju porodičnu kuću.

Radeta dugo nije bilo. Eva nije znala da se Rade teško povredio kada je skočio sa drugog sprata i da luta po Slavoniji. Jednog dana je rekla svekru da će ići u Varvarin da od nemačkog komandanta traži ausweiss i da odlazi da traži Radeta. Svekar nije hteo da pusti Evu samu, ali istovremeno nije verovao da će Eva dobiti propusnicu za slobodno kretanje po Evropi. Naime, Eva je pomislila da je Rade možda pobjegao u Mađarsku i sa tom namerom, da dobije takav ausweiss, je otišla

kod komandanta Varvarina.

Eva je odlično govorila nemački. „Ovde niko ne govori nemački!“, bio je iznenađen nemački komandant mesta. „Sedite ovde pola sata i pričajte mi šta hoćete, a onda ću vam dati što god poželite“. Nostalgija je opasna bolest, ali može da pomogne nekom, kao Evi, da stigne do cilja. Komandant mesta je uživao u razgovoru, bio je zadovoljan samim tim što se njegova konverzacija nije svela na izdavanje naređenja na nemačkom jeziku.

Naravno, Eva nije dobila ausweis s kojim bi putovala po celoj Evropi, ali sa onim što je dobila stigla je u Zemun. U njihovoj kući su se raskomtili drugi ljudi. Lumpovali su, razbijali kristalne čaše, a kada je Eva ušla u kuću i videla šta se dešava, sve ih je isterala napolje. Odmah je požurila da se javi komšinici sa kojom su bili u dobrim odnosima. Na veliko iznenađenje, tamo je zatekla šćućurenog Radeta. Radost je pokvarilo saznanje da je Rade povređen prilikom bekstva. Eva nije gubila vreme. Spakovala je nekoliko kofera, pronašla stari srebrni escajg spakovan u bogatoj kutiji, u drugoj kutiji je bilo nešto nakita, koji je nasledila od majke, čudo jedno da i to nije bilo opljačkano. Veoma kulturni nemački narod, verovatno vremenom iskvaren u Zemunu, nije prepoznao prave vrednosti.

Ali, prava vrednost za Evu je bila ljubav njenog srca, njen muž Rade. Brzo je pronašla čamdžiju, koji ih je za srebrni escajg prebacio preko Save.

U kafani na Zelenom vencu su se okupljale kirajdžije. Eva je ušla u kafanu i pokazala zlatan prsten sa velikim kamenom. „Imam ranjenika. Ko je spreman da nas za ovaj prsten prebaci do Male Kruševice.“ Za tako vrednu stvar odmah je bilo više dobrovoljaca, upregnuti konji kao da su samo čekali Evu i Radeta.

U Maloj Kruševici su svekrva i Eva narodnim melemima lečili povređenog Radeta, lekova nije bilo. Rade se nikad nije potpuno oporavio od pada sa drugog sprata. U Malu Kruševicu su dolazili partizani, a Eva i Rade su oduvek bili levičari, socijalisti. Rade nije imao fizičkih mogućnosti da im se pridruži.

Jednog dana Rade je pozvan da se pridruži Nedićevoj Srpskoj državnoj straži. Komunisti su se složili da se prijavi, trebao im je čovek koji će ih obavestavati o namerama četnika, ljotičevaca i drugih kolaboranata sa okupatorom. Tako je Rade postao partizanski obavestajac.

Rade je tu radio dva meseca, a onda su on i Eva krenuli za Beograd. Imali su lažne papire da su izbegli Srbi iz Nezavisne države Hrvatske. Eva se osećala slobodno, nije razmišljala o svom jevrejskom poreklu, jer ih u novoj sredini niko nije poznao.

Ne baš niko, Radetov venčani kum, potpukovnik Vlajko Purić, direktno je održavao vezu sa Nedićevim ljudima i četnicima Draže Mihailovića. Preko njega je Rade veoma brzo dolazio do važnih poverljivih informacija i svako veče, tačno u

10 do 10 časova, prenosio ih Dušanu Srbincu, njegovoj vezi sa ilegalnim pokretom u Beogradu. Mnogo ljudi je spaseno zahvaljujući Radetovom angažovanju.

Rat je u Beogradu završen 20. oktobra 1944. godine. Eva tada još nije znala sudbinu svojih roditelja. Naime, kada je Hitler, nezadovoljan Hortijevim odnosom prema Jevrejima, okupirao Mađarsku, Ajhman, koji je poslat samo sa jednim zadatkom, požurio je da što više Jevreja pošalje u smrt. Među Jevrejima, koji su se nalazili na teritorijama pod mađarskom okupacijom, nalazio se i Čakovec. Evini roditelji su otpremljeni u Aušvic i nikada se nisu vratili kući. Sestre nisu živele u Čakovcu i obadve su preživele rat.

Za Evu i Radeta, u oslobođenom Beogradu, počeli su lepši dani. Rodila se kćerka Tijana. Eva je podizala dete, a brinula se i za komšijsku decu, među njima i njihovih dobrih prijatelja Carin. Rade je bio zaposlen u odseku unutrašnjih poslova. Bilo je puno posla, a uskoro je stigla i Rezolucija Informbiroa. Došlo je do velikog raslojavanja među komunistima. Oni koji su bili za Staljina morali su biti sklonjeni iz javnog života. Za takve je formiran zatvor - logor na Golom otoku.

Eva, Rade i kćerka

Za Evu i Radeta nije bilo opasnosti, jer oni nisu voleli Ruse. Smetalo im je što je u svakom uredu bio postavljen ruski čovek, instruktor, koji je imao veliki uticaj na rad biroa.

Eva, iako je bila socijalista, posebno nije volela Ruse. Naime, jednog dana Novikov, kapetan NKVD-a, koji je radio sa Radetom, kada je čuo da je Eva Jevrejka, tražio je od Radeta da se upoznaju. Nevoljno, Rade je pristao i doveo kapetana svojoj kući. Tada je kapetan u najvećem poverenju rekao Evi da je i on Jevrein, ali da su mu Rusi pobili celu porodicu i zamolio je Evu da to ostane njihova tajna. Eva je znala šta se dešavalo sa Jevrejima u Rusiji, a kada je to čula, još je više omrzla Ruse. Iako sasvim jasan odnos prema ruskoj politici, nije bio dovoljan da u smutnim vremenima čovek bude siguran ni u nova ni u stara prijateljstva. Već su Rade i Eva čuli za slučajeve da su ljudi neosnovano optuženi završili u zatvoru.

U jesen 1951. godine, Rade je kao i svakog dana krenuo na posao. Tada je već imao čin kapetana u Narodnoj miliciji, bio je zapovednik sportskog odeljenja u konjičkoj školi u Zemunu. Prethodno se povredio i imao je gips na ruci. Žalio se Evi da ga gips žulji i da mu izaziva jak svrab. Eva je htela da mu između ruke i

gipsa stavi vatu, ali Rade je tražio da stavi zavoj, jer se navodno mnogo znojio i da vata nije dobro rešenje.

Rade sigurno nije mogao ni da pretpostavi šta će se desiti tog dana. Žurio je na sastanak sa generalom Drulovićem kada su ga presrela dva agenta KOS-a. Bez ikakvog objašnjenja Rade je uhapšen. U zatvoru je saznao da je optužen kao narodni neprijatelj, rusofil. Duboko razočaran, istu noć obesio se u zatvoru, pomoću onog istog zavoja koji mu je Eva stavila između gipsa i ruke da mu olakša muke.

Evu niko nije obavestio šta se dešava. Čekala ga je na ručak, pa na večeru, a kada je prošla noć, uznemirena, krenula je da traži muža. Bila je subota i oni koji su mogli da joj daju informaciju više nisu bili na poslu. U nedelju je došao agent KOS-a i saopštio da se Rade obesio. Morala je da pođe s njim da identifikuje telo. Umesto da joj pokažu muža, pružili su joj papir da potpiše. To je, u stvari, bila Evina izjava da je njen muž izdajnik i narodni neprijatelj i ta izjava je trebalo da bude objavljena u novinama. Eva je to kategorično odbila, rekavši da to nije istina. Njene reči su bile dovoljne da i ona, kao neprijatelj države, bude zatvorena, a potom poslata na Goli otok, odnosno ženski deo na ostrvu Grgur.

Staljin je umro 1953. godine. Više nije bilo opasnosti od informbirovaca i Eva je nakon pola godine u zatvoru i godinu i po dana u logoru na ostrvu Grgur puštena kući.

U logoru je Eva preživljavala teške dane. Kada je stigla nova upravница za ženske logoraše, Eva je imala samo 38 kilograma. Upravnica se sažalila i dala joj mesto u kuhinji, gde se Eva polako oporavljala. Tada je saznala da je Radeta lažno optužio izvesni Nikitović, pukovnik KOS-a, koji je radio za Ruse. Lažne prijave Nikitovića izbacile su iz stroja preko stotinu ljudi. Nikitovićevo delatnost je otkrivena i osuđen na 18 godina zatvora, ali Radeta više nije bilo, a Eva je nevinna robijala.

Čim je Eva oslobođena, prvo je otišla kod kćerke Tijane, koja se nalazila u Lendavi kod tetke Klare. Onda je počela uporna borba da dokaže da Rade nije bio izdajnik i narodni neprijatelj. Uspela je i posle silnih peripetija Radetove mošti prenete su u njegovo rodno selo Malu Kruševicu.

Kasnije, u susretu sa Evom, Moša Pijade, visoki funkcioner u Komunističke partije Jugoslavije, rekao je da je Rade spasao od sigurne smrti najmanje 1,500 ljudi iz Pokreta otpora. Moša Pijade je isposlovao da Eva ponovo dobije stan od države. Kada se Eva vratila u Beograd zaposlila se u Tekig Investu kao prevodilac za nemački i mađarski jezik.

Prošle su relativno mirne godine, Tijana je završila srednju školu i onda rekla majci da se seli iz Jugoslavije. Nikada se nije pomirila s onim šta su jugoslovenske vlasti učinile njenim roditeljima. Godine 1964. uselila se u Izrael i naselila u kibucu Šaar HaAmakim. Majka je 1966. posetila kćerku i odlučila da i ona ostane

u kibucu. Život u kibucu je bio najbliži njenim životnim socijalističkim idejama. Da bi bila primljena za stalno, Eva je morala da prođe pripremni period i nakon godinu dana jednoglasno je primljena za haver - člana kibuca. Nedugo, skoro čim je stigla u kibuc, upoznala je Mošu Nahira, udovca sa dva sina, koji je izrazio želju da žive zajedno, naravno, i da se venčaju. Eva ga je upozorila da je u životu imala samo jednu ljubav, Radoslava Panića, ali joj se Moša svideo i prihvatila je njegovu ponudu. Moša je bio otresit, vredan, pravdoljubiv čovek, širokih pogleda na svet. Bio je prijatelj sa Beduinima iz obližnjeg sela, a uskoro je i Eva sklopila s njima doživotna prijateljstva. Eva je prvo radila u kuhinji kibuca. Bila je dijetetičar i rado je izlazila u susret željama i potrebama kibucnika. Čak je ispunila i želju jedne starije članice i spremila joj knedle sa šljivama! Naravno, takvu Evu Nahir svi su veoma brzo prihvatili i zavoleli. Posle 12 godina u kuhinji, izabrana je za direktora moadona – kluba, gde je radila 13 godina, sve do penzije 1988. godine. I posle penzionisanja pomagala je starima i bolesnima. Obilazila ih je svakodnevno, družila se sa decom i Mošinim unucima. Stigla je čak i do kćerke i njene dece, koja žive u Americi. Ona je danas savta – baka i za svoje unučiće i za puno druge dece. Kada smo vo pisali, Eva je napunila 96. godina. Potpuno samostalna, čak šta više, ona pomaže drugima, mladima i starima, veoma je cenjena u sredini gde živi, a i mnogo šire. U bivšoj Jugoslaviji ima prijatelje, u belom svetu mnogi je znaju...

Kada je Eva boravila u Čakovcu (2014.), njenom rodnom mestu u Hrvatskoj, nije očekivala da će biti proglašena za počasnog građanina. Bila je prijatno iznenađena kada je videla da Čakovčani nisu zaboravili njihove predratne sunarodnike Jevreje, koji su dali svojevrsan pečat razvoju grada. Šetala je ulicama koje su nazvane po istaknutim Jevrejima iz Čakovca: Braća Weis, Najman, Vajda, Braća Graner... Danas u Čakovcu žive samo dva Jevrejina, ali uspomena na Židove, sugrađane, je sačuvana. Čakovac i Tivon iz Izraela su gradovi blizanci, kako se to kaže u Izraelu, ili gradovi pobratimi, kako se to govorilo u bivšoj Jugoslaviji.

Prilikom poslednjeg susreta, na kraju razgovora, pitali smo Evu da li bi nam dala recept za dugovečnost. „Vrlo jednostavno“, rekla nam je Eva. „Ljubav! Iskreno su me voleli i moj Rade i moj Moša i moja ljubav prema njima i svima koji je zaslužuju. To je odgovor na vaše pitanje.“

Evu Nahir Panić poznao sam već desetak godina, ali tek posle privatne posete, mogu slobodno da kažem, zavirio sam u njenu dušu. Supruga i ja smo posetili Evu u kibucu Šaar HaAmakim i tada nam je Eva dozvolila da je upoznamo onakvu kakva jeste. U kibucu je Eva živela od kada se 1966. uselila u Izrael i nikada nije želela da ode odatle. Njena životna priča je roman, baš u onom smislu kao kada kažu da život piše romane. Utoliko je mi bilo teže da izdvojim ono što bi trebalo da bude interesantno za one koji je ne poznaju, kao i one koji će se podsetiti druženja sa njom. Bilo mi je teško da na ovako malom prostoru kažem sve što želim, ali Evina priča to zaslužuje, svestan da je puno toga ostalo nedorečeno.

Evina priča je deo ove knjige u kojoj je reč o Pravednicima bez medalje, koji su iz raznih razloga ostali bez tog priznanja. Pošto su bili u braku, Eva, poštujući pravila Jad Vašema, nije Radeta Panića predlagala za Pravednika.

Eva Nahir Panić umrla je 2015. godine i sahranjena u kibucu na groblju gde je sahranjen i njen drugi životni saputnik Moša Nahir. Samo dan pre nego što je umrla, iz stacionara su je pustili na kratko kući, pozvala je telefonom autora ovog teksta i izrazila želju da se još jednom sretne sa njim i njegovom suprugom Vericom, koju je zavolela u kratkotrajnom druženju. Umesto susreta, ostale su samo malobrojne fotografije za uspomenu.

SPAS U KRAGUJEVCU

Ova priča je napisana na osnovu istraživanja Žarka B. Veljkovića iz Beograda objavljenih u časopisu Filozofskog fakulteta u Beogradu „Menora“, pod naslovom „Spasavanje jedne Jevrejke u Kragujevcu od Holokausta“. Na žalost, ovo je jedna od priča koja nije mogla biti potvrđena od strane potomaka spasenih, iako istinitost navoda potvrđuju dokumenti do kojih je došao Veljković. Naime, u potrazi za Mirom Štajn, pretpostavljajući da je ona sahranila roditelje i da na taj način dođemo do njene adrese, stigli smo do groblja Hevra Kadiše u Tel Avivu, gde su sahranjeni Herman, 1960. i Karolina - Dragica Keka, 1975. godine. Međutim, i Hermana i Keku su sahranili nama nepoznati i nedostupni ljudi. Do njihove kćerke Mire nismo stigli. U svakom slučaju, porodica Marković iz Kragujevca zaslužila je da se nađe među Pravednicima među narodima. Po našem mišljenju ovo priznanje pripada i porodici Stefanović.

Kada je Karolina Štajn (Karolina Stein) pre Drugog svetskog rata odlučila da potraži budućnost u Beogradu, nije ni slutila da je pobegla iz Vukovara i zlehude sudbine koja je zadesila skoro celu njenu familiju. Karolina, koja je dobila nadimak Keka, i tako ćemo je zvati u ovoj priči, rođena je 1900. i bila je jedno od devetoro dece Hermana Štajna, uspešnog trgovca, i njegove supruge Fani (Fanny), rođene Hercog, činovnice u Vukovaru.

U Beogradu je živela Kekina sestra Zelma (Selma), venčana sa Jakobom Dajčom iz Zemuna. Iako je bogati otac kupio Keki kuću u Vukovaru, Keka, koja je odlično govorila nemački, jer su mnogi Jevreji u Vukovaru smatrali da je nemački njihov maternji jezik, odlučila je da se pridruži sestri u velikom gradu. Sa srpskim jezikom je u početku imala problema, ali se brzo snašla i dobila posao.

Onda je došao april 1941. i sve se preko noći izmenilo. Jevreji su oterani na prinudni rad na raščišćavanje ruševina, koje su ostale posle bombardovanja, iz kojih su golim rukama vadili mrtve građane glavnog grada Kraljevine Jugoslavije. Obavezna žuta traka na rukavu, zabrana korišćenja javnog prevoza, otežano snabdevanje namirnicama, samo deo su scenarija koji su nacisti spremili za Jevreje. Zelmin muž, Jakob Dajč, zatvoren je u privremeni logor Topovske šupe i jednog dana je sa grupom zatočenika odveden na streljanje. Iako su ostale same u Beogradu, Zelmi i Keki nije nedostajao novac i to im je pomoglo da se snađu u izmenjenim okolnostima.

U Beogradu je do oktobra 1941. streljana većina muškaraca Jevreja, ostala su uglavnom deca, žene i stari.

Na drugoj obali reke Save, u Zemunu, koji je pripao NDH, na Sajmištu, pod

nemačkom kontrolom, pripreman je logor za preostale Jevreje. Kada je početkom decembra meseca 1941. počelo odvođenje Jevreja u logor otvoren na Sajmištu, Keka i Zelda su već imale pripremljena lažna dokumenta. Zelda je odlučila da se krije u Beogradu, a Keka, sa lažnom legitimacijom na ime Dragica Đorđević, pobešla je u Kragujevac.

Kada je polovinom 1942. javljeno u Berlin da je Srbija očišćena od Jevreja, Keka je već dobila posao kao prevodilac u fabrici konzervi u Kragujevcu.

Fabrika konzervi Zvezda

Vlasnik fabrike konzervi je bio Stevan Stefanović. Stevan i njegova supruga Dora bili su humani ljudi. Pored toga što je njihovo bogatstvo trošeno za unapređenje grada, pomagali su ljudima u nevolji. Za Stevana nije bio nikakav problem da se zaposli Keka, iako u početku, a možda ni do kraja rata, nije znao da je ona Jevrejka. Kakav je bio njegov odnos prema Jevrejima, uskoro ćete videti u ovoj kratkoj priči. Doru su zvali „Ciganska majka“, jer je pomagala Romima, koji su skoro na isti način kao Jevreji bili ugroženi. U kući Stefanovića se krila i rođena sestra Moše Pijade, koju su vlastima predstavljali kao svoju rođaku – sad je jasno zašto nije bilo bitno da li je Keka Jevrejka. Na završetku rata Stefanovići su uspeli da sačuvaju velike rezerve konzervirane hrane i sve zajedno sa fabrikom predali partizanskoj vojsci.

Da odmah kažemo, sve im to nije puno pomoglo kada ih je nova vlast zbog navodne saradnje sa okupatorom posle rata osudila kao narodne neprijatelje. Stevan je osuđen na smrtnu kaznu streljanjem, a Dora na godinu dana zatvora. Porodica Stefanović i mnogi građani Kragujevca tražili su od dr Ivana Ribara pomilovanje za bračni par. U sudskom procesu, koji je od početka bio montiran, Stevanu je preinačena kazna na 15 godina zatvora, pušten je posle pet godina, a Dora je skoro

do kraja izdržala kaznu.

Da se vratimo na priču o Keki. Keka nije slučajno odabrala Kragujevac da tamo potraži spas. Ona je od ranije bila prijateljica sa Stevanovom kćerkom, vlasnikom fabrike konzervi u Kragujevcu, gde je dobila posao prevodioca.

Na svom novom poslu, Keka se 1942. upoznala sa Leposavom Lelom Marković, koja je preko njene školske drugarice, Stevanove druge kćerke, (Stevan i Dora su imali jednog sina i tri kćerke), dobila posao u fabrici, i tako pomagala porodicu. Leposava Lela Marković imala je samo 14 godina kada je počela da radi. Pošto je Stevanova kćerka upoznala Keku sa Lelom, Lela je uskoro saznala da je Keka, odnosno Dragica Đorđević, Jevrejka.

Lela je živela sa svojom porodicom u Kragujevcu. Majka Rajka, rođena Popadić, otac Bogosav i tri brata, jedan mlađi. U kući sa njima je živio i oficir Vermahta (Wermacht), koje je tu useljen odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije.

Starija Lelina braća su bili SKOJ-evci. Bata Marković, Lelin najstariji brat, već je 1941. otišao u partizane. Bata je 19. oktobra 1941. dobio odsustvo i došao je u Kragujevac da poseti roditelje. Trebalo je da se istog dana popodne vrati u jedinicu, ali ga je majka zadržala, da prenoći kod kuće, a da se sutradan vrati u jedinicu. Sutradan je bilo kasno, grad je bio opkoljen jakim nemačkim snagama. Počelo je skupljanje građana za odmazdu zbog napada partizanskih snaga na nemačke vojnike kod Gornjeg Milanovca, kada je poginulo 10 i ranjeno 26 nemačkih vojnika. Po naređenju Feldmaršala Keitela od septembra meseca 1941, za svakog ubijenog Nemca imalo je da se strelja 100, a ranjenog 50 komunista i njihovih pomagača. Iako napad nije bio izvršen u Kragujevcu, zbog nedovoljnog broja talaca, Kragujevac je postao mesto najvećeg masakra civilnog stanovništva u Srbiji. Zbog nedovoljnog broja odraslih građana, streljani su i đaci kragujevačke gimnazije. Među streljanima se nalazio i Bata Marković.

Keka i Lela posle rata

Posle stravičnog zločina nastavlja se progon komunista i njihovih pomagača i tako su Lela i njen drugi brat, poznat kao Miro Glavonja, uhapšeni kao SKOJ-evci. U kragujevačkom zatvoru, izloženi strašnom batinanju, Miro Glavonja „otkriva“ da je Batin pištolj skriven kod Lele, što nije bilo istina. Lela bi od strašnog batinanja sigurno umrla da joj u pomoć nije priskočio zatvorski stražar, folksdoječer, pola Srbin, koji joj je posle svakog batinanja previjao rane. Iako nisu nikog otkrili

iz pokreta otpora, Lela i Miro Glavonja bivaju prebačeni u Banjički logor u Beogradu. Tamo se nastavlja batinanje, a otac Bogosav tada moli nemačkog oficira koji stanuje u njihovoj kući, a s kojim su se na neki način sprijateljili, da mu spase decu. Na intervenciju nemačkog oficira, Lela i Miro Glavonja su vraćeni kući u Kragujevac. To je bilo 1942. kada se Lela zapošljava u fabrici konzervi. Svesna šta je sve prošla u borbi protiv okupatora i spasavanja golog života, Lela, uz saglasnost roditelja, poziva Keku da se preseli kod njih u kuću. Keka je kod porodice Marković bila do kraja rata 1945. godine.

Po završetku rata Keka se vraća u Beograd, gde se ponovo sreća sa sestrom Zelmom. Privremeno im je ustupljen stan na prvom spratu zgrade Jevrejske opštine u ulici Kralja Petra br 71. U Beogradu, kao i u celoj Jugoslaviji, prave se spiskovi preživelih Jevreja, kao i onih koji se nikada neće vratiti kući. Od velike porodice sa očeve i majčine strane, osim Keke i Zelme niko nije preživeo strahote Holokausta. Stradali su u Jasenovcu, Staroj Gradiški, Aušvicu, Bergen Belzenu...

U Beogradu se Keka upoznala sa inženjerom Hermanom Cvijem Čiletom Šmitom. Herman Šmit je rođen 1892. u Đakovu, a pred rat je radio u Beogradu. Mobilisan je i kao oficir Kraljeve vojske je pao u nemačko zarobljeništvo. U logoru u Osnabriku je dočekao kraj rata. Kada se Herman vratio u Beograd saznao je za tragičnu sudbinu njegove porodice. Svi su stradali – supruga Karolina, sin Slavko,

Herman Cvi Cile u zarobljeništvu 1943/44. (donji red treći s leva)

sestra Jozefina, zet Jakša Orenštajn - samo je Herman preživeo.

Tragične posledice Holokausta još više su zbližile preživjele Jevreje. Keka i Herman su se venčali 1948. godine, a 1949, u drugoj Aliji, sele se u Izrael. Živeli su u Tel Avivu, gde se rodila njihova kćerka Mira.

Zelna Dajč je ostala u Beogradu. Nije se ponovo udavala.

Lela Marković se posle rata, 1947, u Beogradu venčala sa Mihailom Dimitrijevićem. U braku su rođene dve kćerke, Danica – Daca i Jelena – Keka.

Bogosav i Rajka Marković, Lelini roditelji, ostali su u Kragujevcu, na istoj adresi gde se Keka krila tokom rata.

Da kažemo i ovo, Keka je i u Izraelu zadržala konspirativno ime Dragica.

KAKO DA IH POGLEDAM U OČI

Iako su složno živeli, u porodici nisu svi bili pobožni. Znalo se ko je stariji, ko ima poslednju reč, ali na verskim ubeđenjima niko nije insistirao. Kada se jednom Lacijev otac razboleo, njegova majka se molila Bogu za njegovo ozdravljenje. Lacijev otac je ozdravio, a majka je ostala u ubeđenju da je Bog pomogao. Otada je majka bila više verski opredeljena, a otac je poštovao jevrejske praznike. Majka je bila cionista, ali je za svaki Šabat palila sveće, a otac je blagoslovio decu: „Blagoslovi ga Bože i sačuvaj“. Lacijev tata nije bio siromašan i za velike jevrejske praznike u njihovoj kući se okupljala mnogobrojna rodbina.

Lacijev otac, Mor – Moše Šporer, imao je u Subotici (Szabadka) poznatu fabriku za sapune i kozmetiku; verovatno je zato stariji sin Mirko – Imre završio studije hemije u Beču.

Majka Serena, iz porodice Frojndovih (Freund), puno vremena je posvećivala dobrotvornom radu, organizovala je žene u raznim aktivnostima, pomagala je siromašnima i bila je veoma cenjena u Subotici.

Mor - Moše Šporer

Serena Šporer

Lacijeva sestra Šarika srećno se udala i prešla u Budimpeštu da tamo živi sa mužem. Sreća je relativna i Laci je desetak godina kasnije imao „čast“ da je vrati kući. Više nikada nije govorio o sreći, ne zbog toga što se Šarika rastala od muža, nego nacizma, koji je zakucao na njihova vrata i pretvorio se u Holokaust, koji je desetkovao njihovu porodicu.

Do Subotice su stizale vesti šta se dešava sa Jevrejima u Austriji i Nemačkoj. Izbeglice su na putu za Palestinu već prolazile kroz Jugoslaviju, ali još uvek niko nije verovao da bi i Jevreje u Jugoslaviji tako nešto moglo da snađe. U ostalom,

isto tako se pogrešno verovalo da Jevreji, kad godi im padne na pamet, mogu da se vrate na ognjište predaka, u erez Izrael. Tek kada budu doživeli najveću ljudsku tragediju u dvadesetom veku, biće im dozvoljeno da obnove svoju državu.

Pričam o Lacijevoj porodici, a još ga nisam predstavio. Dakle, David Laci Šporer, rodio se 1919. u Subotici kao Ladislav Šporer, a iz milja su ga zvali, kao i danas, Laci. Kada se posle rata uselio u Izrael promenio je ime i otad se zove David Šporer. Pitate zašto je uzeo ime David? Ne znam tačno, ali može biti zato što je David pobedio Golijata, isto kao što su Jevreji preživeli i pobedili nacističku Nemačku. Ne baš sami, ali nacisti sigurno nisu pobedili. Možda i zbog Kralja Davida, a može biti i da mu se ime jednostavno svidelo.

Kada je počeo rat, Laci je već bio momak, ali kao i svi mladi nije verovao da smrt bira svoje žrtve. I bio je u pravu, to su bili nacisti, koji su imali svoj cilj i tačno znali koga žele da uklone sa ovog sveta: Jevreje, komuniste, bez obzira koje nacionalnosti bili, nelojalne građane - po njihovom mišljenju, kao i sve one koji su im smetali na bilo koji način.

Lacijev brat Mirko se posle završenih studija hemije još pre rata vratio kući i oženio je Anu iz porodice Šenberger. U kući Šporerovih su često održavani sastanci Hašomer Hacaira, a Mirko je bio prvi predsednik Kena u Subotici.

Znalo se za anti-jevrejske uredbu Numerus clausus, kojom je u školama i fakultetima ograničen broj đaka i studenata jevrejskog porekla, kao i uredbu o zabrani Jevrejima da se bave trgovinom životnim namirnicama na veliko, ali su se Jevreji još uvek nadali da će sve to brzo proći, da će vlada Kraljevine Jugoslavije zadržati neutralnost i neće postati saveznik Trećeg rajha.

Što se tiče zabrane bavljenja trgovinom hrane, porodica Šporer se time nije bavila, a Numerus clausus, nije pogađao poodraslu decu. Naime, iako je Laci bio loš đak, već je maturirao i veoma brzo počeo da radi. Baš kako je predvideo njegov profesor iz škole, kada je otac otišao da vidi kakvi su to problemi sa učenjem njegovog sina. „Vaš sin uči samo ono što ga interesuje, ali ne brinite, on će se veoma lepo snaći u životu“, rekao je profesor.

Tako je i bilo, maturirao je 1937. i odmah otišao kod maminog brata, ujaka Matije, u Zagreb da radi u njegovoj fabrici hartije. Ujak je bio bogat čovek, imao je drugu po veličini fabriku hartije na Balkanu, bio je zadovoljan Lacijevim radom i već je u njemu video čoveka u upravi fabrike. Međutim, posle dve godine, Laci se vratio u Suboticu. U Zagrebu je tada prvi put imao prilike da vidi koliko Jevreja beži iz Nemačke i Austrije, i bio je uveren da je ipak bolje biti kod svoje kuće u Subotici. Ujak je imao tri sina i kćerku, tako da se Laci nije opterećivao time ko će ujaka naslediti u fabrici.

Međutim, život je za ujakovu porodicu napisao drugi scenario. Ujakov sin Laslo bio je inženjer za hartiju i on bi verovatno bio naslednik u fabrici da se jednu

noć, na povratku u Zagreb, nije u vozu sreo sa svojim dobrim drugom iz detinjstva, koji je bio kondukter u vagonu za spavanje. Lepo su se ispričali i taman kada je Laslo legao da spava, negde oko ponoći, čuo je da neko kuca na vrata od kupea. Laslo je otvorio vrata i video zabrinuto lice prijatelja. „Italijani su okupirali Albaniju“, rekao je prijatelj, koji je upravo čuo tu vest. Bilo je to 1939. godine. Laslo nije dugo razmišljao šta da radi, bilo mu je jasno da će uskoro početi rat i znajući šta se dešava sa izbeglicama, predvideo je kakva sudbina očekuje Jevreje. Otac Matija je nenadano umro, a Laslov brat Milan i sestra Anuška već su otišli za Ameriku. Laslo se spakovao i 1940. iselio u Palestinu. U Zagrebu su ostali majka Malvina i najstariji brat, ali ne za dugo. Brat je oteran u Jasenovac, a majka u Aušvic, nisu se vratili kući.

No, izbeglice nisu bile jedini razlog da se Laci vrati u Suboticu. U očevoj fabrici sapuna i kozmetike radila je Helena, šef računovodstva. Bila je deset godina starija od Lacija i udata, ali je između njih postojala simpatija, koja se javno nikad nije videla, bar dok nije prošao Drugi svetski rat. Za vreme rata Helenin muž je oteran na prinudni rad u Ukrajinu i nikad se nije vratio.

Porodica Šporer

Po povratku u Suboticu nije prošlo puno vremena kada je kao bomba odjeknula vest da je Jugoslavija potpisala Trojni pakt. Došlo je do demonstracija, srušena je vlada, a Hitler je svoj bes iskaliio na nedužnom narodu. U ranu zoru, 6. aprila 1941. godine, počelo je bombardovanje Beograda, počeo je rat, koji se veoma brzo završio kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije. Pobednici su podelili ratni plen, delovi Baranje i Bačka, u kojoj se nalazio Lacijev grad Subotica, pripali su Mađarskoj. Pred sam rat, Lacijev brat Mirko je mobilisan, bio je oficir u kraljevoj vojsci i već 8. aprila je pao u zarobljeništvo; odveden je u Nemačku, logor Osnabrik, i tamo je ostao do kraja rata.

Kada su mađarski fašisti umarširali u Suboticu, Jevreji još uvek nisu znali koja ih sudbina čeka.

Na samom početku okupacije hapšeni su protivnici mađarskog režima, bolje reći okupatora. Jevreje niko nije dirao, pričalo se da je Hortijeva žena Jevrejka. Horti je bio anti-semita, ali nije dozvoljavao fizičko uništenje Jevreja. Ipak, Jevreji

su masovno stradali u radnim jedinicama za prisilni rad, najčešće u prvim redovima na Istočnom frontu. Ni ostali nisu bili predviđeni za likvidaciju, jedino je trebalo da budu poslušni, ali, na žalost okupatora, to nisu bili, pomagali su onima koji su bili unapred osuđeni na smrt, među njima i Jevrejima.

Ipak, mađarske okupacione vlasti, na početku, zaista nisu progonile Jevreje kao u drugim krajevima ostatka Kraljevine Jugoslavije, odnosno Srbije, koja je ostala pod nemačkim protektoratom. Tek kada je u januaru 1942. sprovedena takozvana Novosadska racija, u kojoj je ubijeno na hiljade Jevreja i drugih nepodobnih žitelja Bačke i Novog Sada, shvatili su Jevreji na severu Vojvodine da i njih takve strahote neće mimoići. Cela porodica Šporer se preselila u Budimpeštu, verujući da će im tamo biti bolje. Međutim, postojala je velika razlika u odnosu na mađarske Jevreje i one koji su došli kao izbeglice. Za njih su važila mnoga ograničenja i brzo se porodica vratila u Suboticu.

Kako je vreme odmicalo, u Subotici, i celoj Bačkoj, Jevreji su sve više terani na prinudni rad, pa ni Laci nije bio izuzetak. Lacijev otac je bio u zatvoru kada je 1942. godine njegov sin dobio poziv za mobilizaciju u radne jedinice. Mađarski okupatori su zatvorili deset uglednih građana Subotice, među kojima je bio i njegov otac, što je trebalo da bude garancija da neće doći do pobune protiv fašističkog okupatora. Međutim, komunisti su organizovali otpor protiv okupatora i mnogi mladi, a među njima je bilo i Jevreja - samo u jednoj akciji uhvaćeno je njih četrnaest - obešeni su na trgu u Subotici; većinu je Laci poznavao još iz škole.

Laci Šporer, 1943.

Kada je Laci bio mobilisan u radnu jedinicu, poslat je u Sombor. Tamo je planirano da se izgradi vojni aerodrom, koji nikad nije otvoren. Mobilisani su smešteni u drvene barake, a s obzirom na situaciju ni hrana nije bila loša. Laci je imao sam sreće i kao „inženjer“ dobio posao u kancelariji. Pisao je dnevne zapovesti. Uspostavio korektan odnos sa oficirima, Mađarima, posebno sa jednim pravim inženjerom, koji je bio šef projekta. Mađar im je svaki dan prenosio vesti, koje je noću slušao na programu BBC-ija, koje je emitovao radio London. Ipak, nisu svi na prinudnom radu imali sreće kao Laci, kao što nisu ni svi mađarski vojnici bili isti. Mnogi logoraši su od iscrpljenosti umirali ili bili ubijeni iz ko zna kojih razloga ili bolje reći bez ikakvog razloga.

Jedan od mađarskih oficira, kapetan Žoldoš Andor (Zsoldos Andor) bio je izuzetno human čovek. Pre rata je bio pop, a za vreme rata se trudio da radnicima

što više olakša prinudni rad. Radilo se osam sati dnevno, svake dve nedelje bilo je dozvoljeno da za Šabat odu kući – u stvari, puštani su po hrišćanskim običajima kada se za nedelju ne radi, ali prinudnim radnicima je bilo svejedno po kojim običajima, važno je bilo da odu kući. Međutim, kapetan Žoldoš, zbog pomaganja logorašima, bio je kažnjen. Posle rata, na predlog preko pedeset Jevreja, među kojima je bio i Laci, Andor Žoldoš je priznat od strane Jad Vašema za Pravednika među narodima.

Tako je to išlo dok Mađari nisu otkazali poslušnost Trećem rajhu i kada su u proleće 1944. Nemci okupirali Mađarsku. Naime, Mađarima je bilo jasno da se bliži kraj rata i propast nemačkog rajha, želeli su da se pridruže saveznicima, pre svega Britaniji, ali nacisti su osujetili njihove planove. Prvo, nisu ni nacisti bili navivni, morali su da osiguraju povlačenje svojih trupa sa Bliskog istoka i sa Balkana. Drugo, ono mnogo strašnije, još uvek nisu konačno rešili jevrejsko pitanje. Posle okupacije Mađarske počeo je najstrašniji progon Jevreja. U početku su svi morali da nose žute oznake na rukavu. Deo Jevreja je poslat na Istočni front u Ukrajinu, od njih niko nije preživio. Tada je Laci shvatio da Jevreji, koji su određeni da rade na aerodromu kod Sombora, zaista imaju sreće. Prvo zato što su nacisti po svaku cenu želeli da se što pre otvori aerodrom, a drugo što je među mađarskim oficirima stvarno bilo dobrih ljudi. Jedan od njih im je rekao: „Ako vidim da neki nacista želi da vam učini zlo, ubiću ga“, tako je rekao i izvadio pištolj da potvrdi svoje reči.

Maja meseca 1944. otvoren je geto u Subotici u kome su se ubrzo našli Lacijevi roditelji. Laci je odlučio da ih po svaku cenu poseti. U getu su bili i Helena i Mirkova žena Ana. U pratnji mađarskog oficira, koji je bio odgovoran za radni logor, stigao je u Suboticu. Međutim, Jevreji iz geta su već bili prebačeni u Bačalmaš (Bacsalmas) u Mađarsku. U tako teškim situacijama, prosto je neshvatljivo koliko ljudi mogu da budu humani. Mađarski oficir se složio da odu u Bačalmaš, ali tamo su već na ulazu u logor počeli problemi. Laci nije imao sreće, žandarm na ulazu ga je odmah uhapsio. Oficir koji ga je pratio govorio je kolegama da je odgovoran za Lacija da ga vrati u Sombor, da je laci na prinudnom radu na aerodromu i da je tamo preko potreban, ali mađarski žandarmi nisu poverovali u njegovu priču. Na kraju su se složili da puste Lacija, ako oficir donese dokument, kojim će potvrditi svoju tvrdnju. Već je padao mrak i mađarski oficir se vratio na aerodrom da donese traženu potvrdu.

Tu noć Laci je proveo u pritvoru sa jednim partizanom. Tada je prvi put čuo reč partizan. Dugo u noć su pričali, a ujutro je oficir doneo traženi dokument. Laci se sreo sa svojim roditeljima, a potom je pušten da izađe iz logora; tada je poslednji put video svoje roditelje, koji su sa ostalima transportovani u Aušvic. SS oficir Ajhman je bio zadužen za transporte i stotine hiljada Jevreja iz Mađarske i okupiranih teritorija koji su u poslednjim danima rata bili ubijeni u logorima smrti.

Oficir i Laci su se vratili u radni logor, a ubrzo je radna jedinica prebačena u Segedin. Pošto tamo nije bilo dovoljno posla ponovo su prebačeni, ovog puta u radni logor u Vrbas. To je bi logor za Rome i zajedno sa njima tovarili su šećer u šlepove, koji su Dunavom plovili za Nemačku.

Bio je avgust 1944. kada se Crvena armija već nalazila na severo-istočnim granicama Mađarske i svima je bilo jasno da se bliži kraj rata. Nažalost, mnogi ga nisu dočekali. Tih dana pored prinudnih radnika su prolazile nepregledne kolone mađarskih Jevreja, koji su sa prinudnog rada vraćani iz Borskih rudnika u Mađarsku. Jedno veče su prenoćili u njihovoj neposrednoj blizini, a ujutro su radnici našli mnoge mrtve - jedne pored puta, a druge u ciglani. Ubili su ih mađarski žandarmi, a sahranili su ih Romi u zajedničku grobnicu kod Sombora. Veći deo stradao je kod Crvenke, gde ih je sačekala Handžar divizija, samo manji deo stigao je do Mađarske, a tamo je nastavljeno ubijanje. Malo njih je preživelo marš od Borskih rudnika do svoje kuće.

Kažu da je najveća tragedija kada se izgubi život u poslednjim danima rata. Za Lacija nije mogla da bude veća tragedija od onog što je doživela njegova porodica, ali i on je bio svestan da ne treba izazivati sudbinu. Nekoliko Jevreja na prinudnom radu rešilo je da pobegnu iz radnog logora. Jedan od oficira, sa kojim je Laci bio u dobrim odnosima, stanovao je kod jedne srpske porodice, koju je preko njega upoznao. Kao što rekoh, bližio se kraj rata, a Crvena armija je napredovala i tada je bila udaljena samo nekoliko kilometara od njihovog radnog logora. Plašili su se da će ih nacisti pobiti u poslednjem momentu i pobešli su iz logora.

Laci je otišao pravo u kuću pomenute srpske porodice. Mislio se da li da da odmah nastavi dalje, ali ga je zaustavila domaćica Radica – Roza Ćosić. „Ti ćeš se sakriti kod nas i bićeš ovde do kraja rata. Tvoj otac i ja smo iz istog sela. Ne bih mogla da mu pogledam u oči ako ti ne bih dala sklonište. Bićeš sa nama i u dobru i zlu“, rekla je Radica. Tada ni ona ni Laci još nisu znali da se Lacijevi roditelji nikad neće vratiti iz Aušvica.

Laciju je bilo zabranjeno da izlazi iz kuće. Vrata kuće su sve vreme bila zaključana, a u slučaju da neko lupa na kapiju, morao je odmah da se sakrije u pušnicu.

Dva puta je Laci bezuspešno pokušavao da se prebaci na drugo mesto i iskreno im rekao: „Ne želim da vas ugrozim“, a oni su odgovorili: „Naša sudbina je kao i tvoja“, više nije pokušavao da napusti njihovu kuću.

Pričali su puno, jeli, slušali vesti, ali ponekad je bilo dosadno. U fioci od kuhinjskog stola video je Laci neke stare karte za igranje. Pomislio je da bi mogao da se zabavi s nekim od ukućana, ali se onda setio šta mu je jednom prilikom majka ispričala. Naime, pitala je da li igra karte sa društvom. Laci nije znao zašto to pita, video je samo da se zabrinula kada se kasno vratio kući. Rekao je da ne

igra i insistirao da mu objasni zašto to pita. „Otkriću ti porodičnu tajnu“, rekla je mama. „Moj otac, a tvoj deda, bio je kartaroš, jednog dana izgubio je celo imanje na kartama“. Laci je obećao majci, a i sam sebi, da nikad u životu neću uzeti karte u ruke. Tako je bilo i tog puta, zatvorio je fioku od kuhinjskog stola i potražio neki posao u kući kojim bi se bavio.

Bio je oktobar mesec 1944. kada je primećeno užurbano napuštanje Sombora. Nacisti i mađarski fašisti, zajedno sa delom mađarskog živilja, plašeći se zaslužene kazne za zločine koje su počinili za vreme okupacije, bežali su prema Mađarskoj, a nacisti odatle u Nemačku.

Crvena armija je 22. oktobra 1944. umarširala u Sombor.

Subotica je nekoliko dana ranije već bila oslobođena, ali rat još uvek nije bio gotov. Ipak, Laci se zahvalio domaćinima na gostoprimstvu i peške se uputio u Suboticu. Odmah se pridružio partizanskim jedinicama u borbi protiv ostataka fašista, ali je na frontu bio samo jedan i po dan. Raspoređen je na druge zadatke, a kraj rata je dočekao u Bukureštu, kuda je poslat sa specijalnim zadacima.

Lacijevi roditelji se nisu vratili iz Aušvica. Kući su se vratile Helena i Ana, koje su iz Aušvica prebacivane u radne logore širom Nemačke. Iz nemačkog zarobljeništva vratio se i Lacijev brat Mirko. Helena i Laci su ozvaničili njihovu tajnu vezu i venčali se u Beogradu. Posle venčanja matičar im je poručio: „Kada budete hteli da se razvedete, donesite taksenu marku na deset dinara“. Nikada se nisu razveli.

Pravednici bez medalje: Radica – Roza Ćosić i njena porodica.

Umesto objašnjenja zašto nisu od strane Jad Vašema priznati za pravednike, navodimo reči Davida Lacija Šporera:

„Mnogi Jevreji su ubijeni poslednjih dana rata. Kasnije sam shvatio da me je na kraju rata spasla porodica Ćosić, ali nisam imao prilike da im se odužim. Tražio sam ih posle rata, ali oni kao da su u zemlju propali. Naravno, prošle su godine kada sam prvi put stigao u Sombor, ali mi ni danas nije jasno kako niko u gradu nije znao šta se sa njima dogodilo.“

SAZNAO SAM KO NAS JE SPASAO

Čelebon Tuvi Bahar Josef, rođen u Bugarskoj, u prvom braku imao je troje dece. Pošto je ostao udovac, venčao se sa Liom, rođenom Mašiah iz Sofije. Čelebon i Lia su se iz Sofije preselili u Pirot. U Pirotu je rođeno četvoro njihove dece. Čelebon je bio šamaš, poslužitelj u sinagogi, a obrađivao je i vinograde Jevrejske opštine u Pirotu. Kasnije se bavio trgovinom.

Čelebon je umro pre rata, a Lia prirodnom smrću 1941.

Od sve dece Čelebona i Lie, Drugi svetski rat su preživela dva brata, Josef i Isak Tuvi Jusefović sa porodicama.

O Josefu znamo da se 1948. iz Sofije preselio u Izrael, gde je živeo sa šestoro dece.

Pošto u ovoj knjizi pišemo o Pravednicima bez medalje, koji su spasavali Jevreje za vreme Drugog svetskog rata, ovo je priča o Isaku Jusefoviću i spasavanju njegove porodice, supruge Rašele i sina Tuvia.

Isak je rođen 1904. u Pirotu. Pošto je 1927. završio studije farmacije u Zagrebu, Isak se vratio u Pirot i zaposlio kod farmaceuta Skacalea. Kao magistar farmacije, Isak je odlučio kadrovski rok u Stalnoj vojnoj bolnici u Nišu. Po odsluženju vojnog roka, vratio se u Pirot i 1930. se oženio. Supruga Rašela je bila dete iz braka Don Abravanela Ašera i njegove žene Džoje, rođene Bukas Mašiah. Ašer i Džoja su imali pet sinova i jednu kćer, Rašelu.

Don Abravanel je imao brata Nisima, koji je imao 15 godina kada se oženio sa Rejnom Konfino, koja je imala 13 godina. U braku je rođeno devetoro sinova. Kada je počeo rat to su već bili odrasli ljudi sa svojim porodicama. U ratu su stradali Nisim Don Abravanel i njegova žena Rejna i šest sinova sa svojim porodicama.

No, vratimo se priči o Isaku i Rašeli. U potrazi za poslom, Isak i Rašela su pre rata menjali mesto prebivališta; prvo u Zaječar, potom Skoplje, da bi se pred Drugi svetski rat skrasili u Beogradu, gde je Isak radio kod magistra farmacije Koste Antonijevića.

Kada je 6. aprila 1941. bombardovan Beograd, i ubrzo kapitulirala Kraljevina Jugoslavija, prvi na udaru nacista našli su se Jevreji. Prinudni rad, poniženja, obavezno žuto obeležje, a uskoro i odmazda za ubijene nemačke vojnike. Posle jedne diverzantske akcije, u kojoj je Hajm Almoslino zapalio jedan nemački motocikl, na Tašmajdanu se po pozivu Saveza jevrejskih opština sakupilo 1.200 Jevreja. Tek tada su saznali da je svaki deseti Jevrejin izdvojen kao taoc, a Almoslinu je ostavljen rok da se do uveče preda nemačkim vlastima. Almoslino se nije predao, jer nije ni znao za objavljenu ucenu. Grupa Jevreja, njih 122, poznata u istoriji Holokausta u Srbiji kao „prva stotina“, streljana je u Jajincima 28. jula 1941, a Almoslino se

sutradan predao nemačkim vlastima. Istog dana je bio streljan, imao je 17 godina.

Isak Jusefović, koji je izbegao tragičnu sudbinu prvog masovnog streljanja Jevreja u Beogradu, odlučio je da se odmah vrati u Pirot. Prebegao je u tada drugu državu, jer je Pirot raspodelom ratnog plena, kao saveznik Trećeg Rajha i Sila osovine, zajedno sa drugim delovima južne Srbije, Makedonije i Trakije, pripao Bugarskoj. Uskoro je i Isakova supruga Rašela, sa lažnom propusnicom na ime Bugarke Ružice Josifov, sa sinom Tuvijem i njenim sestrama Ester i Sarom stigla u Pirot.

Bugarska vlast je smatrala da su aneksirani krajevi „oslobođeni“, deo bugarskog carstva, na čijem čelu je bio Car Boris III. Zvanični jezik je bio bugarski, u školama se predavalo na bugarskom jeziku, administracija i sve državne ustanove koristile su samo bugarski jezik. Narod Pirotu je automatski proglašavan podanici Bugarske države, a Srbi koji to nisu prihvatili bili su proterani u Nedićevu Srbiju. Jedino su Jevreji u Pirotu ostali bez ikakvog državljanstva. Tretirani kao strani državljanji, Jevreji, kojima su Bugari zatvorili sve trgovačke i zanatlijske radnje, praktično bez prihoda, morali su novim vlastima da mesečno plaćaju velike kontribucije (nameti u novcu i robi). Ipak, još uvek nisu bili u smrtnoj opasnosti.

Isak Tuvi Jusefović, kleči drugi s leva

No, i pored svih nameta i poniženja, Jevrejima su nametane nove obaveze. Maja meseca 1942. formirane su „radne čete“. „Trudovci“, kako su nazivali radnike, pirotске Jevreje, poslali su u razne krajeve Bugarske uglavnom na izgradnju puteva. Pored mesta Belova u Bugarskoj, nalazio se kamenolom u koji je na prislini rad poslato tridesetak Jevreja iz Pirotu, među kojima se nalazio i magistar

farmacije Isak Jusufović. U radnoj četi upućenoj u Belov Pazardžijski nalazili su se mnogi jevrejski intelektualci, potpuno nenaviknuti na rad u kamenolomu. Tu je bio sudija Izrael levi, i inženjer Leon Samuel, agronom Fetko, student medicine Nisim i drugi. Isak je imao sreće. Ukazala se potreba za farmaceutom u mestu Svištov, na severu Bugarske, pored Dunava. Isak je „građanski“ mobilisan, što je značilo nešto više od čoveka bez ikakvih građanskih prava.

Nacistička Nemačka je od početka, a i pre Drugog svetskog rata, sprovodila rasističku politiku. Arijevskoj čistoj naciji najviše su smetali Jevreji. Kada je done-ta odluka, poznata kao „Konačno rešenje jevrejskog pitanja“, logori, pretvoreni u fabrike smrti, svakodnevno su odnosili hiljade jevrejskih života.

U Bugarskoj su Jevreji, iako registrovani sa obavezom da nose „žuto dugme“ bili relativno zaštićeni. Nacistička kamarila je jednog momenta bezuslovno tražila od Cara Borisa da preda bugarske Jevreje. Naravno, to je značilo likvidaciju jevrejskog življa, a Car Boris je pronašao, po njegovom shvatanju, jedino prihvatljivo rešenje. Žrtvovao je Jevreje sa okupiranih teritorija Makedonije, Trakije i Pirota sa delovima južne Srbije.

Svi Jevreji Pirota, i oni koji su se tu našli tog kobnog dana, u toku noći između 12. i 13. marta 1943, uhapšeni su i sprovedeni u privremeni logor, pre bi se reklo zatvor, u gimnazijsku Sokolanu, koja je do tada u gradu služila za prosvetne, kulturne i sportske priredbe.

Nisu uhapšeni baš svi Jevreji, ali pre nego što nastavimo priču da se malo vratimo unazad. Kraljevina Jugoslavija je sa istoka napadnuta iz Bugarske. Nemci su prvi ušli u Pirota i 18. aprila 1941, prema bečkom sporazumu Klodius, potpisanom između Nemačke i Bugarske, predali su grad bugarskim okupatorima.

Kada je početkom jula meseca 1941. počeo ustanak u Srbiji, narod Pirota i Gornjeg Ponišavlja bio je izložen surovom bugarskom teroru. Kako je raslo ugnjetavanje, tako se povećavao otpor bugarskom okupatoru. Već od avgusta meseca 1941, u početku spontani otpor sve više je dobijao organizacione forme, da bi početkom marta 1942. bio organizovan i omladinski aktiv Pokreta otpora, sastavljen uglavnom od srednjoškolaca, a među njima je bio i Radovan Nikolić, poznatiji kao Raka Runja.

U Sokolani je bilo zatvoreno 178 pirotskih Jevreja, a među njima su se nalazili i oni koji su se zatekli u Pirotu, bilo da su tu bili u poseti ili poslovno. Među zatvorenima je bila i Rašela Jusefović sa četvorogodišnjim sinom Tuvijem.

Dok su okupatori pljačkali kuće uhapšenih Jevreja, omladinci Pokreta otpora tražili su način kako da pomognu zatvorenim Jevrejima u Sokolani.

Danas, kada više nema živih svedoka, možemo samo da poverujemo u priče koje su ostale u uspomeni najstarijih Piroćanaca. Po jednoj verziji, koja se čini mo-

*Radovan Nikolić,
poslednja slika u uniformi*

guća, samo mladost može da učini nemoguće, Radovan Nikolić je obukao žandarmsku uniformu, ušao u Sokolanu i izdejstvovao oslobođenje Rašele i Tuvia. Tvrdio je da je Rašelin muž, farmaceut Isak Jusefović, građanski mobilisan, što je bilo istina, i da se nalazi u Svištovu, u Bugarskoj, a već je do tada nekoliko jevrejskih porodica po tom osnovu pušteno iz Sokolane.

Rašela i Tuvi su oslobođeni, a Radovan se pobrinuo da što pre odu u Bugarsku, gde su se pridružili Isaku. Porodica Jusifović je dočekala kraj rata u Svištovu.

Kada su preostali Jevreji iz Sokolane, 19. marta 1943, preko Bugarske deportovani u logor smrti Treblinku, u Pirotu je ostalo 27 Jevreja.

Da kažemo i da su se među deportovanimi nalazili Rašelini majka Džoja, otac Ašer i brat Nisim. Kada je počeo rat Rašelin brat Marko je živio u Skoplju. Jevreji iz Makedonije i Kosova su tražili spas u Albaniji. Vodiči koji su znali kako da se ilegalno pređe granica i stigne u Albaniju, svoje usluge su naplaćivali u zlatnicima. Tako je i Marko krenuo sa zlatnicima, ali ga je vodič usput ubio i orobio.

Kao što smo već rekli, brojna familija Isaka Jusifovića takođe je stradala u Holokaustu.

Radovan Nikolić, alias Raka Runja, sa drugim omladincima iz Pirota poslat je 1944. u partizanski odred, da bi u konačnom oslobođenju Jugoslavije stigao do Trsta. Radovan ima dva sina, a sin Jovan nam je pomogao da dođemo do relevantnih podataka o učešću njegovog oca u Pokretu otpora.

Bez knjige Ženi Lebl, „Jevreji u Pirotu“, ostali bismo uskraćeni za veoma važne podatke koje objavljujemo u ovoj priči. Hvala joj!

Dr Tuvi Tili Jusefović, neurohirurg, od 1966. godine živi u Izraelu, oženjen je sa Ester, rođena Asaja, imaju troje dece i šest unuka. Tek nedavno je svojom upornošću saznao da je majku i njega spasao deportacije, kada ih je izveo iz Sokolane, Radovan Nikolić, u ono vreme član Pokreta otpora.

PRIČA O EDITI I RADETU

Edita Boskovic je u vreme kada smo razgovarali imala 97 godina. U stanu je često zvonio telefon, a ona je pričala na engleskom, sprskom i hebrejskom. U prvom momentu sam pomislio sam da sam pogrešno zapisao godinu rođenja, nisam poverovao koliko godina ima. Ona se samo nasmejala na moju primedbu. Imao sam utisak da razgovaram sa nekim ko je tek preživeo strahote Holokausta i seća svih detalja kao da se to juče dogodilo.

Edita Boskovic rođena je 1917. godine u Marien Badu, Čehoslovačka. Njen otac, Rudolf Gusman, rođen je u Deronjama, Slavonija, a majka Toni, rođena Angel, u Berlinu. Rudolf je bio vojno lice u austrougarskoj vojsci i u vreme kada se rodila Edita služio je u Marien Badu. Kada je došlo vreme za porođaj, majka Toni je želela da bude pored muža i tako se Edita rodila u Čehoslovačkoj.

Kada je 1933. godine Hitler došao na vlast, Rudolfu je odmah bilo jasno da u Nemačkoj nema budućnosti za Jevreje. Tada su već živeli u Berlinu i Editi je zbog jevrejskog porekla bilo onemogućeno da završi školovanje. Pošto je Rudolf rođen u Deronjama, uspeo je da dobije jugoslovenski pasoš i porodica se preselila u Beograd.

Edita je imala devetnaest godina kada se 1936. udala za Franju Boskovicu, Jevrejina poreklom iz Čehoslovačke. Franja je imao dva brata, novinara Sigmunda, koga su zvali Žiga i Stevana, koji je bio student agronomije u Beogradu, pripadao je komunističkoj omladini i imao je širok krug prijatelja. Već krajem 1941, Stevan je imao odlučujuću ulogu u spasavanju snaje Edite i njenog sina Tomija, koji je rođen 1937.

Žiga je kao Jevrejin, još pre početka rata, dobio otkaz, ali je bio veoma cenjen, tako da je otpušten uz visoku otpremninu. Novac od otpremnine Žiga je iskoristio da obnovi malu ekonomiju za proizvodnju sira u Malom Požarevcu.

No, vratimo se na početak Drugog svetskog rata u Kraljevini Jugoslaviji. Kada je u proleće 6. aprila 1941. počelo bombardovanje Beograda, Franja se sa porodicom privremeno smestio na Žiginu ekonomiju u Malom Požarevcu. Tu se smestila i Žigina porodica, žena Eugenija, kćerka Vera i majka braće Boskovic. Sa njima je bio i najmlađi brat Stevan. U stvari, svi su oni zajedno napustili Beograd i peške, nešto manje od 40 kilometara, stigli u Mali Požarevac. U Beograd su se vratili oktobra meseca i Franja je odmah poslat na prinudni rad. Uskoro je odveden u logor zvan Topovske šupe, odakle je sa jevrejskim zatočenicima odveden u Jabuku, gde su streljani. U jednoj akciji Ljotičevaca i Nacista u Malom Požarevcu, uhapšen je i Žiga, koji je takođe sproveden u Topovske šupe, a potom streljan.

Eugenija i Vera su u poslednjem momentu, istog dana, 8. decembra 1941, kada su preostali Jevreji Beograda odvođeni u logor na Sajmište, napustile Beograd i otputovale u Niš.

Žiga novinar

Stevan je, kao što smo rekli, imao puno prijatelja i kada je početkom decembra meseca 1941. bilo jasno koja sudbina očekuje Jevreje Beograda, odvođenje u logor, smešten na starom Sajmištu, Stevan se pobrinuo da Edita sa sinom Tomijem, nekoliko dana ranije, napusti Beograd i bude smeštena u Vrnjačku Banju.

Za život u Vrnjačkoj trebalo je puno para, a Editin muž, dok je bio živ, imao je činovničku platu, od koje nije moglo da se puno uštedi. Ubrzo je ponestalo novca za život u izgnanstvu.

Pored toga, u Vrnjačkoj Banji svako je svakog špijunirao i mnogi su se interesovali ko je Edita i kako je stigla u banju. Pošto je posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije puno vojnika

odvedeno u zarobljeništvo, Edita je rekla da je i njen muž odveden u Nemačku. Međutim, Edita sa sinom nije mogla da ostane dugo u Vrnjačkoj Banji.

Rade Mihićinović, Stevanov prijatelj, koga su uvek smatrali delom porodice, smestio je Editu i Tomija kod tetke njegovog prijatelja u Petrovcu na Mlavi. Tetka Bela i njen muž čika Pera primili su Editu i Tomu kao da su njihov najbliži rod. Pera je radio kao priučeni zubar, a Bela je bila poštovana žena u Petrovcu i imala je puno veza u gradu. Pera je bio vredan čovek, imali su i nešto stoke, i Edita je veoma brzo počela da pomaže u kućnim poslovima. I ne samo kućnim, radila je kao zubarski asistent, ali i sve drugo što je bilo potrebno u velikoj kući u kojoj su živeli.

Bela je morala da prijavi Editin boravak i u opštini je rekla da je Edita kćerka njenih rođaka iz Slovenije, koja je morala sa sinom da pobegne u Srbiju. Edita je govorila sa čudnim akcentom za srbijanske prilike, tako da je Belina priča taman pomogla da se u nju poveruje. Edita je postala Radmila Pavlović, rođena u Brežici, Slovenija. Edita se osećala veoma sigurno u Belinoj i Perinoj kući.

U međuvremenu su Stevini prijatelji prebacili i Editinu svekrvu u Homolje, mesto nedaleko od Petrovca na Mlavi. Svekrva je poželela da vidi unuka i pozvala ih je u goste. Edita je pitala Tomija da li želi da ostane neko vreme kod bake, što je bila bakina želja, i Tomi se složio.

Nije prošlo puno vremena kada je Edita doživela pravi šok. Kod nje je došao seljak iz Homolja i obavestio da je Tomi bolestan. „Ako hoćeš da ga vidiš živog, odmah pođi sa mnom“, rekao je seljak. Volovskim kolima, drugog prevoza nije

bilo, Edita je odmah krenula na put. Sa njom je pošla i Bela. Tomija su zatekli na samrti, bio je bolestan od dizenterije. Dve žene, majka i Bela, nisu bile spremne da se tako lako predaju. Lekova nije bilo, a lekaru nisu smeli da se obrate. Narodnim lekovima počela je borba za Tomijev život. Hranili su ga vodom od pirinča i raznim čajevima i Tomi je počeo polako da se oporavlja.

U Homolju su razne vojske, četničke i nemačke, krstarile putevima u potrazi za neprijateljima: komunistima, partizanima, Jevrejima... Rade Mihićinović je često posećivao Editu i raspitivao se za Tomijevo zdravlje. Opasnost je vrebala na svakom koraku i Rade je Editi predložio rešenje. „Da imate bar malo mira, udaj se za mene“, rekao je Rade, jer je kao Srbin bio u povoljnijoj situaciji.

Edita se složila, ali problem je bio što je Edita već imala ličnu kartu u kojoj je pisalo da je venčana, udata u Sloveniji. Rade je nabavio razna mastila i na kraju je u ličnoj karti ispred udata dodao „ne“. Neudata, Edita je mogla ponovo da se venča. Rade je poznavao jednog popa u Požarevcu i 30. avgusta 1942. su se venčali u pravoslavnoj crkvi.

Ali, tu nije kraj priče. Trebalo je dobiti novu ličnu kartu, a Rade je u to vreme već radio u Beogradu sa izbegličkom decom iz Bosne. I Edita se sa sinom preselila u Beograd, živeli su u jednoj iznajmljenoj sobi. Kao par koji živi zajedno, Edita i Rade, morali da su se obrate Upravi grada Beograda da bi Edita dobila novu ličnu kartu. „Morali smo da predamo venčanicu“, priča Edita, „i moju staru ličnu kartu, na kojoj je Rade „doktorirao“. To je bio najstrašnji dan u mom životu. Kad smo polazili u Upravu grada Rade mi je rekao da ponesem cebe! Volela sam kada se on šali, ali pomisao da ću završiti u zatvoru, ni danas ne mogu da zaboravim. Pomislila sam na Tomija, mog sina, šta će biti sa njim. Kada sam dobila ličnu kartu još uvek nisam mogla da se oslobodim straha.

Edita Boskovic

Rade je dobio premeštaj iz Beograda u Ribarsku Banju kod Aleksinca. Preselili su se u veliku praznu zgradu gde su dobili na korišćenje jednu sobu. U stvari, preselili su se u Ribarsku Banju na Radetov lični zahtev, jer je sve vreme postojala opasnost da će neko na ulici u Beogradu prepoznati Editu, za koju su svi znali da je Jevrejka.

U Ribarskoj Banji je bilo relativno mirno. Obilazili su ih četnici i nemačke patrole, ali Editin čudan akcenat potvrđivao je njeno „slovenačko“ poreklo. Godi-

ne 1943. dom u kome su bili smešteni je bio zatvoren. Rade i Edita sa njenim sinom preselili su se u Negotin.

Edita nije znala kada se Rade povezao sa Pokretom otpora. Sećala se kako se jednu noć Rade presvukao u seljačko odelo i celu noć se nije vratio kući. Premrla je od straha, pitajući se šta mu se desilo. Drugom prilikom, dok je Edita spavala, digao je jednu podnu letvu ispod šporeta. Edita je bunovna pitala šta radi. „Ne brini“, odgovorio je Rade. „Kako da se ne brinem“, rekla je Edita. „Kakve su to hartije, oružje... vidim i sama da nije top, šta će ti to?“ Rade je mirno vratio letvu, nije rekao ni reč. „Uzeću moje dete i predaću se“, rekla je očajna Edita. „Ja ovako ne mogu, neka umremo zajedno!“ Rade je video paniku u Editinim očima. „Ne ide to tako“, rekao je Rade. „Prvo će vas razdvojiti, onda ćeš ti biti kurva u nekom bordelu, verovatno nikad više nećeš videti Tomija.“

Edita je shvatila poruku. Promenila se, što bi se reklo, preko noći. Kada je uhvaćen jedan nacista, pošto je odlično govorila nemački, pomogla je prevodići da saznaju neke važne informacije od njega. Počela je i ona da saraduje sa Pokretom otpora, a da tog trenutka nije ni bila svesna toga.

Kada je bez pogovora, na Radetov zahtev, otišla doktoru i tražila uput za bolnicu koja se nalazila u Zaječaru, nije znala zašto to čini. Sa validnim papirima su stigli u Zaječar. Ispred bolnice su se nalazila jedna volovska kola, a pored njih je stajao čovek, koji je sve vreme zviždukao neku melodiju. To je bila lozinka, čekao je njih da se pojave.

Bilo je veče kada su se smestili u volovsku zapregu. Dugo su putovali i kada su stigli do jedne livade odjednom su se pojavili partizani, čekali su Radeta.

„Ti ćeš sa sinom biti odvedena u Nišku Kamenicu“, rekao je Rade. „Tamo ćeš me čekati dok se ne vratim, pobeda je blizu.“

U Kamenici je bilo još žena koje su morale da napuste svoje kuće. Za njih je postojala opasnost, pošto su ostale same sa decom, a nisu im muževi bili u četnicima, gde bi mogli da budu nego u partizanima, a to je značilo da budu izloženi raznim strahotama. Vreme je prolazilo, međutim, vesti od Radeta, kao ni od nekih drugih muževa, nije bilo.

Dve žene i Edita sa sinom rešile su da peške odu u Soko Banju, koja je udaljena oko 30 kilometara od Niške Kamenice; verovala su da će im tamo biti bolje. Pošto nisu smele da se kreću putevima, kojima su se kretali nacisti i četnici, krenule su preko brda, livada i kroz šume. Dogovorile su da dnevno pređu pet kilometara, što je značilo da bi za šest dana trebalo da stignu u Soko Banju, a onda svako na svoju stranu. Nadale su se da će možda negde usput sresti partizane, možda saznati gde im se muževi nalaze.

Bilo je toplo, septembar mesec 1944. godine, kada je posle nekoliko dana

mala grupa žena sa detetom stigla do jednog potoka. Konačno su mogle da se osveže i operu noge. Žena, koja je bila najbliža strmini, potrčala je prema potoku, ali se okliznula na vlažan kamen i pala. Počela je da zapomaže, nije mogla da stane na nogu. Njene drugarice u nevolji jedva su je podigle i izvukle na čistinu, nisu znale da li je njihova drugarica slomila ili samo iščašila nogu. Osvrtale su se oko sebe, ali nisu videle nijednu kuću u blizini, osim njih nikog tu nije bilo; čulo se samo tiho zapomaganje povređene žene. Sapatnice nisu znale šta da rade, ali povređenu ženu nisu htele da ostave samu.

Počela je da ih muči glad. Više nisu imale ni hrane, ono što su ponele već je bilo pojedeno. Tomi je naišao na pečurke, ali niko nije smeo da ih jede, jer niko nije znao koje su pečurke otrovne, a koje jestive.

Jedna žena se odvažila i krenula uz potok, bila je ubeđena da će naići na neku kuću, ali se uskoro vratila neobavljena posla. Žene su već bile očajne i Edita je rekla sinu da se malo prošeta okolo i viče „Pomoć, pomoć“. Tomi se brzo vratio nazad i rekao da čuje neko zvono. To je bila klepetuša, ali one nisu čule ništa. Jedna žena je otišla na jednu stranu, a Edita na drugu. Odjednom su se pojavila volovska kola. U kolima su bili otac i sin. Objasnile su situaciju u kojoj su se našle i zamolile za pomoć. Čovek ih je pitao kuda su pošle, ali one nisu htele da odgovore. Tek kada je on povisio glas, rekle su da idu u Soko Banju.

„S takvim nogama?“, njihove noge su bile u ranama, cipele više ničem nisu služile. „S tim nogama nećete daleko stići“, rekao je čovek i odvezao kući iscrpljene žene. Čovek je sa sinom krenuo u sasvim suprotnom pravcu, ali nije mogao tako da ih ostavi. Odložio je put za sutradan, a njegova žena im je dala da pojedu proju i neku mast da namažu izranjavljene noge. Cipele su bacile, a noge su zavile jutanim platnom, isečenim od nekog starog džaka.

„Tomi je dobio malariju, bio je više bolestan nego zdrav, ali mi smo morali da nastavimo dalje“, sećala se Edita. „U kući je ostala povređena žena, a domaćin je obećao da će je odvesti kod najbližeg lekara“.

Sutradan ujutru domaćin je dve žene i malo dete odvezao do najbližeg puta. Nastavile su peške prema Soko Banji i tada su na putu naišli na partizansku jedinicu. Tu se nalazio i jedan lekar, koji je Tomiju dao neke lekove. Dobili su i da jedu i onda su nastavili put.

Kada su stigli u Soko Banju, partizani su je već oslobodili. „Drugarice ovo, drugarice ono“, više nije bilo gospođa i gospođice, prisećala se Edita sa osmehom na licu. Dobili su lepu sobu i kupone za hranu. Dali su im malo vremena da se odmore, a onda na posao. Edita je dobila zadatak da otvara rupe za dugmad na novim uniformama. Bila je blizu Tomija, koji je smešten u vrtić sa drugom decom. Nije poznavao nikog, bio je bolestan i dosta je plakao, tako da je majka morala da bude blizu njega.

Edita je sa Tomijem u Soko Banji dočekala Ruse. Bila je to velika radost, jer je to značilo da se rat stvarno približava kraju. Već su se malo i oporavili, ali Edita nije imala nikakve vesti od Radeta, a ni Rade o njoj i detetu.

Edita se vratila u Negotin, ali ni tamo vesti o njenom mužu nije bilo. Tada je Edita rešila da se vrati u Beograd. Tamo je imala stan, a za posao se nije brinula. Ali, u kući su već bili drugi ljudi. U stanu je bio jedan partizanski oficir sa tuberkuloznom ženom. Dozvolili su joj da se sa Tomijem smesti u kuhinju.

U Beogradu je Edita saznala da je Rade otišao u partizanske borbene jedinice. Rade je u prvoj borbi dobio kuršum u glavu. Prebačen je u Bari, Italiju, gde je umro. Ophrvana bolom, iako je ponovo bila sama sa sinom, Edita se nije predavala. Od novih vlasti je, kao udovica palog borca, dobila pomoć od koje su skromno živeli.

Edita je imala rođake u Argentini i Engleskoj. Uspela je da im javi da je ostala živa, da su ona i dete preživeli ratne strahote. Oni su joj pomogli, koliko je to tada bilo moguće.

Tako je stigla i 1948. godina, kada se Edita sa sinom iselila u Izrael. Putovali su brodom Kefalos. „Kod obala Grčke nas je zahvatila oluja“, pričala je Edita. „To je bilo strašno, stvarno strašno! Mislili smo da se nikada nećemo iskrcati na kopno.“

U Haifi je Editu i Tomija sačekala snaja Šošana, sestra prvog muža, i njen muž Šimon. Oni su bili cionisti, koji su se u Izrael uselili još 1935. godine. Tomija su privremeno smestili u kibuc Merhav, a Edita je dobila posao u bolnici Rambam. Nažalost, Edita se razbolela i uskoro je morala da prestane da radi. Dobila je odštetu iz Nemačke i posvetila se sinu. Više se nije udavala.

PRAVEDNICI SA MEDALJOM

OD KIKINDE DO LOGORA NA SAJMIŠTU I NAZAD

Ova priča je napisana na osnovu izjava spasenih i potomaka pravednika Vojislava Kneževića. Od 512 Jevreja, koliko je u Kikindi živelo pre Drugog svetskog rata, samo 17 Jevreja je preživelo Holokaust. Među njima se nalaze i šestoro Jevreja, koje je spasao Vojislav Knežević, a koji je posthumno od strane Jad Vašema priznat za Pravednika među narodima 2012. godine.

Vekovima je mešoviti brak često osuđivan od strane dušebrižnika za nacionalne interese, ugrožavanja nacije i njenog identiteta. Ne retko su supružnici u mešovitim brakovima nazivani izdajnicima, a ljubav je bila u drugom planu. Ni danas nije mnogo drugačije, ali se manje o tome govori. Ovo je priča o dva mešovita braka koja dokazuju da ljubav i humanost u najtežim životnim situacijama pobeđuju predrasude i, što je još važnije, spasavaju živote.

Sabit Nuhanović je bio muslimanske vere, a Margit Vajda jevrejske. U srećnom braku rođeno je četvoro dece, kćerke Jelisaveta, Ida, Jolanda i sin Kalman. Pred Drugi svetski rat u Kikindi je živio i bračni par Knežević. Vojislav, Srbin i Ana, Jevrejka, Margitina sestra, te Anina i Margitina majka Aranka.

Kemal, Jelisaveta, Ida i Jolanda Nuhanović

*Ana rođ. Vajda, Ivan, Stojan
i Vojislav Knežević*

Kada je u aprilskom ratu 1941. za kratko vreme kapitulirala Kraljevina Jugoslavija, većina folksdojčera je spremna dočekala „oslobođenje“. Oslobođenje je dočekano sa velikom pljačkom, pre svega jevrejske imovine, a i progonom Jevreja, Srba i posebno komunista.

U skladu sa Nirnberškim zakonima o „rasnoj čistoći“ iz 1935. godine, policija u Kikindi je avgusta meseca 1941. primila telegrafsko naređenje Franza Reitha da se uhapsu svi Jevreji i da se posebno obrati pažnja da ne sakriju novac i druge dragocenosti, kao i da se uhapsu sve Jevrejke udate za ljude druge veroispovesti.

Tako su nacisti stigli i u kuću Sabita Nuhanovića i odveli njegovu suprugu

Margitu. Vratili su nešto kasnije i odveli i decu. Sabit je bio očajan, tražio je od nacista da i njega povedu, ali je najgrublje sprečen da se pridruži svojoj porodici.

Iste noći policija je odvela i Anu, suprugu Vojislava Kneževića i njenu majku Aranku.

To se dešavalo u noći između 14. i 15. avgusta 1941. kada su Jevreji Kikinde zatvoreni u sinagogu, a potom su u skučenom prostoru počela mučka prebijanja. Svaki put kada su SS-ovci posumnjali da uhapšeni kriju novac ili druge dragoceno- sti čula su se zapomaganja nevinih ljudi. Dr Teodor Kovač piše da im je oduzimana čak i odeća.

Franz Reith, načelnik Upravnog odeljenja, nadležstva za Banat, streljan je 1947. godine, ali u ono vreme to nije pomoglo Jevrejima Kikinde i drugih mesta u Banatu da ne budu transportovani u Stari Bečej, napušteni mlin, a odatle dotrajanim šlepovima Tisom i Dunavom za Beograd. Nesnosna vrućina, bez hrane i vode, u pretrpanim šlepovima, dovezla je iscrpljene buduće zatočenike, koje su u Beogradu prihvatili aktivisti Jevrejske opštine Beograd. Odrasli muškarci su većinom deportovani u logor Topovske šupe, odakle su ih sa lažnim informacijama da ih šalju na rad u Nemačku, odvozili na stratišta u Jabuku i Jajince, gde su streljani. Žene i deca su privremeno smeštani u porodice koje su im obezbeđivale hranu i krov nad glavom.

No, privremena sloboda za žene i decu nije dugo trajala. Početkom decembra meseca 1941. otvoren je logor na Sajmištu, gde se našla većina preostalih Jevreja Beograda - deca, žene i stari – među kojima su bili i Jevreji Banata.

Sabit Nuhanović i Vojislav Knežević preduzimali su sve što su mogli da iz logora na Sajmištu izvuku svoje porodice. Sabit, poznat u Kikindi kao simpatizer Komunističke partije, nije smeo da se puno pojavljuje u javnosti pa se očajni Vojislav na kraju obratio komandantu grada Kikinde, tražeći od njega saglasnost da se obrati direktno Gestapou u Beogradu sa molbom da oslobode njegovu ženu iz logora.

Jelisaveta Nuhanović, udata Badrljica piše o Vojislavu Kneževiću: Rođen je 26. januara 1912. u mestu Han Kol, opština Banja Luka. U Prvom svetskom ratu Vojislav, njegov brat i sestra ostali su bez roditelja. Posle rata, kao ratna siročad, prebačeni su u Banat. Vojislav je izučio obućarski zanat i zapošljava se kod jednog obućara u Kikindi. Tu upoznaje Anu heriterku, venčali su se 1938. godine. Jelisavetina tetka Ana, kao i njena majka, bila je Jevrejka...

Vojislav Knežević je na kraju uspeo da dobije ausweis i odlazi u Beograd. Od glavnokomandujućeg Ge-

*Vojislav Knežević,
ratna fotografija*

stapoa dobija dozvolu da izvede suprugu iz logora. Istog dan je otišao u logor na Sajmištu i tu pronašao suprugu, a i Margitu sa četvero dece, kao i baka Aranku. Bez obzira što je u dozvoli pisalo samo Anino ime, svi zajedno su krenuli prema izlazu, ali stražar ih je vratio nazad.

Vojislav je i pored opasnosti kojoj se izložio odlučio da prenoći u logoru i sačeka povoljniju priliku. „Ako treba i da nastradam, neka bude tako“, rekao je Vojislav.

Sutradan se pred kapijom stvorila nek gužva. „Idemo“, rekao je Vojislav, ali baka Aranka, narušenog zdravlja nije više imala snage da se izlaže novim naporima. „Samo vi idite, pokušajte, ja ću se već nekako snaći“.

Njene kćerke i unuci nisu znali šta da rade. Više nije bilo vremena za čekanje i uz jecanje krenuli su prema kapiji. Baka Aranka je ostala u logoru. Vojislav je pustio ispred sebe decu i žene i sa papirima poslednji prišao stražaru na kapiji. Ovaj je samo ovlaš pogledao papir, video je pečat i potpis glavnokomandujućeg Gestapoa i samo odmahnuo rukom. Vojislav je uzeo malog Kalmana u naručje i brzo su se udaljili od logora, bili su slobodni.

U panici i strahu žurili su da se što pre vrate u Kikindu. Od Beograda, preko Pančeva, Bečeja, brodom i vozom, stigli su u Kikindu. U strahu da ne budu otkriveni, moglo bi se reći u kućnom pritvoru, dočekali su u ilegali oslobođenje 6. oktobra 1944. godine. Sve vreme rata Vojislav je obezbeđivao hranu, brinuo se o svima i tako su preživeli strahote Holokausta.

Baka Aranka je streljana 1942. godine.

VELIKA MAJKA

Vida Ašerović, iz cenjene jevrejske beogradske porodice, bez saglasnosti roditelja, udala se pre Drugog svetskog rata za ne-Jevrejina Gvozdena Jovaševića. Familija Ašerović, osim Vidine majke, prekinula je sve rodbinske veze sa Vidom.

Vida je ostala u drugom stanju, ali brak je bio na klimavim nogama. Besparica je naterala Gvozdena da od tasta traži miraz, ali tek onda kada su se Vida i on već venčali. Da li su bili u pitanju roditeljski principi ili stereotipi o Jevrejima tvrdicama, to uskoro uopšte neće biti važno. Da je tast znao šta će snaći Jevreje Beograda, pa i njega i njegovu porodicu, možda bi drugačije postupio. Ovako, jednostavno je odbio Gvozdenovu molbu.

Ne kaže narod za džabe „nemaština na vrata, ljubav kroz prozor“. U porodici su počele svađe i Vida je procenila da se dalje tako ne može, te da je bolje da se vrati u roditeljsku kuću. Tata je i dalje bio uvređen, a majka, kao svaka majka, prigrllila je dete u nevolji. Vida je rodila kćerku Draganu.

Gvozden je bio komunista, a u to vreme počeo je Građanski rat u Španiji. Krajem 1937. Gvozden je sa drugovima komunistima iz Jugoslavije otišao u Španiju. Fašisti su pobedili i Gvozden se 1939. vratio iz Građanskog rata, pomiren da više nema porodicu.

Vida, koja više nije imala nikakve vesti od muža, a nije se zvanično rastavila, niti je on tražio razvod braka, upoznala je Slovenca, građevinskog preduzimača u Beogradu, koji je takođe imao propali brak iza sebe. Bar je on tako predstavio svoju situaciju Vidi. Iznajmili su stan, on je pristojno zarađivao, i u skladnoj vanbračnoj zajednici, 1940, rodio se Svetozar. Sveta, tako su mu tepali, pomirio je mamu sa babom i dedom.

Prvi problem u porodici se javio kada je trebalo prijaviti rođenje sina. Svetozar je poneo prezime Vidinog prvog muža, Jovašević. Vida nije požurivala Svetinog oca da se venčaju, ali kada je primetila da je počeo da pije, shvatila je da za to postoji ozbiljan razlog. U stvari, ne postoji nijedan razlog zašto čovek mora da pije, ali kada se to već desi, iako navivna, Vida je bila inteligentna žena, morala je da sazna o čemu se radi. Tako je saznala da

Sveta, Čačak 1942.

njen drugi muž, kao ni ona, nije zvanično razveden i da u Beogradu živi njegova prva žena sa njihovom kćerkom.

Kada se jednog dana na vratima stana pojavila nepoznata žena sa detetom, Vida je shvatila da ni njen drugi brak nema budućnost. Ponovo se vratila u roditeljsku kuću, samo ovog puta sa dvoje dece.

Za Jevreje u Beogradu više nije bila tajna šta se dešava u Evropi. Nacistička ideologija u Novom svetskom poretku nije predvidela mesto za Jevreje. Kroz Kraljevinu Jugoslaviju vodio je jedan od puteva za Palestinu, gde su progonjeni Jevreji videli spas. Na žalost, uskoro će se pokazati da je za mnoge Jevreje iz porobljene Evrope u Srbiji bio kraj puta.

U naizgled bezizlaznoj situaciji, Kraljevina Jugoslavija je 25. marta 1941. pristupila Trojnom paktu, silama osovine, koje su menjale kartu sveta. Narod nije prihvatio ropski položaj koji im je bio namenjen u novom svetskom poretku i nakon demonstracija, koje su održane dva dana kasnije, pala je vlada i odbačen je potpisani sporazum. Samo devet dana kasnije, stigla je osveta. Jugoslavija je napadnuta nesrazmerno jakom vojnom silom i ubrzo je potpisana kapitulacija. Podelom ratnog plena, smanjena Srbija je, praktično, ostala pod nemačkim protektoratom. Na vlasti su bili kolaboracionisti, koji su ispunjavali sve zahteve okupatora. Položaj Jevreja u rasparčanoj Jugoslaviji, više se nije razlikovao od njihovih progonjenih sunarodnika u Evropi.

Međutim, okupator nije računao na otpor, koji se uskoro pretvorio u ustanak većine naroda. Iako su desetine hiljada vojnika i oficira odvedene u nemačko zarobljeništvo, počeo je prvo spontani, a onda organizovani otpor okupatoru i kolaboracionistima. Mere odmazde okupator je prvo sprovodio nad Jevrejima Beograda. Jevreji, kao i uvek kada se sakrivala prava istina, bili su krivi za sve, pa i za to što narod nije prihvatao okupaciju. Iako je Hitler u Mein Kampfu već jasno rekao šta će biti sa Jevrejima kada on dođe na vlast, većina Jevreja nije više mogla da utiče na svoju sudbinu. Počeo je progon, Jevreji su svakodnevno slati na prinudni rad, zatvarani i ubijani. Za nekoliko meseci u Beogradu su većinom ostale samo jevrejske porodice bez muške glave. Za preostalu decu, žene i stare, pripremljen je logor na Sajmištu, sa druge strane reke Save. Odatle se „dušegupkom“, kamionom sa gasnom komorom, odlazilo pravo u smrt.

Početkom decembra meseca 1941. poslat je poziv svim Jevrejima Beograda da se jave u Komesarijat za Jevreje, koji se nalazio u ulici Džordža Vašingtona, a odatle će biti transportovani u logor otvoren na Sajmištu.

U kući Ašerovića na Crvenom krstu tada su se nalazili majka Rahela, Vida sa dvoje dece, Isakova porodica, žena i troje dece, Isak je već otišao u partizane, i Matilda, koja je bila u drugom stanju. Otac Ašer je bio u jevrejskoj bolnici i Rahela je odlučila da oni nikud ne idu. Ostaju kod kuće.

Razna ograničenja za Jevreje, između ostalog da ne mogu da se snabdevaju namirnicama pre nego što svi drugi građani pokupuju šta im je potrebno, praktično je značilo da u opštoj nestašici skoro ništa nije ostajalo za Jevreje. Ašerovićima su pomagale komšije i prijatelji Srbi, ali hrane je bilo sve manje.

To jutro, Vida je odlučila da ode ranije u snabdevanje, dok još ima šta da se kupi. Skinula je žutu traku, kojom su bili obeleženi svi odrasli Jevreji, da slučajno neko ne bi pomislio da su i oni ljudi, i sa dvoje dece, računajući da će se neko sažaliti i pustiti ih preko reda, krenula u kupovinu. Kupila je šta je mogla i žurila je da se vrati kući, da je neko ne bi prepoznao i prijavio da ide bez žutog obeležja.

Već je bila na uglu ulice gde se srela sa komšinicom, baka Jelom, koja se unezvereno okretala i uspela samo da joj kaže da beži sa decom, jer su žandarmi i gestapovci već u njihovoj kući i da ih vode, kuda, to nije znala.

Ni Vida nije znala kuda da krene sa decom, ali je znala da Srbi veoma drže do kumstva. Kum je ponekad bio veći prijatelj nego rod rođeni i Vida je odlučila da zatraži pomoć od Radomira Genića. Radimir Genić je u pravoslavnoj crkvi krstio Svetozara kada se rodio i sve vreme bio u vezi s njima. Međutim, baš tog dana Genić je bio u Mladenovcu i Vida je na kraju odlučila da se obrati za pomoć Svetinom ocu i njegovoj ženi. Nije joj bilo lako kada je trebalo da zakuca na njihova vrata, ali ona je sve vreme bila korektna prema njima, pa... Tako je i bilo. Iako je pretila smrtna opasnost svima koji su pomagali Jevreje, Vida je sa decom primljena u njihovu kuću. Privremeno, jer drugačije i nije moglo biti.

Već sutradan se Genić vratio sa puta i Vida ga je zamolila za pomoć. Radimir Genić je imao dobrog prijatelja pečatoresca i za dva dana za Vidu su bila spremna lažna dokumenta, sa kojima je mogla da napusti Beograd.

Nikad čovek ne zna kada može da se vrati dobro koje smo nekad nekom učinili. Vida se setila momka Milomira Mihailovića iz okoline Čačka, koji je neko vreme stanovao kod njih u kući. Danica je bila sestra od tetke Vidinog prvog muža, a Milomir je bio njen brat po majci. Danica je zamolila Ašera, Vidinog oca, da primi Milomira na stan, jer je Milomir trebalo da dođe u Beograd da usavrši stolarski zanat. Umesto da plaća kiriju, Milomir bi pomagao u kućnim poslovima. Pošto su Milomira primili u kuću, vremenom su se zbližili s njim.

Pre nego što su žandarmi došli po porodicu Ašerović, Rahela je podelila nešto zlata što su imali u kući. Svako je morao svoj deo da zašije u postavu odeće, tako da trenutno novac nije bio problem. Ostatak je ostavila u kutiji, kada Ašer izađe iz bolnice, da mu se nađe u prvom momentu.

Ni novac, ni zlato u logoru na Sajmištu više nikome nisu značili ništa. Ni Ašer nikada nije našao što mu je supruga ostavila. Iz bolnice je „dušegupkom“, kamionom gasnom komorom, odvezen pravo u Jajince, gde je sa drugim Jevrejima bačen u unapred pripremljenu raku.

Nije to bilo puno, ali, to što je bilo zašiveno u postavi kaputa, za Vidu je bilo dovoljno da sa decom stigne do Čačka. Milomir nije zaboravio porodicu Ašerović, spreman da pomogne sve što je bilo u njegovoj moći. Pare, koje je Vida donela sa sobom, brzo su potrošene i Vida je morala da se zaposli. Vida se zaposlila kao kuvarska pomoćnica, ali je morala da radi i sve drugo što je gazda zahtevao. Radila je od ujutro do uveče, a decu nije imala kome da ostavi da brine o njima. Jednostavno ih je ostavljala same.

Vidin prvi muž je takođe bio iz Čačka. Majka Vidinog prvog muža čula je da se u Čačku priča da se tu krije neka Jevrejka sa decom. Nije joj trebalo puno da shvati da bi to mogla da bude njena bivša snaja sa unukom. Otkud još jedno dete nije znala, ali je potražila Vidu. Odmah je uzela Draganu kod sebe, ali Sveta je morao i dalje da ostane sa Vidom.

Milomir je sve vreme pomagao Vidi. On joj je i posao našao, a onda je, kada je Sveta ostajao sam, obilazio dete i provodio s njim onoliko vremena koliko je mogao. Vremenom su se Vida i Milomir toliko zbližili da je njihova veza postala više od običnog prijateljstva. No, Milomirovi roditelji nisu hteli ni da čuju da se Vida sa detetom useli u njihovu kuću.

Milomir Mihailović

Milomir je čuo kada je u Čačku je počela potraga za Jevrejkom sa detetom. Bilo je jasno da Vida neće moći da nastavi da radi, a kada je počela provera od kuće do kuće, brže bolje, preselio je Vidu i Svetu na tavan jedne napuštene kuće.

Svaki dan je Milomir donosio hranu, pazio da se komšije ne upitaju šta on traži u napuštenoj kući, ali to nije bilo rešenje.

Milomir je tih dana pročitao negde u gradu da se traže dobrovoljci za rad u Nemačkoj i predložio Vidi da se i oni prijave.

Danas je lako mudrovati i postavljati pitanja koliko je šta bilo moralno u tim teškim vremenima. Jevrejka, a otišla je da pomaže Hitleru u njegovoj ratnoj privredi! Za mene, koji samo pokušavam da

vam prenesem činjenice, to je bio čin hrabrosti, spas u borbi za goli opstanak.

No, tu su se isprečila dva problema. Prvo, Vidina falsifikovana dokumenta nisu mogla da prođu ozbiljniju proveru.

Vida se ponovo setila kuma Genića. Zamolila je Milomira da ode u Beograd i vidi šta bi tu moglo da se uradi. Nakon nekoliko dana Milomir se vratio sa novim ličnim dokumentima. Kum Genić prekrstio je Vidu, dokumenta su glasila na ime

Hermína Miler, folksdojčerka.

Drugo, nije važno da li prvo ili drugo, svejedno, nisu znali šta će sa Svetom. Na rad u Nemačku, sa roditeljima, su mogla da idu samo deca starija od 4 godine. Bila je to teška odluka, koju je Vida morala da donese sama. Osim Milomira, nije imala drugu podršku, a oni su se zajedno spremali za put u Nemačku.

Vida je često vidala stariju ženu, koja je brinula o unucima. Jedna usta više ili manje, Vida je bila ubeđena da će komšinica prihvatiti Svetu. Viđala je da se rano ujutro vije dim iz odžaka babine kuće i odlučila je da Svetu ostavi ispred njene kapije. Tako je i učinila.

Ker, čuvar kuće, počeo je da laje. Babin povik iz kuće da prestane, nije pomagao, te je baba morala da izađe u dvorište i vidi zašto toliko laje. Imala je šta da vidi, ispred kapije se nalazio zamotuljak u snegu. Nije mogla ni da pretpostavi da se tu nalazi beba, koja je već počela da plavi od hladnoće. Brzo je baba unela dete u kuću da se ugreje, ali kako da ga nahrani, nije znala. Znala je baba što šta, ali gde da nađe mleko, ni za svoje unuke nije imala dovoljno hrane, takva su vremena bila. Unuci su još spavali, kada je baba spakovala Svetu i odnela ga u opštinu.

Nije Sveta bio prvo siročće u opštini, rat je odnosio nevine žrtve, ali tu se uvek našao neko od rodbine, komšija, prijatelja, ko je prihvatao decu, ali prvi put se desilo da nisu znali čije je to dete. U opštini nije postojao dom za siročad i privremeno su Svetu smestili u dom za stare. Tu je bar bilo hrane i razumevanja za nemoćne, ne baš za malu decu, ali dete je bilo privremeno zbrinuto. No, trebalo je naći dugoročnije rešenje.

Desanka Tomić

Dobošar, koji je dobio zadatak da objavi da se traži neko ko bi prihvatio napušteno dete, zašao je u ulicu u kojoj je sa mužem stanovala Desanka Desa Tomić.

Desa i njen muž Vukomir nisu imali dece. Vukomir je bio zaposlen u žandarmerijskoj ambulanti i kad je Desa donela bolesno dete kući, imao je temperaturu i bio u groznici. Videvši da Desa neće ostaviti dete neizvesnoj sudbini, pozvao je lekara iz ambulante da pomogne.

Vukomir je doživeo šok kada je lekar raspovio dete da ga namaže alkoholom i smanji temperaturu. Dete je bilo obrezano.

„Gde nađe muslimansko dete, zar nema dovoljno srpske siročadi?“, Vukomir nije znao šta da radi.

„Možda je i jevrejsko“, rekao je doktor. „Priča se u Čačku da se tu krije neka Jevrejka sa detetom.“

„Samo nam još to treba“, rekao je Vukomir.

„Neka je i muslimansko i jevrejsko, ono je moje, a vas dvojica nemojte da pisnete ni reč o ovome što ste videli“, Desina odluka da zbrine napušteno dete bila je konačna.

U Srbiji, „očišćenoj od Jevreja“, još uvek su raspisivane nagrade za one koji prijave skrivene ili preživjele Jevreje. Mnogi su znali da su Desa i Vukomir usvojili dete, ali sve je više bilo onih koji su sumnjali da je to baš ono čivutče za kojim se već mesecima tragalo. I za majkom, ali ona je već bila u Nemačkoj na radu.

Ljotićevci, sa posebnim zadovoljstvom, zajedno sa nacistima, tragali su za preostalim Jevrejima. Desa i Vukomir, shvatili su da moraju da idu dalje, što dalje od Čačka, gde su ih svi poznavali.

Pod izgovorom da idu da posete rodbinu u Negotin, pobjegli su prema Nišu, u Svrlijig. Tamo su u bolnici oboje dobili posao i taman kada su mislili da će tu u miru dočekati kraj rata, pojavio se bivši Vukomirov kolega, koji su tu našao na službenoj dužnosti.

„Da nije to ono čivutče koje ste uzeli iz staračkog doma?“, pitao je bivši kolega kada je video Svetu.

Desa je pobesnula: „To je Srpče, imam dokumenta.“

Vukomir je smirio raspravu, ali uveče je bilo i njemu jasno da moraju što pre da napuste Svrlijig.

U selu Stave kod Krupnja živeli su Desina sestra i zet sa decom. Bili su iznenađeni kada su se na vratima kuće pojavili Desa i Vukomir sa malim detetom. Već duže vreme, otkada su Tomići sa Svetom napustili Čačak, nisu bili ni u kakvoj vezi. Nije bilo izbora, Desa je morala da kaže istinu, da je usvojila jevrejsko dete, i molila da se to nikom ne kaže.

U Rađevskom kraju su u to vreme vršljali četnici, ali su sestra i zet garantovali za njih. Tako im je gazda Čeda

Svetozar i majka Vida

iznajmio kuću u centru sela. Tu je Desa otvorila malu kafanu, a Vukomir se prihvatio zanata obućara. Skromno, ali su imali od čega da žive. U selu Stave, dočekali su kraj rata.

Sveta je posle rata, kada je završio srednju vojnu školu, krenuo je u potragu za svojom biološkom majkom. Imao je devetnaest godina kada se sreo sa njom.

Priča je napisana na osnovu izjava pohranjenih u Jad Vašemu i romanisrane priče spasenog Svetozara Jovaševića, objavljene u knjizi „Velika majka“, izdanje „Prosveta“, Beograd

Desanka Tomić priznata je od Jad Vašema za Pravednika među narodima 2014. godine.

JEVREJKA IZ KOPRIVNICE SPASENA U BEOGRADU

Mladen Perić je bio svršeni maturant kada je otišao u Prvi svetski rat. Iz rata je izašao kao nosilac Albanske spomenice i ordena Belog orla. U novostvorenoj državi, koja je 1929. proglašena Kraljevinom Jugoslavije, Mladen Perić je iz Beograda upućen na mesto upravnika carinarnice u Koprivnici. Tamo je službovao od 1935. do 1938. godine. U Koprivnici se upoznao sa kantorom sinagoge Leonom Wolfensohnom i njegovom porodicom, tri kćerke i sin.

Obitelj Wolfensohn: s leva na desno, gore sin Beno sa suprugom Klarom, otac Leon, kantor; dole majka Sofija, rođena Rosenkrantz, kćerke Silva, Marta i Erna, 1930.

Leon je, kako smo rekli, bio kantor, a rabin u sinagogi je bio Izrael Kohn (Kohn). Leon je takođe bio veoma aktivan u društvenom životu Koprivnice. Bio je dirigent i horovođa Hrvatskog pjevačkog društva „Podravec“.

Mladen Perić se vratio u Beograd u vreme kada je nacistička Nemačka uveliko sprovodila planove o Trećem rajhu, što je, između ostalog, podrazumevalo uništavanje jevrejske zajednice u Evropi.

Sticajem okolnosti, pre rata, u Beogradu se zaposlila mlada Silva Wolfensohn – rođena je 1915. Mladen Perić tada nije znao da je Silva u Beogradu.

Kraljevina Jugoslavija je pristupila Trećem rajhu, ali je vojska, posle demonstracija 25. marta 1941. u Beogradu, zbacila vladu i odbacila Trojni pakt. Osveta Hitlerove Nemačke je veoma brzo stigla i kada je posle bombardovanja glavnog grada, i drugih mesta u Jugoslaviji, Kraljevina ubrzo kapitulirala, Jevreji i komuni-

sti su bili prvi na udaru novih vlasti. Naravno, i Silva je trebalo da se prijavi policiji i stavi žutu traku na rukav, kako je uredbama bilo određeno da se obeležavaju Jevreji.

Silva to nije učinila. Njen prijatelj, folksdojčer Oto, domaći Namac, trgovac i vlasnik nekoliko mlinova u Vojvodini, pomagao je Silvi da izbegne sudbinu Jevreja, koji su uveliko bili na prinudnom radu, a mnogi od njih, pre svih muškarci, već su bili zatvoreni u privremenom logoru u Topovskim šupama, a potom ubijani u okolini Pančeva.

U međuvremenu je pripreman logor za decu, žene i stare na Sajmištu, s druge reke Save, u NDH, gde su početkom decembra meseca deportovani preostali Jevreji Beograda.

Ne baš svi. Znajući koja sudbina čeka preostale Jevreje u Beogradu i da će sve teže moći da skriva Silvu, bio je novembar mesec 1941, kada se Oto obratio Mladenu Periću i zamolio da primi u stan ugroženu Jevrejku. Kada je saznao da je Silva u Beogradu, Mladen je bio iznenađen, ali je odmah pohitao kući da se konsultuje sa porodicom šta da se radi. Njegove tri kćerke, Vera, Mia i Ruža, upozorene da će i njihov život biti ugrožen ukoliko se sazna da kriju Jevrejku, bez protivljenja su odmah počele da pripremaju kuću za Silvin prihvata. Silva je dobila novo sklonište.

Mladen je potom otišao u policiju i prijavio da se kod njega nalazi srpska izbeglica iz Hrvatske, koja je stigla bez ikakvih dokumenata. Mladen je uspeo da dobije za Silvu papire na ime Smilja Petrović.

Silva je odmah po okupaciji izgubila kontakt sa porodicom u Koprivnici. Tako nije znala da je cela njena porodica u noći 23/24 jula 1941. sprovedena u prvi ustaški logor u NDH, „Danicu“, napuštenu fabriku hemijskih proizvoda u Koprivnici. U gradu, gde je do nedavno bila potpuna verska tolerancija, jedan čovek, ustaški poverenik Martin Nemeč, sa svojom kamarilom, izživljavao se na pritvorenicima, među kojima je bio i veći broj Srba. Nekoliko dana kasnije su preživeli, prebijani zatvorenicima, u stočnim vagonima, deportovani u Zagreb, a odatle u Gospić, potom u Krušćicu, gde su odvojeni muškarci i žene. Muškarci su ubijeni u Jasenovcu, a žene i deca su transportovani u Lobograd, a potom odatle u logor smrti Aušvic. Sinagoga u Koprivnici više nije imala obrednu funkciju, ubijen je i rabin Izrael Kon, a sinagoga je pretvorena u magacin za prodaju konfiskovane jevrejske imovine, a po potrebi ustaških vlasti i kao zatvor za taoce.

Oko 250 Jevreja je te kobne noći pritvoreno. Među njima i članovi porodice Heinrich.

Heinrichovi su se sredinom 19 veka iz Austrije doselili u Novigrad Podravski, u blizinu Koprivnice. Hugo i Regina Heinrich posedovali su vinariju i bavili se trgovinom vinom. Imali su tri sina, Albert, lekar, Branko, a Zlatan je bio oženjen, supruga se zvala Zlata. Albert je pred rat mobilisan i kada je vojska Kraljevine

Jugoslavija kapitulirala, sa desetinama hiljada oficira i vojnika deportovan je u nemački logor, gde su većinom bili zatvoreni francuski vojnici. Sve vreme rata krio je svoje jevrejsko poreklo. Albert, rođen 1912, jedini je iz cele porodice preživeo rat, ostali su ubijeni u Jasenovcu i Aušvicu.

Da odmah kažemo, svega 19 Jevreja iz Koprivnice je preživelo pogrom, među njima i Silvina sestra Erna.

Silva je bila svesna svog izgleda, tamnoputoj, nije joj bilo lako predstavljati se kao Srpkinja, pa se, i pored dokumenta koje je imala, kada god je bila racija, sklanjala na neko drugo mesto. Ne baš uvek, ali sumnjičavi pogledi agenata koji su vršili pretres u stanu, upozoravali su na opreznost.

Ipak, kada se 1944. udavala Vera Perić, Silva, koja je bila prihvaćena kao deo porodice, prisustvovala je venčanju u Voždovačkoj crkvi u Beogradu.

Rat je završen 1945. i Silva se vratila u Koprivnicu. Tragedija koju su preživeli Jevreji, upućivala ih je jedne na druge. Albert Heinrich i Silva Wolfensohn su se venčali u Koprivnici. U braku je 1946. rođen sin Branko. Albert i Silva su dočekali rođenje unuka Zlatana (1974.) i Zorana (1986.)

Silva Wolfensohn

Mladen Perić i njegove kćerke Vera, Mia i Ruža, 2017. godine proglašeni su od strane Jad Vašema Pravednicima među narodima, najvećim priznanjem kojim država Izrael odaje počast ne-Jevrejima, koji su svesno bili spremni da žrtvuju svoj život da bi spasli ugrožene Jevreje.

*Sinagoga,
Koprivnica*

POKRI SE BOJANA

Pre Drugog svetskog rata, Bojana se udala za Simu Judića, magistra farmacije i uskoro se rodila kćerka Flora. Živeli su u Beogradu. Flora je imala devet godina kada je aprila 1941. nacistička Nemačka napala Kraljevinu Jugoslavije.

U to vreme, pred najvećom vojnom silom Evrope, Vojska Kraljevine Jugoslavije nije dugo pružala otpor i za kratko vreme je kapitulirala. Nemačka i njeni saveznici su podelili ratni plen, Jugoslavija je rasparčana, skoro isto kao i devedesetih dvadesetog veka, samo ovog puta ne direktno sa stranim zavojevačima.

Kada su nacističke trupe ušle u Beograd, odmah su počele represalije prema mirnim građanima. Među prvima su na udaru bili Jevreji, koji su oterani na prinudni rad, na raščišćavanje ruševina, koje su bile posledica bombardovanja „otvorenog grada“. Iz razrušenog grada je trebalo izvaditi poginule, čija tela su predstavljala opasnost od širenja zaraze. To je bila preventivna mera i u tome ne bi bilo ništa loše da Jevreji istovremeno nisu bili ponižavani; golim rukama su vadili poluraspadnuta tela mrtvih sugrađana, morali su da nose žute trake na rukavu sa oznakom da su Jevreji, zabranjeno im je slobodno kretanje gradom, a snabdevali su se životnim namirnicama u vreme kada su prodavnice, racionirane u ratnim uslovima, već bile prazne, a na pijacama je ostajalo ono što bi se obično bacalo u đubre.

Naravno, prvo su na udaru bili Jevreji sposobni za rad, koji bi mogli da se suprotstave okupatoru, ali ni oni, posle izvesnog vremena, više nisu mogli da se vraćaju kući, nego su odvođeni u privremeni logor, koji je formiran u Topovskim šupama. Odatle su lažnim obećanjima, da ne bi došlo do pobune, odvođeni na streljanje u okolinu Pančeva.

Sima Judić, kao oficir vojske Kraljevine Jugoslavije, izbegao je sudbinu desetina hiljada vojnika i oficira koji su posle kapitulacije oterani u nemačko zarobljeništvo. Sima, rođen u Kragujevcu, gde su pred rat i dalje živeli njegovi roditelji, sigurno bi bolje prošao da je zarobljen, nego što je pobegao iz Beograda i vratio se u roditeljsku kuću.

U Kragujevcu je u to vreme počela velika nacistička racija, sakupljali su se taoci za nacističku odmazdu zbog pogibije nemačkih vojnika u borbi kod Gornjeg Milanovca. Nacisti su Simu uhapsili 18. oktobra, a već 20. oktobra 1941. streljan je

Sima Judić

sa grupom komunista, njih sve zajedno oko šezdeset. To je bilo jedan dan pred početak još veće tragedije, koja se odigrala 21. oktobra, masovnog streljanja građana i đaka Kragujevca, njih oko 2.778.

Bojanina majka, Rašela Jakovljević, pre rata je sa mužem živela na Dorćolu. Na žalost, brzo je ostala udovica i ponovo se udala, ovog puta za imućnog čoveka i već se 1918. preselila u Francusku ulicu, kod Kalemegdana. Kada je Rašela videla šta se događa u Beogradu, odlučila je da se obrati bivšim komšijama sa Dorćola, sa kojima je ostala u dobrim odnosima, porodici Milutinović.

Pre rata, Predrag-Dragi Milutinović i njegova supruga Ljubinka, takođe su se odselili sa Dorćola. Kupili su Milutinovićeve skromnu kuću na Pašinom brdu, koje je tada bilo periferija Beograda. Sa njima je bila i njihova kćerka Ruža, koja je pre, i za vreme rata, kao službenica radila u policiji. Rašela je verovala da će se situacija brzo smiriti i zamolila Milutinoviće da prime u kuću nju, njenu kćerku Bojanu i unuku Floru na nekoliko nedelja. Milutinovićeve su ih bez reči primili. Komšijama su objasnili da su Jakovljevići njihovi rođaci iz ratne zone u Prokuplju i da će kod njih biti koliko god bude potrebno.

Ruža je onda rešila da za Rašelu i Bojanu pribavi lažna dokumenta, što je i učinila.

Početak decembra meseca 1941. većina jevrejskog muškog življa sposobnog za rad već je bila ubijena, a počelo je odvođenje dece, žena i starih u logor na Sajmištu, koji se nalazio na drugoj obali reke Save, u NDH, koji je bio pod nacističkom upravom. I njih je čekala ista tragična sudbina, većina je na putu od logora do Jajinaca ubijena u kamionu gasnoj komori, takozvanoj „dušegupki“. Tamo su njihova tela bačena u zajedničke grobnice.

No, time nije prestalo traganje za preostalim Jevrejima, koji su nekim čudom ostali u Beogradu.

Jednom prilikom, kada je Ruža čula u policiji da se sprema policijska racija u njenom kraju, požurila je kući da o tome obavesti roditelje. Morala je da prizna roditeljima, a i Rašeli i Bojani, da falsifikovana dokumenta nisu baš najbolje urađena i da će njih dve morati za vreme racije da se negde sakriju. Na tavanu je bilo neke starudije i Dragi je napravio jednu pregradu iza koje je bilo određeno da se sakrije Rašela. U dvorištu Milutinovićevih su bile neke stare šupe, pa su i tu na brzinu napravljena skloništa gde će se u jednom od njih sakriti Bojana.

„Za Floru se ne brinite, to je moja briga“, rekao je Dragi i iz fioke izvadio neka stara dokumenta.

Dan je proticao mirno i Ruža je već pomislila da su u policiji odustali od racije. Uveče su svi legli da spavaju i kada su već bili uvereni da je opasnost prošla, na vrata njihove kuće je zakucala policija.

Rašela se brzo popela na tavan, a Bojana je trebalo da kroz otvoren prozor, iz sobe u kojoj je spavala sa Ružom, skoči u dvorište. Međutim, policija je već opkolila kući i napolje se nije moglo. Ruža je skočila iz kreveta i pozvala Bojanu da legne u njen krevet. „Pokri se Bojana“, rekla je tiho. Taman je preko Bojane prebacila veliku perjanu dunju, kada su agenti upali u njenu sobu.

„Šta tražite u mojoj sobi, kolege?“, osmeh se širio na njenom licu. Ruža je bila lepa, mlada devojka, u spavaćici, i nije joj trebalo puno vremena da isprati iz sobe zbunjene agente.

U drugoj sobi je Flora raširenih očiju gledala šta se dešava.

„Ovo je naša kćerka Mira“, rekao je Dragi i pružio agentima rodni list.

Ljubinka i Dragi su imali kćerku, koja je bila sličnih godina kao Flora, a koja je nekoliko godina ranije iznenada preminula. Srećom, tu nije bio prisutan niko od komšija da čuje šta Dragi priča.

Opasnost je prošla, ali su se racije ponovile još nekoliko puta. Rašela i Bojana su se skrivale na raznim mestima, a Flora se navikla na njeno novo ime, Mira Milutinović.

Kada su Saveznici 1944. počeli da bombarduju Beograd, ponovo su građani bežali iz centra grada. U njihov kraj je stigla jedna folksdojčerka i prepoznala Bojanu. Počela je da viče da se ceo kraj orio: „Otkud Jevreji u vašem kraju?“

Domaća Nemica se na Pašinom brdu sklonila kod jednog rođaka, domaćeg Nemca, koji je bio oženjen Srpkinjom. Po svoj prilici je on uticao da se Nemica smiri, a nikom od komšija nije palo na pamet da prijavi policiji prisutne Jevreje. Bližio se kraj rata, nesreće je već bilo previše i Rašela, Bojana i Flora dočekale su kraj rata u kući Milutinovića.

Za vreme rata Flora nije išla u školu. Za znatiželjne komšije izmišljani su razni razlozi zašto je dete sve vreme u kući. Ulogu učiteljice su preuzele majka i Baka, a Flora je posle rata redovno završila škole.

Ova priča napisana je, između ostalog, na osnovu svedočenja Flore Judić, udate Sokolović, snimljenog za Spielbergovu fondaciju.

Milutinović Predrag, Ljubinka i Ruža su 2017. godine, od strane Jad Vašema iz Jerusalima, priznati za Pravednike među narodima.

*Baka Rašela i unuka Flora
pred rat 1941.*

KAKO JEVIJEJI POSTAJU SRBI

Pre Drugog svetskog rata u Zvorniku, Bosna i Hercegovina, braća Nahman i Aron Hajon bili su uspešni trgovci i ugostitelji. Koliko god bili uspešni, Aron Hajon se 1938. godine odlučio da se sa porodicom preseli u Beograd, gde su se, po njegovom viđenju, otvarale veće mogućnosti za posao, a i za njihovu decu.

Kada se Aron se sa suprugom Sofijom, rođenom Blam,(u braku je rođeno šestoro dece, dvoje umrlo kao mali), dva sina, Isidorom i Emilom i kćerkom Julijanom - Bebom, preselio u Beograd, u kome se već nalazila kćerka Matilda, iznajmio je kafanu „Složna braća“, u kojoj su radili uglavnom članovi porodice. Kako bi se to danas reklo: Porodični biznis. Naime, u to vreme se još uvek radilo i živelo u zajednicama, znalo se ko je gazda u kući, ili, kako se to kod Jevreja kaže, „Glava kuće“, i ne samo kod Jevreja, ali u ovoj priči je o njima reč. Iznad kafane Aron je iznajmio ceo sprat, gde je stanovala njegova porodica i brat njegove žene Bernard Blam.

Kraljevinu Jugoslaviju, bez objave rata, 6. aprila 1941. godine, napala je nacistička Nemačka sa svojim saveznicima, a Beograd, otvoreni grad, doživeo je teško bombardovanje. Takvoj vojnoj sili, nije mogla ozbiljnije da se suprotstavi vojska Kraljevine. Za samo nekoliko dana nacističke trupe su bile u Beogradu.

Sofija, Julijana i Aron Hajon

Narod se nije predavao, počeo je otpor okupatoru. Neposredan povod za brutalni obračun sa Jevrejima nije bio potreban. Nacistička ideologija bila je putokaz kako poniziti jedan narod pre “Konačnog rešenja jevrejskog pitanja”.

Aronovi sinovi, Isidor i Emil, pobjegli su iz okupiranog iz Beograda i odlaze u Zvornik. Tamo su se pridružili partizanskim jedinicama i prilikom pokreta prema Loznici bivaju zarobljeni. Nažalost, to se dešavalo početkom 1942, pali su u ruke krvnika, prvo zatvoreni kod neke crkve, a potom prebačeni u okolinu Šapca, gde su bili zaklani.

Aron je tek kasnije saznao šta se događalo sa sinovima, ali videći šta se dešava u Beogradu, shvatio je da je to tek početak progona Jevreja. Od dana kada su nacisti stigli u Beograd više nije mogao da radi, porodica nije smela da se kreće ulicom bez žutog obeležja. Trebalo je brzo naći rešenje za tešku situaciju u kojoj su našli.

Za Arona novac nije bio problem. Umeo je da zaradi, a u teškim vremenima sve što je ostavljao na stranu značilo je život. Teško bombardovanje Beograda, nateralo je Arona da se sa porodicom skloni u Višnjicu, selo pored Beograda.

Višnjica se nalazi pored Dunava. Kuće u selu su razbacane po obroncima, a sa druge strane brda bile su močvare, idealno mesto za bežanje, ako ureba.

Međutim ni tu porodica Hajon nije mogla dugo da se zadrži. Uredbe okupatora, koje su odmah stupile na snagu, a odnosile su se na Jevreje, a da su Jevreji, to Aron nije uspeo da sakrije, naterale su ga da potraži drugi smeštaj. Aron je rešio da se vrata u Bosnu, u Kozluk, u mesto gde se rodio 1884. godine.

Na putu prema Kozluku, jedno vreme su se zadržali u Bijeljini, kod porodice Semo, a potom stigli u Kozluk, gde ih je prihvatila jedna muslimanska porodica.

Ni tu se nisu dugo zadržali, već su utočište našli kod Aronovog brata Nahmana u Zvorniku.

U Bosni su ustaše revnosno sprovodile nacističke planove, totalno istrebljenje jevrejskog naroda, ali i velik broj Srba, koji su stradali pod ustaškom kamom. Veoma brzo je bilo jasno da porodica Hajon mora da beži iz Zvornika i Aron je odlučio da se vrata u Srbiju. U Loznici se porodica Hajon zadržala neko vreme, a kada ni tu više nije bilo sigurno, početkom decembra meseca 1941. ponovo su se našli u Beogradu. U ranije iznajmljen stan više nisu mogli i smeštaj su našli kod Lele Koen.

Od ulaska nemačkih trupa u Beograd, od aprila do decembra meseca 1941, velik broj Jevreja, muškaraca sposobnih za rad, zatvoren je u privremeni logor u Topovskim šupama. Naime, iz Topovskih šupa nacisti su sistematski odvodili kamionima Jevreje na prinudni rad, ali istovremeno su veći broj njih vozili prema Jabuci i tamo streljali.

Za decu, žene i stare, pripremljen je drugi scenario. Otvoren je Judenlager Zemlin, jevrejski logor sa druge strane reke Save, na teritoriji Nezavisne države Hrvatske, ali je logor ostao pod nemačkom upravom. Masovna deportacija preostalih Jevreja iz Beograda i okoline počela je 8. a završena 12. ili 13. decembra 1941. No, datum i nije toliko važan, jer su nacisti sa domaćim kolaboracionistima i dalje dovodili Jevreje čak i iz udaljenih krajeva Srbije. Do maja sledeće godine, svi logoraši koji nisu umrli od gladi, zime i bolesti, umoreni su u kamionima gasnim komorama – „dušegupkama“.

Po dolasku u Beograd, Aron Hajon je video šta se dešava sa Jevrejima i nije čekao da vidi koja sudbina je namenjena preostalim Jevrejima, već je potražio način da spase porodicu i sebe.

Nekoliko godina ranije, 1934, u Beograd je stigao Bogoljub, drug iz detinjstva Aronove kćerke Matilde. Bogoljub je bio jedno od šestoro dece Pera i Marice

Stevanović i čim je napunio šesnaest godina, Bogoljub je krenuo trbuhom za kruhom.

Bogoljub Stevanović, tada već odrastao mladić, star dvadeset i tri godine, stanovao je u Karađorđevoj ulici. Bogoljub nije pitao čika Arona kako ga je našao, ali su kao stari prijatelji seli da se ispričaju. Sigurno je pretpostavio da je Matilda, njegova drugarica, koja je u Beograd došla još 1935, verovatno spomenula ocu da bi on mogao da pomogne.

U to vreme, ispred ustaškog noža, bežali su Srbi iz novostvorene Nezavisne države Hrvatske, kojoj je pripao i veći deo Bosne i Hercegovine. Najveći broj je potražio utočište u Srbiji. Oni, koji su u poslednjem momentu napustili svoja ognjišta, često nisu poneli ni svoja dokumenta sa sobom.

Aron se dosetio da bi mogao sebe i porodicu da predstavi kao izbegle Srbe iz Bosne. Za dobijanje novih ličnih dokumenata, koji bi potvrdili da su oni izbegli Srbi, bila su mu potrebna dva svedoka i tako se našao u stanu kod Bogoljuba.

Bogoljub se nije premišljao ni jednog trenutka: „A koje ime ste odabrali?“, pitao je, odagnavši Aronovu svaku sumnju da li želi da pomogne.

„Aca Marković iz sela Pilica kod Zvornika.“

„Nije baš kod Zvornika, oko 30 kilometara udaljeno“, Bogoljubu se oteo osmeh.

„Znam, namerno sam odabrao to selo. Ne baš blizu, ali dovoljno daleko od Zvornika. U ovim vremenima, teško bi neko rešio da proverava postojanje Ace Markovića u Pilici.“

Ljuba Blagojević

Bogoljub Stevanović

No, za izjavu su bila potrebna dva svedoka. Bogoljub je poznao njihovog zemljaka Ljubu Blagojevića i zajedno sa Aronom obratio se Ljubi za pomoć. Ni Ljuba se nije premišljao.

Uskoro su svi bili u policiji, gde su Bogoljub i Ljuba trebali pod zakletvom da daju izjave, na osnovu kojih bi Aron dobio nov identitet za sebe i svoju porodicu.

Policijskom službeniku je bilo nešto sumnjivo, činilo mu se da od ranije poznaje čoveka, koji se predstavljao kao Srbin, izbeglica iz Bosne.

„Sačekajte me dole u kafani, tu, na ćošku.

Samo nešto da završim pa ćemo se tamo naći“, rekao je policijski službenik.

Kafana u kojoj su 'svedoci' i Aron čekali službenika srećom nije bila „Složna braća“. Aron se za svaki slučaj osvrtao po kafani, pokušavajući da se seti ko je vlasnik, da li se znaju od ranije, jer su se i kafedžije, kao i lekari i advokati i druge esnafije, poznavali između sebe. Gazda nije bio u kafani, tako da nije bilo nikog ko bi mogao da otkrije Aronov pravi identitet.

Ipak, Aron se upitao zašto je službenik odložio izdavanje dokumenata. Primećio je službenikov sumnjičav pogled, pa se uplašio da bi policijski službenik mogao u kafanu da dovede gestapovce.

„Ne brinite čika Arone“, rekao je Bogoljub uz kiseli osmeh. „Verovatno hoće da traži pare. Znae kako to počinje, male plate, kod kuće sitna deca, skupoca...“

Kada je službenik seo za sto i izvadio papire, Aron je odahnuo.

U rukama je držao papire na ime Aleksandar Marković, njegova žena Sofija dobila je ime Dara, a kćerka Julijana ime Mirjana.

Dok se vraćao kući, Aron je na više mesta mogao da pročita plakate preko kojih se pozivaju svi Jevreji Beograda da se jave u Specijalnu policiju za Jevreje u ulici Džordža Vašingtona, a odatle će biti prebačeni u novo osnovani logor na Sajmištu. Nedićevi žandarmi nisu mogli da Aronovoj porodici uruče poziv, jer nisu ni znali da se kriju kod Lele Koen, ali Aron je već usput doneo odluku da se pozivu ne odazovu.

Već se uveliko odvijala deportacija Jevreja na Sajmište, kada je Aron odlučio da ženu i kćerku Julijanu pošalje u Niš. Tamo se već nalazila njihova kćerka Matilda sa sestrom od ujaka Olgom Blam. Olga Blam je radila u Jevrejskoj bolnici na Dorćolu i kada je čula za deportaciju Jevreja u logor na Sajmište, nekoliko dana pre tetke i sestre Julijane, sa Matildom Hajon je otputovala za Niš.

Da ne bi bili upadljivi, majka i Julijana su spakovale u ranac ono najnužnije i kao izbeglice, koje nemaju šta da nose sa sobom, prvim vozom su krenuli za Niš. Tamo nisu nikog poznavali, a ni njih nije imao ko da prepozna. Aron je još neko vreme ostao u Beogradu. Ženi i kćerki se pridružio marta 1942.

Starija kćerka Matilda, bila je bliska sa sestrom od ujaka, Olgom Blam, i njih dve su se snašle. Pribavile su lažna dokumenta na ime Milena i Olga Blažić, te su se i njih dve, kao rođene sestre, krile u Nišu, ali nisu imale nikakva kontakt sa Hajonovima.

Sofija i Julijana već su iznajmle stan u Nišu kada je stigao Aron. Stan je iznajmljen u kući, u kojoj su živeli zajedno sa domaćinima. Brzo su se sprijateljili, ali tajna da su Jevreji morala je biti sačuvana. Radilo se o životu i smrti i niko nije smeo da zna da se iza srpskih izbeglica kriju Jevreji.

Bogoljub Stevanović je bio zadovoljan što je uspeo da pomogne čika Aronu

i njegovoj porodici. Nije ni pitao kuda će dalje. Bolje je bilo da se neke stvari ne znaju, nego da se pod eventualnom torturom, kojoj su bili izloženi oni za koje se sumnjalo da pomažu Jevrejima, otkrije gde se skriva porodica Hajon.

Ipak, neko je došapnuo da se dve Jevrejke, Matilda i Olga, kriju u Nišu. Srećom vest da je stigla poternica iz Beograda, stigla je do Matilde i Olge pre policije. Iz Niša su u poslednjem momentu pobile u Prištinu, a odatle se prebacile u Albaniju. Olga Blam se zaposlila u električnoj centrali. U to vreme Albanija je još uvek bila pod italijanskim protektoratom. Direktor Centrale je bio Ludoviko Donati i kada su Nemci okupirali Albaniju, posle kapitulacije Italije 1943. godine, Ludoviko, kako bi spasao Olgu, jer su nacisti hteli da je odvedu, ponudio je Olgi Blam brak. Olga je prihvatila bračnu ponudu i svi zajedno su se prebacili u Italiju. Olga Blam se udala za Ludovika Donatija, a Matilda Hajon je u logoru u Italiji upoznala čoveka svog života, Wolusa Zelmana sa kojim se venčala posle rata. Olga je ostala u Italiji i u srećnom braku rodila četvoro dece, a Matilda se sa Wolusom iselila u Kanadu.

Dok su se Olga i Matilda snalazile u Albaniji, u Nišu su Aron i Sofija, 'novopečeni hrišćani', zajedno sa Julijanom, morali brzo da uče pravoslavne običaje. Jednom prilikom, Sofija je imala dužnost da za slavu ispeče slavski kolač. Nevešto se krstila Sofija, a to su приметili domaćini. „Kod nas u Bosni se malo drugačije krsti“, domaćini su prihvatili Sofijino objašnjenje.

Julijana je morala da posluži na slavi i svaki čas je prala ruke.

„Kao da je Jevrejka“, komentarisale su komšije, ali se Julijana pravila kao da to nije čula.

Svako je imao svoj doživljaj, a Aron je doživeo pravi šok kada ga je čovek u tramvaju za Nišku Banju oslovio pravim imenom.

Okrenuo se i video sreskog upravnika iz Zvornika. Znali su se dobro, ali zapanjen izraz Aronovog lica, pokušao je da ubedi sreskog upravnika da je pogrešio, da ga je pomešao sa nekim drugim. Sreski upravnik, Škavo Škavatić, sa titulom četničkog vojvode, sa kamom za pojasom i redenicima preko grudi, znao je tačno koga je sreo. Kada je Aron na prvoj stanici žurno izlazio iz tramvaja, da li zbog predratnog duga, koji nikad nije vratio, Škavo je doviknuo Aronu da se ne brine, da mu dlaka sa glave neće faliti. Posle tog događaja, duže vreme, Aron i Sofija nisu izlazili iz kuće. Da je Škavo samo nekome spomenuo da sumnja, a ne da je siguran da je sreo Jevrejina iz starog kraja, ko zna kako bi se završio boravak porodice Hajon u Nišu

Julijana je u Nišu dobila posao u štampariji „Car Konstantin“. Naočita devojka privukla je pažnju svog šefa Ratomira Čirića. Ljubav koja je buknuła između njih nije mogla da predvidi teži ispit vernosti. Julijana je krila da je Jevrejka sve do momenta kada ju je Ratomir zaprosio. Onda mu je sve priznala, ali on se samo

šeretski nasmejao. Kao da je od početka znao da je mala pegava, ridokosa devojka Jevrejka. Venčali su se 1948. godine.

U životu prožetom strahom, porodica Hajon dočekala je kraj rata u Nišu.

Sofija, Aron i Julijana Hajon

U vreme kada je pomogao čika Aronu i njegovima, Bogoljub Stevanović nije znao koja sudbina čeka njegovu porodicu, koja je ostala u Zvorniku. Kada tamo više nije bilo Jevreja, nastavljen je progon Srba. Otac mu je stradao u Jasenovcu, tri brata su izgubila život u ratu, a četvrti se kao 90% invalid vratio kući. Rat su pored brata invalida preživeli Bogoljubova majka i sestra. Nisu dugo izdržale. Posledice rata su se ubrzo osetile. I majka i sestra su umrle, a potom i brat invalid. Bogoljub je jedini ostao u životu od cele porodice. I on je, kao i malobrojni preživeli Jevreji, morao da nastavi dalje. Oženio se i dobio dve kćerke.

Bogoljub je tek posle rata saznao za sudbinu porodice Hajon. Sa Aronove strane i njegove supruge Sofije, rođene Blam, stradalo je 47 članova familije. U životu je ostalo njih sedmoro...

Bogoljub Stevanović i Ljubo Blagojević 1998. godine, priznati su od strane Jad VaŠema za Pravednike među narodima.

TRČI RADISAVE!

Pre Drugog svetskog rata u Daruvaru (Hrvatska) živela je porodica Švarcenberg (Shvartzenberg). Herman i Julija imali su šestoro dece, tri sina i tri kćerke, svi rođeni u Novom Sadu. Kada su deca izučila škole, Herman je odlučio da sa sinovima otvori hotel u Daruvaru. Kupio je hotel koji se zvao „Sloboda“. U Novom Sadu je ostala kćerka Micika, koja se uskoro preselila u Beograd.

Hotel je dobro radio, ali kada se sinu Josefu, koji je bio knjigovođa, ukazala prilika da se zaposli u Beogradu, rešio je da se sa porodicom preseli u veliki grad.

Josef Švarcenberg (rođen 1899.) bio je oženjen sa Ester (rođena 1908.), koju su svi zvali Nevenka. Ester je bila iz porodice Weis. Iako poreklom iz Mađarske, Weisovi su u to vreme već bili starosedeooci Daruvara.

U braku Švarcenbergovih, u Daruvaru, rođeno je dvoje dece: Dan (Danko), rođen 1936. i Rut (Ruth), rođena 1938. Već sledeće godine, kada je Josef dobio zaposlenje u lancu trgovinskih prodavnica „Nama“ (Narodni magazin), gde je bio šef stovarišta, cela porodica se preselila u Beograd. Ester, cionističkih uverenja još iz Daruvara, ponovo se u Beogradu povezala sa ženskom organizacijom WIZO.

Sa dobrom platom mogao je Josef da nedaleko od posla, u ulici Strahinjića Bana 74, iznajmi veći stan. Čest gost u njihovom stanu bila je Josefova najmlađa sestra Ruža (Rosa). Još dok su živeli u Novom Sadu i Ruža i Micika, prava lepotica, već su stasale za udaju. Međutim, namerile su se na istog momka. Bogami, sestre su se gadno posvađale i kako to obično biva, nijedna se nije udala za nesuđenog mladoženju.

No, kada je Micika prešla u Beograd, upoznala je Milutina Nedeljkovića i ubrzo se udala za njega. Iako već udata, Micika nikako nije mogla da oprost Ruži što joj je svojevremeno „otela“ momka.

Milutin Nedeljković je bio poreklom iz sela Bistrice kod Lazarevca. Iz mnogobrojne siromašne porodice u to vreme je jedini dobio visoko obrazovanje. Nai-

Ester i Josef Švacenberg

me, pošto je odslužio vojsku, završio je studije na Pravnom fakultetu i postao advokat. Tako je bio u kontaktu sa Josefom, a kada je upoznao Miciku, njihove veze su se još više učvrstile.

Kada je Kraljevina Jugoslavija aprila 1941. okupirana i rasparčana između zemalja Sila osovine Trojnog pakta, odmah je počeo progon Jevreja. Nacisti su uz pomoć domaćih kolaboranata veoma brzo skoro potpuno uništili jevrejsku populaciju u Srbiji. Milutin je dobro znao šta se dešava i nije čekao da vidi kako će se nacisti odnositi prema Jevrejima u mešovitom braku. Odmah je poslao Miciku i njihovu decu, sina Svetislava, koji je imao petnaest godina i kćerku Miru, koja imala sedamnaest godina, u Bisticu kod brata Rajka. Kada je rekao Josefu da sprema porodicu da što pre napuste Beograd, Josef s nije puno premišljao. I Josefovi su se uskoro našli kod Rajka u Bistrici. Sa Josefom je bila i njegova sestra Ruža. U Rajkovoju kući je bilo tesno za njih devetoro. Pored toga, atmosfera je bila neizdrživa. Kod Micike je i dalje bio veliki otpor prema sestri Ruži i Rajko je predložio da Josef sa porodicom i sestrom Ružom pređe kod Radisava, njegovog rođenog brata, sa kojim ga je delila samo ograda dvorišta.

Radisav nije imao ništa protiv da primi višečlanu porodicu. U više nego skromnoj kolibi, to ni onda nije moglo da se nazove kućom, postavljene su daske na kojima su Josefovi spavali svi zajedno, a Radisav je spavao na kuhinjskom stolu!

Radisav je bio povezan sa članovima Pokreta otpora. U njegovu skromnu kuću u Bistrici često su svraćali i partizani i četnici, koji su u Lazarevcu imali jedan štab.

Micika, besposlena u selu, sve vreme je razmišljala kako da se osveti sestri Ruži što joj je preotela momka. Jednog dana sela je i napisala pismo gradonačelniku Lazarevca. U pismu je stajalo da se kod Radisava Nedeljkovića u Bistrici krije jevrejska porodica Švarcenberg. Kada je Micika dala pare sinu Svetislavu, da vozom ode do Lazarevca, Rajko je odjednom shvatio šta se dešava. Ako to pismo padne u ruke Nemicima ili četnicima, sasvim je bilo jasno koja sudbina čeka njegovog brata i Josefovju porodicu. Požurio je i obavestio Radisava šta se dešava. „Trči

Rut, Ester i Dan Švarcenberg

Radisave, dok nije kasno!.

U to vreme Josef je čuvao koze i nije bio kod kuće. Radisav više nije imao vremena da čeka sledeći voz, a Ester nije htela da ostane kod kuće. Morali su nekako da spreče Svetislava da preda pismo gradonačelniku. Bistrica je udaljena oko devet kilometara od Lazarevca. Radisav je odlično poznao puteve u okolini i oni su trčeći krenuli prečicom kroz šumu, ali, kada su stigli do gradonačelnikove kancelarije, tamo su već bili Nemci. Nemci su svako jutro pregledali pristiglu poštu i uzimali ono što je za njih bilo interesantno. Od poslužitelja u opštini čuli su da je Svetislav već bio kod gradonačelnika i premoreni samo su seli na stolice ispred gradonačelnikove kancelarije. Kada je gradonačelnik ispraćao dobro raspoložene Nemce, više se nije imalo kuda, samo su čekali da im naredi da krenu s njima. Međutim, kada je gradonačelnik ispratio Nemce, prišao je Radisavu i Ester, izvadio je pismo iz džepa i pitao: „Da li ovo tražite?“ Pred njima je pocepao pismo i rekao da mogu mirno da se vrate kući.

Kada je Josef sa porodicom napustio Daruvar, tamo je ostala njegova sestra Cilika. Bila je frizerka i za divno čudo, sve vreme rata, niko je nije pitao za njeno poreklo.

Na salašu u blizini Daruvara nalazila se i Esterina sestra Katarina. Bila je udata za Srbina Dušana i imali su dvoje dece, Miju i Darka. Dušan je otišao u partizane, a Katarina nikada nije saznala da je Dušan poginuo na ratištu. Ona je sa decom deportovana u Jasenovac.

U Jasenovcu su stradala i Josefova braća, koja su ostala u Daruvaru, najstariji Ludvig ili Lajoš, kako su ga zvali u Novom Sadu, i najmlađi Slavko.

U Bistrici se život odvijao kao i u većini sela. Josef, koji je slabo govorio srpski, dobio je zadatak da čuva koze. „Bolje da se što manje srećeš sa seljanima“, rekao je Radisav, a Ester je pomagala Radisavu u poljoprivrednim radovima.

Josef je imao još jedan zadatak. Deca nisu mogla da idu školu, a Josef nije mogao da prihvati da ostanu nepismena. I Radisav je bio nepismen, sve zajedno Josef ih je učio da čitaju i pišu.

Kada je Radisav, potpuno opismenjen, 1944. sa partizanima otišao na front, Josef se sa porodicom preselio u Lazarevac. Istina je da se rat bližio kraju, uz pomoć Crvene armije Lazarevac je već bio oslobođen, ali postojao je drugi razlog za selidbu. Naime, Ester je imala nesreću da se poseče na žardali nož. Josefova porodica dobila je sobu, u tada već partizan-

Rut i Dan Švarcenberg

skoj bolnici, gde su Ester lečili od sepse.

Uskoro je bio oslobođen i Beograd, i Josef je odlučio da ode do Beograda i vidi da li će se tamo naći posao za njega. Ni sam nije mogao da veruje da je njihov stan u Strahinjića Bana bio prazan. Mogao je da se vrati u Lazarevac i da sa porodicom pređe u Beograd.

Dok je Josef bio u Beogradu, odjednom se kroz bolnicu proneo glas da se Nemci vraćaju u Lazarevac. Ester je sa nateklom nogom, zajedno sa decom i Ružom, bežala iz grada. Već se pokajala što su napustili Bistricu, kada ih je zaustavila jedna komšinica iz sela: „Kuda ćete? Idete pravo prema Nemcima!“

Uzbuna je bila lažna, Nemcima nije padalo na pamet da se ponovo bore u izgubljenom ratu. Čuvali su oni prolaze za nemačke jedinice koje su se povlačile sa Bliskog istoka i iz Grčke, ali i njima je bilo dosta rata, a u Lazarevcu je već bila uspostavljena partizanska vlast.

Kada se Josef vratio sa dobrim vestima, porodica je mogla da krene za Beograd. Vozovi su išli neredovno, gužve su bile velike, ali izbora nije bilo. Jedva su se nekako smestili u jedan kupe, kada je u kupe ušao seljak sa šilježetom. „Ovde ima još jedno slobodno mesto“, rekao je seljak, ugurao guzicu na mali prostor sedišta i spustio Ruti u krilo mladu ovcu. Rut je tada imala šest godina i ovcino runo joj je taman došlo do nosa. „Mama“, Rut je tražila način da se oslobodi ovce, ali tu se nije moglo ništa. Ipak, Rut se setila: „Mama, moram da piškim“.

Šta će Ester, odvela je Rut u WC, a kada su otvorili vrata, imali su šta da vide. U WC-u, u krilu drugog seljaka, razbaškarila se velika ovca. Olakšanje je stiglo tek dolaskom u Beograd.

Rut i Isak

Moram da vam ispričam i ovu epizodu pre nego što vam kažem da se cela porodica Švarcenberg iselila u Izrael. Kamioni sa partizanima su tutnjali kroz Beograd. Odjednom, iz jednog kamiona, iskočio je u partizanskoj uniformi krupan momak i počeo da grli i ljubi Josefa. Bila je to dosta uobičajena scena kada su se posle rata sretali rodbina i prijatelji, za čiju sudbinu se nije znalo sve vreme rata. Josef je pomislio da je u pitanju zabuna, prihvatio je zagrljaj krupnog momka, a i nije baš imao izbora, a kada je čuo da ga momak oslovljava striče Josef, shvatio je da se ipak poznaju. Bio je to Laza Lotvin, sin njegove rođake, koji je jedini od cele porodice preživeo rat.

*Posle rata, u oslobođeni Beograd, stigao je i Radisav Nedeljković. Rado-
sti nije bilo kraja i Radisav je ostao u stanu porodice Švarcenberg. Kada
je Jevrejima 1948. odobreno da se isele u Izrael, među prvima je bila i
porodica Švarcenberg. Brodom „Kefalos“ stigli su u Haifu.*

*U Izraelu se Dan oženio i dobio dvoje dece, a Rut se venčala sa Ichakom
Nisimom i imaju jednog sina, dve kćerke i sedmoro unuka.*

*Radisav Nedeljković, 12. aprila 2011, priznat je od strane Jad Vašema za
pravednika među narodima.*

SPISAK PRAVEDNIKA IZ SRBIJE

sa godinom proglašenja
Evidencija Jad Vašema do 1.1.2018.g.

Andeselec, Marija; ds. Natalija & Vera	1993	Kukovic, Olga	1994
Arandjelovic, Vera	1991	Kvasina, Smilja & dght. Milena Markovic	2014
Arsenijevic, Ljubivoje & Vujka & son Milje	2000	Lepcevic, Mileta	1978
Baic, Klara	2007	Ljubicic, Lazar & Mila	1994
Begic, Midhat & Mauricette	1991	Macasovic, Anna & Istvan	1988
Bencevic, Antun; sister Mira	1994	Mandusic, Ljubica (Gazikalovic) & dght. Jelica Rankovic	2007
Blagojevic, Liuba	1998	Marinkovic, Dorde & Stanka	1996
Blendic, Djordje & Mitra	1992	Markovic-Levec, Martina	2000
Blendic, Jovan, son Nikola, grandson Nikolica	1999	Milenkovic, Ljubo	1999
Bogicevic, Mijajlo & Milica	2009	Milenkovic, Svetozar & Vida	2002
Bondzic, Borivoje & Grozdana	1980	Milharcić, Lujza (Vlahovic)	1985
Botic, Radovan	1989	Milutinovic, Predrag & Ljubinka & dght. Ruzica	2017
Bradic, Sava & Jovana	1994	Mladenovic, Biserka & Vladimir	1999
Canadi, Mariska	1995	Nedeljkovic, Radisav	2011
Djonovic, Radovan & Rosa	1983	Nikolic, Rasa	1995
Djosevic-Adanja, Dara	1998	Novakovic, Krsta	2003
Djurkovic, Aleksandar	1999	Obradovic, Stana	1989
Dudas, Palo & Anna (Hrubik)	1995	Panic, Dr. Svetozar & Angelina	1993
Glavaski, Jelena	1987	Pascan, Nadezda	1994
Gligorijevic, Milan	1996	Pejic, Dr. Mirko & Nevenka & son Aleksandar	1986
Imeri-Mihaljic, Hajrija	1991	Peric, Mladen	2017
Jakovljevic, Andja	1992	Petrovic, Aleksandar	2002
Jankovic, Ratko	1990	Petrovic, Kosa	2003
Janosevic, Katica	1964	Popovic, Djordje & Marija	1999
Jovanovic, Bogdan & Desanka; ch: Nemanja, Nada	1968	Popovic, Predrag	2001
Jovanovic, Danica; ds. Olga & Mileva	1993	Prica, Spasenije	1991
Jovanovic, Dusan	2006	Protic, Simeon & Miroslava	2009
Jovanovic, Pero	1993	Rasic, Veljko & Helena	2006
Jovanovic, Stanko & Ljubinka	1967	Stamenkovic Jelenko & Ljubica	2005
Jovanovic, Tihomir & Milka	1992	Stefanovic, Mile; sister Mileva	1992
Knezevic, Slobodan & Milenija	1980	Seka Svjetlicic	
Knezevic, Vojislav	2012	Stevanovic, Bogoljub	1998
Kostic, Ljubomir & wife; ch: Dragoslav, Bosiljka	1997	Stojadinovic, Dr. Miloslav	1966
Kovanovic, Divna	1999	Stojadinovic, Zora	2001
Kozarski, Julis & Stevo; ch. Bato, Olga	1994	Stojanovic, Andrei & Katarina	2001
Kudlik, Bela & Katerina	1987	Stojanovic, Randjel	2009
		Stokovic, Dragotin & Zivka	1996

NAPOMENA

Szagmeiszter, Laszlo & wife	1988	U spisku Pravednika iz Srbije koji je objavljen na sajtu Jad Vašema, po teritorijalnom principu sledeći Pravednici pripadaju Bosni i Hercegovini.
Tabakovic, Dr. Pavle	1978	
Todorovic, Mita & Kruna	1995	
Todorovic, Zika & Rada	1995	
Tomic, Desanka	2014	Arandelović Vera – Bosna i Hercegovina
Tomic, Marija (Sanc)	2009	Begić, Midhat & Mauricette – Bosna i Hercegovina
Tosic, Milorad	1978	
Trajkovic, Dragoljub	2009	Janković, Ratko – Bosna i Hercegovina
Vasic, Predrag	1994	Kuković, Olga – Bosna i Hercegovina
Vasovic, Radmila	1996	Kvasina, Smilja & dght. Milena Marković - Bosna i Hercegovina
Veljkovic, Zlata & parents Miroslav & wife	1999	
Zamboki, Pal	1995	Ukupno je iz Bosne i Hercegovine prebačeno u Srbiju sedam Pravednika.
Zdravkovic, Predrag & Stana	1980	

Četiri Pravednika iz prethodnog spiska pravednika iz Srbije Jad Vašem je premestio u Albaniju, Hrvatsku i Sloveniju

Arslan Reznići u Albaniju, spasavanje obavljeno na Kosovu

Ana Jekić u Hrvatsku, spasavanje obavljeno na Kosovu

Kirec Miroslav u Hrvatsku, spasavanje obavljeno u Beogradu

Andrej Tumpej u Sloveniju, spasavanje obavljeno u Beogradu.

Napominjemo da je Đorđe Stojanović, koji se nalazi na našem spisku (117.), bez ikakvog objašnjenja izbrisan sa spiska Pravednika koji je objavio Jad Vašem.

Đorđe Stojanović je primio medalju Pravednika 2000. godine iz ruku tadašnjeg ambasadora Izraela u Srbiji, Jorama Šanija.

Izvor: knjiga Pravednici među narodima Srbija, izdanje 2010. strana 134.

SPISAK PRAVEDNIKA IZ SRBIJE
po teritorijalnom principu
Evidencija Jevrejske opštine Zemun

1. Andeselić Marija - 1993.
2. Andeselić Natalija - 1993.
3. Andeselić Vera - 1993.
4. Arandelović Čoaš Vera - 1991.
5. Arsenijević Ljubivoje - 2000.
6. Arsenijević Vujka - 2000.
7. Arsenijević Milje - 2000.
8. Baić Klara - 2007.
9. Benčević Antun - 1994.
10. Blagojević Ljubo - 1998.
11. Blendić Đorđe - 1992.
12. Blendić Mitra - 1992.
13. Blendić Jovan - 1992.
14. Blendić Nikola - 1992.
15. Blendić Nikolica - 1992.
16. Bogičević Mijajlo - 1992.
17. Bogičević Milica - 1992.
18. Bondžić Borivoje - 1980.
19. Bondžić Grozdana - 1980.
20. Botić Radovan - 1989.
21. Bošnjak Nikola - 2010.
22. Bradić Sava - 1994.
23. Bradić Jovana - 1994.
24. Cvijović Mira - 1994.
25. Čanadi Mariška - 1995.
26. Dudaš Paljo - 1995.
27. Dudaš Ana - 1995.
28. Đonović Radovan - 1983.
29. Đonović Rosa - 1983.
30. Đošević Adanja Dara - 1998.
31. Đurković Aleksandar - 1999.
32. Glavaški Jelena - 1987.
33. Gligorijević Milan - 1996.
34. Imeri Mihaljić Hajrija - 1991.
35. Jakić Ana - 2001.
36. Janošević Katica - 1964.
37. Jovanović Bogdan - 1968.
38. Jovanović Desanka - 1968.
39. Jovanović Nemanja - 1968.
40. Jovanović Nada - 1968.
41. Jovanović Danica - 1993.
42. Jovanović Olga - 1993.
43. Jovanović Mileva - 1993.
44. Jovanović Dušan - 2006.
45. Jovanović Pero - 1993.
46. Jovanović Stanko - 1967.
47. Jovanović Ljubinka - 1967.
48. Jovanović Tihomir - 1992.
49. Jovanović Milka - 1992.
50. Kamenko Raca (dosije 11905)
51. Kirec Miroslav - 1990.
52. Knežević Slobodan - 1980.
53. Knežević Milenija - 1980.
54. Knežević Vojislav - 2012.
55. Kostić Ljubomir - 1997.
56. Kostić supruga? - 1997.
57. Kostić Dragoslav - 1997.
58. Kostić Bosiljka - 1997.
59. Kovanović Divna - 1999.
60. Kozarski Julis - 1994.
61. Kozarski Stevo - 1994.
62. Kozarski Bato - 1994.
63. Kozarski Olga - 1994.
64. Kudlik Bela - 1987.
65. Kudlik Katarina - 1987.
66. Lepčević Mileta - 1978.
67. Ljubičić Lazar - 1994.
68. Ljubičić Mila - 1994.
69. Macašović Ana - 1998.
70. Macašović Ištvan - 1998.
71. Mandušić Ljubica - 2007.
72. Marinković Đorđe - 1996.

73. Marinković Stanka - 1996.
74. Marković Levec Martina - 2000.
75. Milenković Ljubo - 1999.
76. Milenković Svetozar - 2002.
77. Milenković Vida - 2002.
78. Milharčić Lujza
79. Mladenović Biserka - 1999.
80. Mladenović Vladimir - 1999.
81. Milutinović Predrag - 2017.
82. Milutinović Ljubinka - 2017.
83. Milutinović Ruža - 2017.
84. Nedeljković Radisav - 2011.
85. Nikolić Raša - 1995.
86. Novaković Krsta - 2003.
87. Panić dr Svetozar - 1993
88. Panić Angelina - 1993
89. Pašćan Nadežda - 1994.
90. Pejić dr Mirko - 1986.
91. Pejić Nevenka - 1986.
92. Pejić Aleksandar - 1986.
93. Perić Mladen - 2017.
94. Petrović Aleksandar - 2002.
95. Petrović Kosa - 2003.
96. Popović Đorđe - 1999.
97. Popović Marija - 1999.
98. Popović Predrag - 2001.
99. Prica Spasenije - 1991.
100. Protić Simeon - 2009.
101. Protić Miroslava - 2009.
102. Ranković Jelica - 2007.
103. Rašić Veljko - 2006.
104. Rašić Helena - 2006.
105. Reznicić Arslan - 2008.
106. Sagmajster Laslo - 1988
107. Sagmajster Julijana - 1988.
108. Stamenković Jelenko - 2005.
109. Stamenković Ljubica - 2005.
110. Stefanović Mile - 1992.
111. Stefanović Svjetličić Mileva - 1992.
112. Stevanović Bogoljub - 1998.
113. Stojadinović dr Miloslav - 1966.
114. Stojadinović Zora - 2001.
115. Stojanović Andrei - 2001.
116. Stojanović Katarina - 2001.
117. Stojanović Đorđe - 2000.
118. Stojanović Ranđel - 2009.
119. Stoković Dragutin - 1996.
120. Stoković Živka - 1996.
121. Stoković Vasović Radmila - 1996.
122. Tabaković dr Pavle - 1978.
123. Todorović Mita - 1995.
124. Todorović Kruna - 1995.
125. Todorović Živojin - 1995.
126. Todorović Radmila - 1995.
127. Tomić Marija - 2009.
128. Tomić Desanka - 2014.
129. Tošić Milorad - 1978.
130. Trajković Dragoljub - 2009.
131. Tumpej Andrej - 2001.
132. Vasić Predrag - 1994.
133. Veljković Zlata - 1999.
134. Veljković Miroslav - 1999.
135. Veljković Čila - 1999.
136. Zdravković Predrag - 1980
137. Zdravković Stana - 1980.
138. Žamboki Pal - 1995.

ZAHVALNOST

Jevrejska opština Zemun zahvaljuje se Ministarstvu kulture i informisanja Republike Srbije i Gradskoj opštini Zemun na značajnoj finansijskoj pomoći u realizaciji projekta izdavanja knjige Pravednici (sa i) bez Medalje. Knjiga je delom finansirana i iz sredstava koja pripadaju Jevrejskoj opštini Zemun po osnovu Zakona o otklanjanju posledica oduzimanja imovine zrtvama holokausta koje nemaju živih zakonskih naslednika.

Mnoge institucije su pomogle u istraživačkom radu, pomenućemo samo nekoliko: Istorijski arhiv Beograda, Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, Jevrejska opština Zemun, Jevrejska opština Niš...

Takođe se zahvaljujemo i pojedincima koji su sa nama podelili svoja saznanja o slučajevima spasavanja Jevreja tokom Holokausta.

Na prvom mestu je Miriam Aviezer Steiner, član Komisije za priznavanje Pravednika, Jad Vašem; Ivan Ninić, urednik časopisa Lamed, Izrael; Venecija Levi – Breder, Kanada; Miloš Stojanović, Kragujevac, Stojan Knežević, Kikinda i mnogi drugi koji su poimence pomenuti u pričama.

Rad na prikupljanju novih saznanja o spasavanju Jevreja se nastavlja.

Jevrejska opština Zemun

PROJEKAT POMOGLI:

**MINISTARSTVO
KULTURE I
INFORMISANJA**

**ВЛАДА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
VLADA REPUBLIKE SRBIJE**

**GRADSKA
OPŠTINA
ZEMUN**

ISBN 978-86-88297-15-8